

૨૬૨૮

LIFE OF AKABAR.

COMPILED BY

RAO SAHEB MAHIPATRAM RUPRAM, C. I. E.

Honorary Secretary, G. V. Society

PUBLISHED BY

The Gujarat Vernacular Society

અકબરચરિત્ર.

રચનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ, સી. આઈ. ઈ.

ગૂ. વ. સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

આવૃત્તિ બીજી—નકલ ૧૦૦૦.

અમદાવાદ

“ગુજરાત ગ્રેટ પ્રેસ”માં પંજા હગનલાલ ગીરધરલાલે છાપ્યું.

(all rights reserved.)

દ્વાગણ, સંવત્ ૧૯૪૩.—ફેબ્રુવારી, સંતે ૧૮૮૭.

ફીમત આઠ આના.

સરકારી ધારા પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી આ પુસ્તક
સંબંધી સર્વ હક ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-
ઈટીએ પોતાને સ્વાધિન રાખ્યા છે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રવેશ પ્રકરણ. પૃષ્ઠ ૧—૭

મુગલ રાજ્યની સ્થાપના વેળા ભરતખંડની અવસ્થા—આખર—હુમાયું.

પ્રકરણ ૨ જી. પૃષ્ઠ ૭—૧૧

અકબરનો જન્મ—આલ્યાવસ્થામાં હુમાયુંનો ઇતિહાસ—હિંદ ઉપર સ્વારી અને ફતેહ—હુમાયુંનું મૃત્યુ.

પ્રકરણ ૩ જી. પૃષ્ઠ ૧૧—૧૮.

બેરામખાનનો કારભાર.

પ્રકરણ ૪થું. પૃષ્ઠ ૧૮—૩૧.

બેરામખાનનો બળવો અને પરાજય—છલાહી વર્ષ નવમા લગીનો હેવાલ—માળવા, ખાનદેશ, સુનારગઢ વગેરેપર સ્વારીઓ અને અમલદારોનાં બંડ—યુદ્ધમાં પકડાયેલા બંદીવાનને ગુલામ કરવાની મના—જાત્રાળુ કરની માશી—જજીઆ વેરાની માશી.

પ્રકરણ ૫ મું. પૃષ્ઠ ૩૧—૪૨.

૧૦ મું વરસ—હાથીનો શિકાર—આગ્રાગઢ—અલીકુલી ખાનજમાન વગેરે ઉઝબેક સરદારોનાં બંડ.—૧૧ મું વરસ—આસફખાનનું બંડ—કાબુલના મિરજા હકીમની લાહોરપર ચઢાઇ—મીરજાનો બળવો.—૧૨ મું વરસ—ખાનજમાનનો છેલ્લો બળવો અને નાશ—કુરુક્ષેત્રમાં જોગી અને સન્યાસી લોકનું મુદ્દ—ચિતોડધંડનો ઘેરો.—૧૩ મું વરસ—વાઘનો શિકાર—રણુથંબોરપર સ્વારી.—૧૪ મું વરસ—ફાથ-પુર—કાલિંજરનો રાજા—સિલિમનો જન્મ.—૧૫ મું વરસ—મારવાડ અને વાંકાનેરના મહારાજોનું તાબે થવું—ગધેડાનો શિકાર.—૧૬ મું વરસ—ટાટા ઉપર સ્વારી.

પ્રકરણ ૬ હું પૃષ્ઠ ૪૨—૫૩.

છલાહી વર્ષ ૧૭ મું તથા ૧૮ મું—ગૂજરાત વિજય—બંડખોર મીરજાઓનો નાશ—નગરકોટ ઉપર સ્વારી—રાજા બિરબલ—ગૂજરાતમાં બળવો—ખેડુતોનું રક્ષણ.

પ્રકરણ ૭ મું. પૃષ્ઠ ૫૩—૬૮.

૧૯ મા વર્ષથી ૨૯ મા વર્ષ સુધી. બાહાર અને બંગાળનો વિજય—રાણા કી-કાતું બંડ—ખીજાં બંડ તથા પરચૂરણ—ધર્મચર્યા—વસ્તીપત્રક—કેટલાક કરની માશી—બંગાળા અને બાહારમાં ફરીને બંડ—મીરજા હકીમની સ્વારી—સતીનો અ-ટકાવ—મહાભારતનું ભાષાન્તર—ગૂજરાતમાં બળવો.

પ્રકરણ ૮ સું. પૃષ્ઠ ૬૮—૭૭.

અકબરશાહના ધર્મ સંબંધી મતમાં ફેરફાર—ફૈઝ, અબુલ ફાઝલ, બિરબલાદિ અકબરના મિત્રો—દાર પીવાની મનાઈ વગેરે—સિલીમનું લગ્ન—બંગાળાના બંડની સમાપ્તિ.

પ્રકરણ ૯ સું. પૃષ્ઠ ૭૭—૮૫.

૩૦ મા વર્ષથી ૩૭ મા વર્ષ સુધી—મીરજ હકીમનું મરણ—કાશ્મીર દેશ જીતી લીધો—રોશનીઆ અને યુસુફ પઠાણો સાથે ઝઘડો ને તેમાં બિરબલનું મરણ—સિંધદેશને વશ કર્યો—રાજા ટોડરમલ અને રાજા ભગવાનદાસનાં મૃત્યુ વગેરે પરચૂરણ.

પ્રકરણ ૧૦ સું. પૃષ્ઠ ૮૫—૯૮.

૩૮ મા વર્ષથી ૫૦ મા વર્ષ સુધી—દક્ષિણ દેશપર સ્વારી—ચાંદબીબીની બહાદુરી—દુકાળ—દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે ફરીને વિગ્રહ—અહમદનગરનો બીજો ઘેરો અને જય—ખાનદેશ ખાલસા કર્યો—સિલીમનું બંડ—અબુલ શાજલનું ખૂન—પરચૂરણ—સિલીમની બદયાલ—અકબરની માનું મરણ—દાનિયાલનું મરણ—અકબરશાહનું મૃત્યુ.

પ્રકરણ ૧૧ સું. પૃષ્ઠ ૯૮—૧૧૮.

અકબરનીરાજનીતિ.—પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની રૈયતને છૂટ—ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર—વિધાને ઉત્તેજન—ધર્મ વિષે સંવાદ—કેટલાક મુસલમાની રિવાજની અને હિંદુ વહેમોની મનાઈ—હિંદુઓપર કૃપા—મુસલમાનોની છતરાજી—અકબરનો નવો ધર્મ પ્રસર્યો નહિ—વસૂલાતની પદ્ધતિ—સૂઆ કે ઈલાકા—ફૌજમાં સૂધારો—મહેલખાતું અને દરબાર—પ્રજામત પૂછવાનો ચાલ પાડ્યો નહિ.

અકબર ચરિત્ર.

પ્રવેશ પ્રકરણ.

મુગલ રાજ્યની સ્થાપના વેળા ભરતખંડની અવસ્થા. બાબર. હુમાયું.

અકબરના દાદા બાબરે આવી દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું તે વેળા તથા બાબર અને હુમાયુંના સમયમાં હિંદનાં રાજ્યો અને હિંદની પ્રજા કેવી દુર્દશાને પામ્યાં હતાં તે જાણ્યા વિના અકબરના અમલની ખુબી સમજાય નહિ. ઇસ્વીસનના આઠમા સૈકાને આરંભે મુસલમાનોએ આરબી સમુદ્રની વાટે આબી સિંધ દેશ જીતી લીધો, પરંતુ આળીસેક વરસ માત્ર તે દેશ તેમને કબજે રહ્યો. ત્યાર પછી રજપૂતોએ તેમને મારી કાઢ્યા. અગીઆરમા સૈકાના પહેલા ભાગમાં ગીજનીના સુલતાન મહમુદે ભરતખંડપર ધણીક સ્વારીઓ કરીને ઘણા પ્રાંતો લૂટ્યા, દેવલો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ખંડન કરી, લાખો માણસને હણ્યા અને લાખોને ગ્રાહી ગુલામ કરી વેચ્યા; પરંતુ તેના સ્થાહી અમલની મર્યાદા માત્ર પંચજ સૂધી હતી તેથી તે હિંદનો પાદશાહ ગણાતો નથી. ત્યારકેડે લગભગ ૨૦૦ વરસ સૂધી એટલે શાહાબુદ્દિન મહમદ ધોરીના વખત લગી મુસલમાનોએ ધન હરણ કરવાને હિંદના પ્રાંતોપર સ્વારીઓ કરી પણ લશ્કરી થાણાં બેસાડી સ્થાહી રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહિ. ધોરીશાહે ધણીક સ્વારીઓ કરી તેમાં પ્રથમ પરાજય પામી તેને પાછા જવું પડ્યું. પણ તે ઘણો દૃઢ ને આગ્રહી હતો. હારથી નાઉમેદ ન થતાં ફરી ફરીને વધારે ફોજ લેઇ આવવા લાગ્યો ને અંતે ફતે પામ્યો. દિલ્હીના શૂરા માહારાજ પૃથુરાજને હરાવીને તથા હણીને તેનું રાજ્ય લેઇ લીધું અને પછી તેની પાડોશમાંનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો જીતી ત્યાં લશ્કરી થાણાં બેસાડ્યાં. દિલ્હીમાં તેણે કુતુબુદ્દીન નામે સેનાપતિને મૂક્યો હતો તેણે, પાદશાહ કાબુલમાં મરણ પામ્યો તેવારે સુલતાન પદ ધારણ કરી સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા માંડ્યો. એના વખતથી હિંદુસ્થાનમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોનો આરંભ થયો ગણાય. એ કુતુબુદ્દીનના અને તેની પાછળ તેની ગાદીએ બેસનાર પાદશાહોએ બીજા મુસલમાન હાકેમોને તથા દેશી રાજ્યોને જીતી દિલ્હીની પાદશાહીનો વિસ્તાર વધાર્યો. કુતુબુદ્દીનના વખતથી હિંદની પ્રજાની કમખખતીનો આરંભ થયો. ઇસ્વી સને ૧૧૯૩ માં નારાયણના યુદ્ધમાં અફઘાન એટલે પઠાણ સેના જય પામી ત્યારથી કુતુબુદ્દીન અમલ કરવા લાગ્યો; સને ૧૫૨૬ માં બાબરે પાણીપતના રણમાં ઈબ્રાહીમ લોદીનો પરાભવ કર્યો ત્યારસૂધી એ રાજ્ય ભિન્ન ભિન્ન વંશને હાથ રહ્યું. એ ૩૩૩ વર્ષો હિંદુ રાજ પ્રજાને મહા આપત્તિનો કાળ હતો. ઘણાં ખરાં દેશી રાજ્યો પાપ-માલ થઇ ગયાં, અને લોક મહાદુઃખ અને સંતાપ પામ્યા. આ મોટી આફતના સમયનો હેવાલ કોઇ હિંદુ ગ્રંથમાંથી જડતો નથી, અને મુસલમાની પુસ્તકોમાં લખ્યો .

છે તે મુસલમાન અધિપતિઓને અતિ લાજ લગાડે છે. એ મુદતમાં તેમણે એ મુખ્ય હેતુ પાર પાડવાનો પ્રયત્ન લાગલાગટ કર્યો. ૧ હિંદુ રાજ્યોને જીતી લેવાનો અને ૨ હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવાનો. ૧ લી આખતમાં તેઓ કૃતે પામ્યા, પણ બીજામાં તેમનો સફળ શ્રમ વ્યર્થ ગયો. ભરતખંડના લોકને વટાળી મુસલમાન કરવાની કાશીશમાં ધર્માંધ થઈ તેમણે લાખો હિંદુના પ્રાણ લીધા, દેવલો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ બાંગી, તીર્થો અભગ્રાવ્યાં તથાપિ તેમની મતલબ હાંસલ થઈ નહિ. પ્રતેક પ્રાંતના લોક પોતાના પૂર્વજોના ધર્મને પ્રેમથી વળગી રહ્યા, અને મનાઈના હુકમ, તીરસ્કાર, મરણનો તથા છુટાળવાનો ભય, અને જજીઆ વેરાનો ભારે ત્રાસ છતાં હિંદુઓ પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરતા રહ્યા. પ્રથમની પ્રત્યેક કાર્કાદીમાં મૂર્તિપુજક ધર્મનો અને કાફરોનો જડમૂળથી નાશ કરવાને સ્વારીઓ કરવામાં આવતી; એ અર્થે જંગલીપણે કરેલી હજારો હિંદુની કતલનો અને હજારોને ગુલામ કરવાનો હેવાલ મુસલમાની ગ્રંથોમાં બહુ સાથે લખેલો છે. વખતે કોઈ દયાળું અને મોટા દીલનો પાદશાહ રહેલ દર્શાવતો તો તેની પછી થનાર અધિપતિ બમણો કેર કરતો. મુસલમાની અદાલતમાં હિંદુના લગ્ન વિધેના, વારસા સંબંધીના, તથા બીજા જૂના ધારા માન્ય કરવામાં આવતા નહિ. એ આખતમાં નાતના બંદોબસ્તે કરીને લોકનું રક્ષણ થતું. વેરા ઉધરાવનારા અને હિસાબ રીખનારા કારકુન, સરકારી કાચળ લખનારા અને નોંધનારા નવીશન્દા વગેરેની નીચામાં નીચી હલકી પાયરીની નોકરીઓ હિંદુને આપતા, પરંતુ ઉંચી પદવીની સરકારી નોકરી તેમને આપવામાં આવતી નહિ. દેશની વિધાની અને દેશના વેપારની માહી વલે થઈ હતી. મુગલાઈ અમલ બેઠો તેવારે પ્રજા એવી દુર્દશામાં હતી.

તૈમુર નામે મોટા તાતાર એટલે તુર્કવિજયી પાદશાહની ઓલાદમાં આબર ૬ ઠો હતો; આબરના પરદાદાને પરદાદો તૈમુર હતો. તૈમુરના વિશાળ રાજ્યના ભાગ થયા હતા તેમાંનો એક ભાગ આબરના દાદા અયુસૈયદને કબજે હતો. આબરના આપતું નામ ઉમરશેખ મીરજી હતું. અયુસૈયદે કાબુલ, બદખ્શ, એશિયાઈ તુર્કસ્તાન વગેરે મધ્ય એશિયાના ઘણાક દેશો જીતી લીધા હતા. તેનો કાળ થયો તેવારે તેનો મુલક તેના પુત્રોમાં વહેંચાઈ ગયો. એ કુવરોમાં ઉમરશેખ મીરજી ત્રીજો હતો, અને તેને ભાગે ફેરધાના નામે તુર્કસ્તાનનો નાનો પણ રસાળ પ્રાંત આવ્યો. ત્યાં સને ૧૪૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે આબરનો જન્મ થયો. તેની મા જીંદીસખાનના કુળની મુગલાણી હતી. આપ તુર્ક હોવાથી આબરને પણ તુર્ક ગણવો જોઈએ. વળી તેની માની જાતના લોકને તે ધિક્કારતો. એમ છતાં એને અને એના વંશજોને હિંદમાં મુગલ ગણ્યા છે એનું કારણ એ હતું કે એના રાજ્યની સ્થાપના થયાથી પૂર્વે અફઘાનિસ્તાનની વાટે મુગલો વારે વારે સ્વારીઓ કરતા તેથી તે રસ્તે ચડી આવનારા સર્વેને હિંદના લોક મુગલ કહેવા લાગ્યા. આ જૂલ ભાગવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં આબરે અને તેના વંશજોએ એ નામ કબૂલ રાખ્યું.

આખર આર વરસનો થયો તેવારે તેના પિતાનું મૃત્યું થયું. આખર શબ્દનો અર્થ તુર્કી ખોલીમાં વાધ છે. એનું નામ જહીરદીન મહમદ હતું. ઉપનામ પ્રમાણે આહાદ્દરીમાં તે ખરેખરો વાધ હતો. આર વરસની નાની ઉમરે તે આપની ગાદીનો ધણી થયો તેવારે એનું નાનકડું રાજ્ય અનેક બળવાન શત્રુઓથી ઘેરાયેલું હતું. એમાંના ધણાખરા તેના કાકા અને પિતરાઈ હતા. વળી ઉસબેક લોક આખું તુર્કિસ્તાન જીતી લેવાની તૈયારી કરતા હતા. આખરનો સ્વભાવ તેના આપની પેઠે ઉદાર, ભલો, અને નિરાંતે ખેસી રહેવું ગમે નહિ એવો ચંચળ હતો. એને સ્વભાવથી વિદ્યા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. તૈમુરની ઓલાદના શાહાબદા સદા લડાલડીમાં મગ્યા રહેતા તોપણ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. આખરને પણ તેના આપે ભણાવ્યો હતો. મોટપણે વિદ્યામાં વધારો કરેલો જણાય છે કેમકે તેણે પોતાનું જીવન-ચરિત્ર મોટી છટાથી લખ્યું છે. એ બહુ વખણાય છે અને દુનિયાના એ પ્રકારના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં તેની ગણના થાય છે. એ પુસ્તકમાં તેણે લખ્યું છે કે આર વરસની ઉમરે તે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધ ચડ્યો ને તેમાં જ્ય મળવાથી તેનો લોભ વધ્યો તેથી શત્રુના રાજ્યો જીતી લેવા લાગ્યો. પંદર વરસનો થયો તેવારે તેના પરાક્રમી પુર્વજ તૈમુરના પાટનગર સમરકંદનો તે ધણી થયો. સમરકંદ જીતવાપર લાગેલો હતો તેવામાં તેના મૂળરાજ્ય ફેરઘાનામાં બળવો થયો, અને તેની પડતી થવા લાગી. વળી થોડા વખત પછી પાછી ચડતી થઈ. એમ ચડતી પડતી વારાફરતી ત્યાર પછીના આઠ વરસ લગીમાં થઈ. એક વખતે તો બધું ખોઈ તેને પર્યંતોમાં ભરાઈ ખેસડું પડ્યું. તુર્કિસ્તાનમાં ફતે પામવાની આશા રહી નહિ તેવારે કાપુલ ભણી તે વળ્યો. ત્યાં તેના પિતરાઈ ભાઈનો અમલ હતો તેને તેના વજરે મારી કાઢ્યો હતો. આખરે સને ૧૫૦૪ માં જઈ કાપુલ વશ કર્યું. અહિં તેને ધણીક લડતો લડવી પડી તેમાંથી નવરો પડતાં કેટલીક સ્વારીઓ તેણે તુર્કિસ્તાનપર કરી પણ તેમાં તેને ટકાઉ જ્ય મળ્યો નહિ ત્યારે તેણે ભરતખંડપર નજર કરી. દિલ્હીની પાદશાહી એ વેળા દુર્દશામાં હતી. ઈબ્રાહીમ લોદી પાદશાહ હતો તે જીલમી અને નબળો હતો; પ્રાંતોના હાકેમ સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા, બંડો થતાં, અને રાજ્ય અવ્યવસ્થામાં હતું. દૈલતખાન લોદી પંચખનો સુબેદાર હતો તેણે પૂટી આખરને એ સઘળી હકીકત જણાવીને હિંદની પાદશાહી જીતી લેવાની સૂચના કરી. તૈમુરની તરફથી પોતાને દિલ્હીનો પાદશાહ થવાનો હક છે એવું માની તેણે કેટલીક સ્વારીઓ કરી તેમાંની છેલીમાં તે યશ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં તે દિલ્હીપર ચડ્યો. ૨૬ મી એપ્રેલે પાણીપતના રણમાં આખરની અને ઈબ્રાહીમ લોદીની સેના વચ્ચે સંગ્રામ થયો તેમાં લોદીની સેના હારી અને તે રણમાં પડ્યો. વડા શાહાબદા હુમાયુનને આગ્રા લેવા મોકલી આખરે પંડે તા. ૧૦ મીને રોજ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં પોતાની આજીવનની. એ દિવસથી મુગલાઈ રાજ્યનો પ્રારંભ થયો.

આખરે અને તેની ફેજો ધાર્યા જેવું સેહેલું કામ અહિં નહતું. તેમના સમ-જવામાં એમ હતું કે ઇશ્વાહીમને જીતેથી હિંદની આખી પાદશાહી હાથ આવશે, પણ એ તેમની ભૂલ હતી. દિલ્હીની વાવ્ય કોણમાં દિલ્હી અને પંજાબની વચ્ચે આવેલા સાંકડા પ્રદેશ ઉપર માત્ર મયત સુલતાનનો હુકમ મનાતો. પૂર્વ અને દક્ષિણે આવેલા આફ્રીના પ્રાંતો અંડખોર હાકેમોને હાથ હતા તેઓને યુદ્ધ કરી જીતવાનું હતું. એથી લસ્કર ના ઉમેદ થયું અને સકત તાપથી અકળાયું. એ જોઇ માજી રાજ્યના અમીર ઉમરાવોને આશા થઇ કે તૈમુરની પેઠે આખર ધન લેઇ પાછો જશે. પણ આખરે તો રાજ્ય સ્થાપી ઘર-માંડી હિંદ-માંજ રહેવા આવ્યો હતો. તેણે પોતાના જોદ્દાને બોધ કર્યો તે પાર પડ્યો. પછી ધણાક બળવાખોર સુબેદારોને તેણે વશ કર્યા, અને શાહાબદા હુમાયુએ ચાર માસમાં જીતીપુરનો સુબો તથા બાહાર અને બંગાળનો ધણાક ભાગ જીત્યો. માજી પાદશાહી લુલી થઇ જવાથી રાજસ્થાનનાં રજપૂત રાજ્યો જોરપર આવ્યાં હતાં. આખરે હિંદનો પાદશાહ માનવાની ના કહી તેઓ ચિતોડના રાણા સંગની આગેવાની તળે દિલ્હી ભણી મોટું સૈન્ય લેઇને લઢવા આવ્યા. સિદ્ધી આગળ આખરે તેમને અટકાવ્યા. અહિં આખરની સ્થિતિ ધણી ધારતી ભરેલી હતી. તેની ફેજોમાં માજી રાજ્યના સ્વાર ભળ્યા હતા તેમાંના ધણાક રાણા સંગને જઇ મળ્યા અને ધણાક ચાલતા થયા. રાણોજી મોટો શૂરવીર, યુદ્ધમાં કુશળ અને કસાયલો સરદાર હતો અને રાજપુતો સ્વદેશના અને સ્વધર્મના રક્ષણને અર્થે મરણિયા થઇ ઉસ્કરાયા હતા. કાબુલના કોર્ઠ મુસલમાન જોશીએ આખરને હારવાનું ભવિષ્ય વર્ણવ્યું હતું. આખરે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી દાર ન પીવાની અને દાદો વધારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આટલાથી ન અટકતાં તેણે પોતાની ફેજના સરદારોને બોલાવી તેમને પાનો ચડે એવું ભાષણ કર્યું. એથી ઉસકરાઇ તેઓ મરણિયા થઇ જપલાવવાને તૈયાર થયા. રણમાં લશ્કરને ઉભુ રાખી સિપાઇઓને હિંમત આપવાને તેઓમાં આખર ફર્યો અને પોતાના મનની દૃઢતા તેમનામાં જગાડી. સંગ્રામ ધણાજી જોશથી ચાલ્યો. રજપૂતોની બાહાદૂરી જોઇ આખર અચરજ પામ્યો. પણ અંતે તુર્કો જોદ્દા જીત્યા, રજપૂતો રણ મુકી નાહા, અને રાજ્યસ્થાને આખરનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. અહિંથી પરવારી આખરે કેટલાક મુસલમાન સરદારોને વશ કર્યા. આ મોટા જય કરીને તે આગ્રે ગયો. ધણા શ્રમથી અને ઉનાળાના તાપથી તેની તબીબત બગડી તે જાણી હુમાયું તેની પાસે આવ્યો, પણ પિતાની ચાકરી કરવા ન પામતાં પોતે એટલો માંદો પડ્યો કે હકીમોએ તેની આશા મુકી. આ લોકમાં એવો વેમ ચાલતો હતો કે મરવા પડેલા માણસને બદલે બીજો આદમી પોતાનો જીવ આપવા કમૂલ કરે તો મરવા પડેલો જીવે. આખરે આ વેહેમને આંધીન થઇ પોતાના દીકરાને ઉગારવાની ઇચ્છા કરી. ઉમરાવોએ તેને વાર્યો પણ તેમનું કહેવું ન માનતાં તેણે હુમાયુના આટલાની ત્રણ પ્રદક્ષણ

કરી. ફેરા ફરતાં તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી માગ્યું કે હે પ્રભુ! આ પુત્રને ઉગાર, એનો મંદવાડ મને આપ અને એને બદલે મારો પ્રાણ લે. કેટલાક વખત સૂધી શાંત રહી તે બોલી ઉઠ્યો કે રોગ મેં લીધો, મેં લીધો! દારૂના વ્યસનથી અને હિંદના તાપથી તેનું શરીર નબળું પડી જઈ તે મંદવાડ ભોગવતો હતો તેવામાં આ ક્રિયાથી તેના મન પર એટલી અસર થઈ કે રોગ વધી તે ખાટલે પડ્યો અને ૧૫૩૦ ના દિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે તેણે દેહ છોડ્યો. મુવા પેહેલાં તેણે આત્મા આપી હતી તે પ્રમાણે તેના શયને કાચુલ લેઈ જઈ દાટ્યું. ત્યાં તેની કબર અઘાપિ પુન્ય છે. બાબરનો સ્વભાવ અને તેની બુદ્ધિ વખણાય છે. વખતે કુરતા કરતો પણ સામાન્ય રીતે તે ઉદાર મનનો, રસીલો, દૃઢ, શૂરો, અને આગ્રહી હતો.

હુમાયું સાગ્ને થયો અને તેના બાપની ગાદીએ બેઠો. એનો જન્મ કાચુલમાં ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં થયો હતો અને એનું પૂરું નામ નસરુદ્દીન મહમદ હુમાયુન હતું. એને ત્રણ ભાઈ હતા—કામરાન, હિંદાલ, અને મીરજા અસ્કરી. મરતી વેળા બાબરે એ ત્રણને કાંઈક મુલખ આપવાને કહ્યું હતું. કામરાનને તેના બાપે કાચુલ અને કંધારનો હાકમ નિમ્નો હતો તેથી તે પ્રાંત તેને કબજે હતા એમાં પંજબ ઉમેરી હુમાયુંએ તેને સંતોખ્યો. અફઘાનિસ્તાન અને પંજબ ગયાથી હુમાયુંની સત્તા લુલી થઈ. તે બેહુ પોતાને કબજે રાખવાની તેની ઇચ્છા હતી પણ તેમ કરવામાં તેનું ફાવે તેવું ન હતું. હુમાયુંની પાસે જખ્મ લશ્કર હતું પણ તેમાં ઉમેરો કરવાનો તથા મરણ પામે તે જોવાને ઠામે નવા આણવાનો લાગ એ પ્રાંતો જવાથી તેને હાથ રહ્યો નહિ. હિંદના મુસલમાન સિપાઈ ભાડુતીઆ થઈ ગયા હતા અને ભરોસો રાખવા જોગ ન હતા. યુદ્ધ કળામાં બાબરના જેવો ચતુર હુમાયું ન હતો. હિંદાળ ને સંભળ પ્રાંત અને મીરજા અસ્કરીને મેવાડનો ઉત્તર ભાગ આપ્યો. આ પાદશાહનો અમલ બેસતાં બુદેલખંડના રજપૂત રાજાએ બળવો કર્યો. દિલ્હીના પાદશાહે જોડે રજપૂતો વારે વારે ટક્કર લેતા. એ દેશની રાજધાની કલિંજરને મુસલમાનો ધણીવાર ઘેરતા અને રજપૂતો અતિ શૂર અને દૃઢતાથી તેનો બચાવ કરતા. હુમાયું એ લોકને જીતવા ગયો એટલે બંગાળામાં બચજીત, અને બાબુર નામે અફઘાન હાકેમોએ બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમને જીત્યા એટલે ચુનારધંદના શેરખાંએ બળવો કર્યો. તે કાશ્મીરે તેને આપવો કરી હુમાયુંએ તેની જોડે સલાહ કરી. આ કામથી તે પરવાયો એટલે ગૂજરાતના પાદશાહ બાહાદુરશાહ ઉપર તેને ચડવાની જરૂર પડી કેમકે તેના શત્રુને મદદ આપી બાહાદુર સામે થયો. ગૂજરાતના પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે વેળા તેના પર સ્વારી કરવાનો સારો જોગ હતો, પણ તેમ કરેથી કાશ્મીરને આશરો મળે માટે હુમાયુંએ તેમ કહ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં મંદેસરમાં બાહાદુર મોરચાબંદ બાંવણીમાં હતો ત્યાં જઈ હુમાયુંએ તેને ઘેર્યો, અને તેની ખોરાકની આવક બંધ

પાડી, પછી બીજા વરસે માર્ચ મહિનામાં હજાં કરી તેનો પરાજય કર્યો. બાહાર નાશી ગૂજરાતમાં આવ્યો અને દિયુ બેઠમાં બરાબ બેઠો. હુમાયુએ તેના રાજ્યનો કબજો લીધો. માત્ર ચાંપાનેરનો ધડવી સામો થયો. હુમાયુએ તેને ઘેર્યો, અને કાઠમાં લોઢાની મેષો ખોરી તેપર ચઢી ઘઠ જીત્યો. એ વેળા બંગાળામાં શેરખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની કોશીશ કરવા માંડી, મીરજા અશ્કરીને ગૂજરાત સોંપી હુમાયુ તેની પુઠે ગયો, સને ૧૫૩૭, ચુનારધઠ જીતી ચત્રગલી આગળ ગંગા ઉતરી પાદશાહ બંગાળામાં પેઠો. ત્યાંનું ગોડ નગર જીત્યું પણ શેરખાં તેને હાથ આવ્યો નહિ. યુદ્ધ કૌશલ્યમાં તે હુમાયુથી ચડીઆતો હતો. તેણે તેને બળી બેઠને ગંગા પાર આવવા દીધો ને પોતે ત્યાંથી દૂર રહ્યો. હવે ગંગામાં પૂર આવ્યુંને પાદશાહને ગોડ આગળ ચોમાસું ગાળવું પડ્યું દસેરા પછી તે આગળ વધવા લાગ્યો તેવારે માલમ પડ્યું કે શેરખાં ઉત્તરે તેની અને દિલ્હીની વચ્ચે ધુસી તેની ખોરાકીને આવતી અટકાવે છે. એ બેઠ પાદશાહે પોતાની ફ્રાજના કેટલાક ભાગને ઉત્તર બળી મોકલ્યા પણ શેરખાંએ તેને મોંઘીર આગળ હરાવ્યો. ત્યાર પછી શેરખાંએ આગળ આવી તેનો માર્ગ રોક્યો. એકદમ તેના ઉપર હુમલો ન કરતાં હુમાયુ એ માસ પોતાની છાવણીમાં પડી રહ્યો તેથી શેરખાંને પોતાની છાવણીના મોરચા આંધવાનો સમય મળ્યો. ત્યાં ૧૫૩૯ ના જુન ની ૧૫ મી તારીખે રાતમાં બાહાર આવી તેણે સંચામ કરવાની ગોઠવણ કરી ને પ્રાતઃકાળે પાદશાહી લશ્કરપર હજાં કરી. નદીપાર ઉતરવાને હુમાયુએ હોડીઓનો પૂલ બનાવવા માંડ્યો હતો તે પૂરો થયો ન હતો ને શેરખાંનો હુમલો એવો જાણરો હતો કે પાદશાહી ફ્રાજની ખરાબી થઈ. હુમાયુએ પોતાનો ઘોડો નદીમાં નાંખ્યો અને ઘોડો અને સ્વાર બંને ડુબવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં કોઈ બીસ્તીએ વાયુ ભરેલી મશકવડે શાહને ઉગાર્યો. તેના ઉત્તમ કસાયલા બેઠા માર્યા ગયા અને તેની બેગમ દુશ્મનને હાથ પકડાઈ. પણ શેરખાંએ તેણીને આખરસર આગ્રે મોકલી. હુમાયુ પણ સહીસલામત આગ્રે પોહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સર્વ અવ્યવસ્થા બેઠ. પરાજયથી અને લશ્કરના નાશથી તેનું વજન ઘટી ગયું. હિંદાળ તેનું રાજ્ય લેવાને કાવતરું કરતો હતો; કામરાન કાણુલથી આવ્યો હતો પણ તેનાપર પણ વિશ્વાસ રખાય એવું નહતું. પરંતુ શેરખાંનું બળ બેઠ તેઓએ માંહોમાંનો અણબનાવ માંડી વાળ્યો, અને યુદ્ધને માટે સજ થયા. ઉતાવળે તેમના ઉપર ચડી ન આવતાં શેરખાં પોતાના રાજ્યની પાકી ગોઠવણ કરવામાં પડ્યો. તેની રાહ બેતાં યાકી ૧૫૪૦ ના અપ્રેલ માસમાં હુમાયુ હિંદાળ અને અશ્કરી તેની બળી ગયા ને કામરાન લાહોર ગયો. ૧૬ મી મેએ કનોજ આગળ ગંગાને કાંઠે શેરખાંએ હુમલો કરી તેને હરાવ્યો. ત્યાંના પૂલ ઉપર અને નદીમાં મુગલ સેન્ય નાકું તે ઘણુંખરું માર્યું ગયું. હુમાયુ પંડે મુશકેલીથી મર્યો. તેનો ઘોડો ધવાણો તેવારે એક નોકરે તેને હાથીપર બેસાડી નદી ઉપર આણ્યો. હાથી નદી તરી ગયો, પણ સામો કાંઠો એવો હતો કે હાથીથી તે પર ચ-

ડાયું નહિ. તેના બે સિપાઇએ એ જોઇ પોતાના માથાની પાઘડીઓને ગાંઠ બાંધી નીચલો છેડો પાદશાહને હાથે પોહોંચાડ્યો, ને તેવડે તેને ખેંચી લીધો. અહિં તેને હિંદાલ અને અસ્કરી આવી મળ્યા. ત્રણે ભાઈ નાસતા આગ્રે આવ્યા. ત્યાંનો ખગ્લનો તથા જે થોડી ફ્રેન્ચ રહી હતી તે લેઈ તેઓ લાહોર ગયા, પણ કામરાને તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ. પંજાબ પ્રાંત શેરખાંને આપી તે કાચુલ જતો રહ્યો. હુમાયું સિંધ ભણી વળ્યો. તે દેશ એ વેળા હુસેન આર્ધુન નામે હાકેમને કબજે હતો. હુમાયુંએ તેને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મેહેનત કરી તે વ્યર્થ ગઇ. એ હાકેમે પાદશાહને જેવું તેવું માન આપ્યું પણ પછી સામે થઇ તેને સિંધમાંથી જવાની જરૂર પડી. કમનસીબ પાદશાહ હવે સિંધના રણુની વાટે જોધપુરના માલદેવ રાગને શરણે જવા નીકળ્યો. રણુમાં ભૂખ તરસથી તે અને તેની નાની ફ્રેન્ચ મહા પીડા પામ્યાં. અતિ દુઃખ વેડી જોધપુર પોહોંચ્યો તેવારે ત્યાંના રાગએ મદદ આપવાની ના કહી પાછો કાઢ્યો. આવ્યો તેજ વાટે તે બિચારો પાછો જવા નીકળ્યો. તાપ પુષ્કળ પડતો હતો અને ઝાડ વગરના રેતીના રણમાં તેના દુઃખનો પાર ન હતો. કોઇ ઠેકાણે ઉંડા કુવા આવે ત્યાં થોડાં ઝૂંપડાં બાંધી કઠણ અંગના અને જખરા લઢવૈયા હુંદારા રહેતા હતા તેઓ પાણી કાઢવા દે નહિ. તેમની જોડે જુદા કરવું પડતું અને વખતે હારખાઇ ભૂખ્યા તરસ્યા બીજા મુકામ ભણી ચાલ્યાં જવું પડતું હતું. સ્વારીમાં સ્વારો, થોડાં ઉંટ, ગર્ભવંતી બેગમ, તેની ચાકરડીઓ અને બીજાં બર્ધરાં હતાં તેથી વધારે આપદા પડી. ચાલતાં ચાલતાં થાક, તરસ અને ચોરના હુમલાથી ધણું માણસ માર્ગમાં મરી ગયાં. બહુ બહુ દુઃખ વેડી માત્ર સાત સ્વારો સહિત પાદશાહ અમરકોટ પોહોંચ્યો. ત્યાંના ભલા રાગ રાણાપ્રસાદે તેને આશ્રય આપ્યો. અહિં અમરકોટિ પામનાર પ્રતાપી અકબરનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અકબરનો જન્મ બાલ્યાવસ્થામાં હુમાયુંનો ઇતિહાસ. હિંદ

ઉપર સ્વારી, અને ફતે. હુમાયુંનું મૃત્યું.

ઊપલા પ્રકરણમાં દર્શાવેલી દુર્દશામાં પાદશાહ હુમાયું અમરકોટના રાગને ત્યાં મેમાન હતો, તેવારે તેની બેગમે હીજરી સને ૯૪૯ તા. ૫ મી રજબને રવિ વારે (ઈ. સને ૧૫૪૨, અકટોબર તા. ૧૫ મી એ) મહાન જલાલુદ્દીન મહમદ અકબરને જન્મ આપ્યો. એ વેળા ટાટાનો સૈયદ અલી શીરાજ, તે વેળાનો શૈખ-લ ઈસ્લામ, પાદશાહને આશિરવાદ દેવાને આવ્યો હતો તેના અંગના પવિત્ર વસ્ત્રોનાં ઝભડાં શાહાબદને કરાવ્યાં. કુટલોક વખત અહીં રહ્યા પછી અમરકોટ અને બીજા રજપૂત રાગના સ્વાર લેખને સિંધના જુન નામે પરગણામાં

* એ રાગનું નામ સર. ઇ. ઈલિયતના ગ્રંથમાં દરૈસાલ લખ્યું છે.

હુમાયું ગયો. ત્યાં તેની સામે થવાને સિંધનો હાકેમ શાહ હુસૈન પોતાની ફાજ લેઈને આવ્યો. બેની વચ્ચે એક લડાઇ થઇ તેમાં બેઝ તરફ હાની થઈ. એથી કંટાળી હુમાયુંએ કંધાર જવાનો વિચાર કર્યો. તા. ૭ મી મોહોરમ ૯૫૦, ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૫૫૩ ને દિવસે તેનો નિમકહલાલ વજીર બેરામખાન ગુજરાતથી આવ્યો. તેણે વચ્ચે પડી સલાહ કરાવી. શાહ હુસૈને હુમાયુંને કંધાર જવાને ધન, હાંટ, સ્વારો વગેરે આપ્યા, પણ તેજ વખતે મીરજા અશ્કરી અને મીરજા કામ રાનને એ ખબર મોકલી. કામરાન એ વેળા કાબુલમાં અમલ કરતો હતો, અને અશ્કરી કંધારમાં કરતો હતો. હુમાયું કંધાર ભણી જતો હતો તે અટકાવવાને અને પકડવાને મીરજા અશ્કરી ફાજ સહિત સામે આવ્યો. એની જોડે વઢવા જેટલું સામર્થ્ય એ વેળા પાદશાહમાં ન હોવાથી થોડાક સ્વાર અને બેગમને લેઈ હુમાયું ઈરાન તરફ નીકળ્યો. એ વેળા તાપ બહુ પડતો હતો અને અકબરનું વય માત્ર એક વરસનું હતું માટે તેને છાવણીમાં ફેટલાક સરદારોને હવાલે કરી ત્યાંજ રાખ્યો. થોડા દિવસમાં મીરજા અશ્કરી આવ્યો તેણે બાળ કુમારને લેઈ છાવણીનો કબજો કર્યો. ભત્રીજાને અશ્કરી કંધાર લેઈ ગયો અને તેની પત્ની સુલતાન બેગમને સોંપ્યો. કાકાએ ઘણી માયાથી તેની સંભાળ લીધી. કંધારથી એ શાહાબાદને પછી કાબુલ લેઈ જવાનો આવ્યો.

ઇરાનના શાહ તમાશ્પે હુમાયુંને માન આપી પોતાના દરબારમાં પરોણો રાખ્યો, અને તેનું રાજ્ય પાછું જીતી લેવાને ફાજ આપી સને ૧૫૫૪ માં જવા દીધો. હુમાયુંએ પ્રથમ તેના ભાઈ મીરજા અશ્કરી કનેથી કંધાર ત્રણ માસ ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધું, અને શરત પ્રમાણે તે નગર ઇરાની શાહને આપ્યું. ઇરાની લશ્કરનો સેનાપતિશાહ તમશ્પનો બાળકુમાર શાહ મુરાદ હતો. કાબુલ જીતવા જવાની ઈરાની લશ્કરે ના પાડી તેવારે હુમાયું ત્યાં એકલો જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેને સમાચાર મળ્યા કે મુરાદશાહ મરી ગયો, અને કંધારના લોક ઇરાનીઓથી નારાજ થયાછે. એ પરથી તેણે પાછા ફરી કાંઇ યુક્તિ કરી કંધાર તેમની કનેથી પાછું લીધું ને ઈરાની ફાજ પાછી સ્વદેશ ગઇ. કંધાર ઘટ બેરામખાનને સોંપી કાબુલ ઉપર તે ચડ્યો. કામરાન પોતાની સેના લેઈ સામે વઢવા આવ્યો પણ તેની ફાજ ફરી જઈ હુમાયુંને આવી મળી ને કામરાન નાસી ગીજની ગયો. હુમાયુંએ કાબુલ લીધું. કામરાનના જીવમથી શેહેરના લોક બહુ ના રાજ થયા હતા તેથી આ વેળા ખુશી થઈ તેમણે શેહેરમાં હુમાયું પેરો તે રાત્રે રોશની કરી પોતાની ખુશી દર્શાવી. કામરાનની બેગમે શાહાબાદ અકબરને લાવી તેના માઆપને હવાલે કર્યો. માતા મરિયામ મકાનીબેગમ અને પિતા હુમાયું કુમારને જોઈ અતિ આનંદ પામ્યાં. એ વેળા તેનું વય ચાર વરસ બે મહિના અને પંચ દિવસનું હતું. હિંદાલને કામરાનની પૂઠે મોકલી હુમાયુંએ એક વરસ કાબુલમાં થાક ખાધો ને અકબરને સુંનત કરાવી. કામરાન ગીજનીમાં પેસવા પામ્યો નહિ તેથી ત્યાંથી નાસતો

સિંધમાં ગયો. બીજો વરસે હુમાયુએ બદખ્શાન પ્રાંતપર સ્વારી કરીને ત્યાંના હાકેમને હરાવી પ્રાંત તાબે કર્યો. તેના બદખ્શાન ગયાની વાત જાણી કામરાને એકાએક ગુપ્તગુપ્ત આવી કાબુલનો કબજો કર્યો. એથી અકબર તેને હાથ આવ્યો, હુમાયુએ ઝટ પાછા ફરી કાબુલને ધેર્યું. કામરાન અને તેના સાથીઓ બહુ જોરથી અને હઠીલાઈથી લડ્યા, પણ જીતવાનો લાગ જોયો નહિ તેવારે કામરાને હુકમ કર્યો કે સાહજદા અકબરને કોટપર લાવી જ્યાં બંદુકની ગોળીઓ અને તોપના ગોળા હુમાયુના લશ્કરમાંથી પુષ્કળ આવેછે ત્યાં રાખો. પણ અકબરની યયાં માહમ આંકે તેને પોતાની છાતીમાં ચાંપી શત્રુબળી ઉભી રહી કહ્યું લો મારો. તેણીએ અકબરને બચાવી લીધો. કામરાનને કામુલ છોડી નાસવું પડ્યું. હુમાયુ અને હિંદાલ તેની પાછળ પડ્યા. કેટલાક વરસ લગી બાઇઓ વચ્ચે મારામારી રહી. સને ૧૫૫૧ માં કામરાને હુમાયુની છાવણી ઉપર રાતમાં હથ્થાં કર્યાં તેમાં હિંદાલ મારયો ગયો હુમાયુ એથી ધણો દીલગીર થયો. હિંદાલને રજા સુલતાના નામે એક દીકરી હતી તેને પાદશાહે અકબર વેરે પરણાવી. બીજો વરસે કામરાન પકડાયો. તેનો પ્રાણ ન લેવો ને તેના અપરાધ માફ કરવા એવી ઇચ્છા પાદશાહે કહી પણ તેના અમલદારોની હઠને લીધે તેણે તેની આંખો ફેડાવી. અકબરની ઉમ્મર ધણી નાની છતાં હુમાયુએ તેને ગીજનીનો હાકેમ નિમી ત્યાં અમલ કરવા કેટલાક અનુભવી અને ચતુર સરદારો જોડે મોકલ્યો.

હવે અફઘાનીસ્તાનમાં હુમાયુનો અમલ પૂરો નબમ્મો. તેની સામે થનાર કોઇ રહ્યું નહિ તેથી હિંદ જીતવાનો તેણે મનસુખો કર્યો. એ કામ કરવાનો આ વેળા સાન્ન લાગ હતો. સુરકુળના શાહજહાં માંહેમાં વદતા હતા. તેથી રાજ્ય નબળું પડી અવ્યવસ્થામાં હતું, ને લોક રાજકર્તાથી કંટાળેલા હતા. આગ્રેથી અને દિલ્હીથી હુમાયુના મિત્રોએ આ સમાચાર જણાવી તેને સ્વારી કરવાને સૂચવ્યું; પરંતુ પાછલી વાત સંભારીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કામ ભારે જોખમનું હતું. સુરકુળના શાહજહાં અને પઠાણ લોક સમાન્ય ભય જોઇ સંપ કરી એકત્ર થઈ જાય, અને અફઘાનીસ્તાનની તેની તોફાની પ્રજા બંડ કરે તો તે અતિ ધાસ્તીમાં આવી પડે. આ ગુંચવણમાં તેનું મન ધોળાતું હતું તેવામાં કોઈ અમીરે એ દેશની જુની રીત પ્રમાણે શુકન જોવાની સૂચના કરી તે હુમાયુને ગમી. પાદશાહ એક દિવસે કેટલાક સાથીઓ જોડે શિકાર કરવાને ફરતો હતો તેવારે એ શુકન આ પ્રમાણે જોયા—તેમને પેહુલો જ આદમી મળ્યો તેનું નામ દૌલત હતું, બીજો મળ્યો તેનું નામ મુરાદ હતું, અને ત્રીજો મળ્યો તેનું નામ સાદત હતું. દૌલત એટલે ક્ષેત્રકુશળ કે ઉદય અને વૃદ્ધિ; મુરાદ એટલે ઈચ્છા; અને સાદત એટલે સિદ્ધિ કે ફતેહ. એ ઉપરથી હુમાયુએ એમ માન્યું કે હથિર ઇચ્છા અને યશ આપવાની છે. એથી હિંદમાં જય મળવાની સર્વેને નક્કી આશા થઈ.

હવે યોગ્ય તૈયારી કરી ૧૫૫૩ ના નવેમ્બર માસમાં હુમાયુ ઉપડ્યો. પેશાવરને મુકામે બેરામખાં અને શાહજહાં અકબર કંધાર અને ગીજનીના કસાલ્યા.

જોડા સહિત તેને આવી મળ્યા. સિંધુ ઉતરી લાહોર પોંચતાં સૂધી કોઇ સામું થયું નહિ અને મુગલો ખીન હરકતે લાહોરમાં પેઠા. પંજબ, જલંધર, સરહિંદ, અને હિસ્સાર પ્રાંતો હુમાયુને હાથ આવ્યા. દિલાપુર આગળ ફેટલાક અફગાન લડવા ઉભા પણ હાર્યા અને તેમની છાવણી મુગલોએ લૂંટી અને ખાયડીઓ હરણુ કરી. સિકંદરશાહ મુરને હાથ દિલ્હી હતી તેણે પંજબના સુબેદાર તાતારખાને ૩૦૦૦૦ ફ્રાન્ક આપી સામે મોકલ્યો. સરહિંદની પાસે મઝ્છીવાડાના રણમાં બેરામખાં અને અકબરે તેને હરાવી નસાડ્યો. મુગલ સેના દિલ્હી ભણી ચાલી. સિકંદર પંડે મોટું તોપખાનું, ૮૦૦૦૦ સ્વાર, અને હાથીઓ લેઈ તેમને પાછા કાઢવાને આવ્યો. એને મળવાને બેરામખાં આગળ વધ્યો, પણ શત્રુની મોટી સંખ્યા જોઈ તેણે હુમાયું પાસે મદદ માગી. પાદશાહે તરણુ અકબરને સ્વાશે આપી મોકલ્યો. મુગલ છાવણીના મોટા સરદારો તેને સામા લેવા ગયા. આ કુમક આવ્યા પછી પણ મુગલ ફ્રાન્કની સંખ્યા પહાણુ લસકરથી ગ્રોથે હિસ્સે હતી. તેમછતાં તેઓ યુદ્ધ કરવાને મેદાન પડ્યા. ૧૮મી જુન ૧૫૫૫ ને દિવસે સંગ્રામ થયો. હરોળની સરદારી અકબરે લેઈ હલ્લાં શરૂ કર્યાં. પહાણુ ફ્રાન્ક હારી તેમાંના હજારો સિપાઇ રણમાં પડ્યા અને સિકંદર પર્યંતમાં નાહો. હુમાયુંએ યુદ્ધનો હેવાલ લખાવી પ્રગટ કર્યો તેમાં જય મેળવનાર અકબરને હરાવી તેને બહુ સાબાશી આપી. આ જયથી મુગલ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના થઈ. પંદર વરસ લગી દેશવટો અને સારી નરસી સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી હુમાયુંએ સને ૧૫૫૫ ના જુલાઈ માસમાં પાછો દિલ્હીમાં પગ મૂક્યો; દિલ્હીની જુમ્મા મસજિદમાં ફરીને તેને નામે ખુલ્લો વંચાયો અને ત્યાંની ટંકશાળમાં તેના સિક્કા પાડ્યા. રાજ્યને થાળે પાડવાના કામમાં લાગેલો હતો તેટલામાં તેનું એકાએક અકાળ મૃત્યું થયું. સને ૧૫૫૬ ના જાનેવારી માસની ૨૧ મી તારીખે સૂર્યાસ્તે પાદશાહી પુસ્તકશાળાની અગાશીમાં જઈ થોડીવાર ફરી પાછો ઉતરે તેવામાં પાસેની મસજિદમાં નીમાજ પઢવા જવાની આંગ પોકરી. તે સાંભળી તેને માન આપવાને શાહ ખીજ પગથીયાપર બેઠો. આંગ પૂરી થતાં અણિયાળી લાકડી હાથમાં હતી તે ઉપર ટેકવી ઉઠવા નયછે કે લાકડી ખસી ગઈ અને આરસનાં લીસાં પગથીયાં ઉપરથી બાદશાહનો પગ લપસી ગયો તેથી તે ઊંચી સીડીએથી નીચે પડ્યો. પડતાંવારને અચેત થઈ ગયો તેથી નોકરો તેને ઉંચકી મેહલમાં લેઈ ગયા. થોડીવાર પછી ભાન આવેથી તે બોલ્યો, તેને સાજો કરવાની હકીમોની મહેનત છૂટી પડી. એ વેળા શાહજહો અકબર પંજબમાં હતો તેને બોલાવવાને ખીજે દહાડે માણસ મોકલ્યાં. ૨૪ મી જાનેવરી ૧૫૫૬, ૧૫ મી રખીઉલ અવ્વલને દિવસે તે દેવલોક પાગ્યો. “હુમાયું બાદશાહ અઝ ખામ ઉફતાદ.” એ વાક્યમાં એના મરણની તારીખ આવેછે, પણ એમાં એક વરસ ઓછું કહ્યુંછે એમ અખુલ ફાજલ કહેછે. એ વખત એની ઉમ્મર ૫૧ વરસની હતી. હુમાયુંનાં લક્ષણમાં ફેટલીક ખોડ છતાં તે ઉદાર અને ભલાં હતાં. તે સ્વભાવે ધણો શૂરો હતો પણ સેનાપતિના કામમાં બાબર કે શેરખાને પોહોંચે તેવો નહતો. ધણીકવાર પોતાના ભાઇએને અને ખીજા બંડખોર સરદારોને દયા કરી તેણે માફી બક્ષી હતી. વિદ્વાન અને ખુદિવાન

માણસોને તે માન અને આશ્રય આપતો અને ગુણની ખુબ જાણતો. તે પંડે ભણે-લો હતો અને કવિતા જોડી શકતો. શાહજહાં અકબરને ભણાવવા પણ તેણે યોગ્ય લક્ષ દીધું હતું અને નાનપણથી તેને સરકારી તથા લશ્કરી કામમાં નાખી રાજકાજનો અનુભવી કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૩ જું.

બેરામખાનનો કારભાર.

અકબરના અમલનું પહેલું વર્ષ—આ પાદશાહે ઇલાહી નામે નવો સને ચલાવ્યો. ૧૦ મી (૧૧ મી) માર્ચ ઈ. સ. ૧૫૫૬, હીજરી સને ૯૬૩ તા. ૨૭ મી રમી-ઉ-આબરે તેનો આરંભ થયો. પિતાનું મરણ થયું તેવારે અકબરનું વય ૧૩ વરસ અને ચાર માસનું હતું. બેરામખાન જેડે પંખાખમાં તેના પઠાણ શત્રુઓને જીતવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવારે એ માઠા સમાચાર જાણી અકબર ભારે શોક પામ્યો. મુગલ ફાજના સરદારોની સંમતિથી બેરામખાંએ પોતાની કલાતોની છાવણીમાં તુરત અકબરની દુવાઈ ફેરવી, અને જીવાન પાદશાહે તેને ખાનખાનાનનો ઇલકાલ આપી મુખ્ય વજીર નિમી કુલ અધિકાર સોંપ્યો.

મુગલ પાદશાહનો અમલ હજી ભરતખંડના થોડાજ ભાગમાં સ્થાપન થયો હતો. સિકંદરશાહ સુર હારી ઉત્તરના પર્વતોમાં ભરાયો હતો, પણ તેની સત્તા વિનાશ પામી ન હતી; જીની પઠાણ ફાજનો ઉત્તમ ભાગ હજી તેની સેવામાં હતો. સુલતાન મહમદ સુર અદાલી અને તેનો હિંદુ વજીર હિંમુ પૂર્વમાં પૂર જોરે પર હતા. મધ્ય હિંદના, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણ હિંદનાં હિંદુ અને મુસલમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર અને જખરાં હતાં. વળી નારાજ થયેલા માજી પઠાણ રાજ્યના સરદારો અને સિપાઈઓ દેશમાં પુષ્કળ હતા; તેની જોડે નવો પાદશાહ ઉમરે આવેલો નહિ, તે તેની મુગલ સેના તમામ એકઠી કરે તોએ ત્રીશ હજારથી વધારે નહતી તથા તેના સરદારો પુરા કબ્જાગરા નહતા. પઠાણ લશ્કર એક લાખથી વધારે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ વર્ષે લગભગ દુકાળના વખત જોટલી મોઘવારી હતી ને તેમાં દિલ્હીમાં તો પૈસા ખર્ચતાં અત્ર મળતું નહિ; માણસ માણસને મારી ખાતા. આ સંકટમાંથી તેને ઉગારનાર અને તેના રાજ્યને મજબૂત કરનાર બહાદુર, બુદ્ધિમાન અને દૃઢ મનનો બહેરામખાન હતો. તે સ્વભાવે કઠણ અને એટલો ગર્વિષ્ટ હતો કે પાદશાહને પણ લેખવે નહિ. તોપણ ચતુર અકબર તેના ગુણુપર નજર રાખી તેને વળગી રહ્યો, અને કિશોર વયમાં છતાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિ, શૂર અને ચપળતા વડે શત્રુઓને જીતવાને તત્પર થયો.

અકબર રાજ્યાસને ઘેરો લ્યાર પછી થોડા વખતમાં શાહ અબુલ મન્સૂર નામે સૈ-યદના ઉપર બંડ કરવાનો શક જવાથી ખાનખાનાને તેને પકડી મારી નાખવા માંડ્યો, પણ તરણ પાદશાહે તેને અટકાવ્યો. અમલના આરંભમાં ગુનો સાબિત થયા વિના માત્ર શક ઉપરથી સૈયદને મારવો એ ઠીક નહિ એમ કહી તેનો પ્રાણ ઉગાર્યો. હવે સુલતાન સિકંદરસુરનો નાશ કરવાને પાદશાહી ફાજકામે લાગી. શિવાલિક પર્વતની તં-

લેટી કરે તેની સેના પડી હતી તેને હરાવી પણ તે પંડે નાશી ડુંગરોમાં ભરાયો. છ માસ સૂધી મુગલ ફાજ તેની કેડે પડી, પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. નગર કોટનો રાજા રામચંદ્ર (ખીજી નામ ધરમચંદ) એ ડુંગરી મૂલકમાં સંઘેથી મોટો હતો તે પાદશાહને તાબે થયો. વર્ષાત્રત્તુ બેઠાથી પાદશાહે લશ્કર સહિત જલંધરમાં આવી પાંચ મહિના લગી મુકામ કર્યો.

તાર્દાબેગ નામે મોટો અને હુમાયુનો માનીતો સરદાર દિલ્હીમાં કામ ચલાવતો હતો તેણે તે શહેરમાં અકબરની આણ ફેરવી, તેને નામે ખુતબો ભણાવ્યો હતો, અને ખીજા સરદારોની સાહેતાથી ત્યાં અને આસપાસના પરગણાઓમાં બંદોબસ્ત રાખ્યો. હુમાયુના વખતથી સુનીમખાન કાબુલનો સૂબેદાર હતો તથા તેના ખીજા શાહબંદા મીરજાં મહમદ હકીમનો અતાલિક એટલે રક્ષક હતો. હુમાયુનો જનાનો પણ કાબુલમાં હતો. કંધાર શહેર અને તેના તાખાના પ્રાંતો બેરામખાનને જાગીરમાં આપ્યા હતા. બદખશાન પ્રાંતનો હાકેમ મીરજાં સુલેમાન હતો તેણે બળવો કરી કાબુલ ઉપર સ્વારી કરી અને સુનીમખાની પાસે તે શહેરનો બચાવ કરવા બેગ લશ્કર ન હોવાથી તે તેને નમ્યો. આ બનાવ કાબુલમાં બન્યા તેવામાં દિલ્હીથી સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન અદલીસુરની ફાજ, તેના સેનાપતિ હિમુંની સરદારી નીચે, આગ્રા ઉપર સ્વારી કરી; આગ્રાના હાકેમ શિકંદરખાં ઉગ્રબેગથી તે નગરનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ તેથી શહેર ખાલી કરી દિલ્હી ગયો; હિમું તેની પાછળ પડ્યો. હિમું દિલ્હીની નજીક આવ્યો તેવારે તાર્દાબેગ વગેરે સરદારો મુગલ સેના લેઈ તેની સામા જુદ્ધ કરવા ગયા ને સંગ્રામ થયો તેમાં હાર્યા; તાર્દાબેગ નાઠો અને હિમુંએ દિલ્હી શહેર પોતાને કબજે કર્યું. આ સમાચાર આવ્યા પછી તાર્દાબેગ અને ખીજા નાશી આવેલા મુગલ સરદારો પંડે પાદશાહી છાવણીમાં આવ્યા. રાજ્યધાનીનું રક્ષણ કરવાને વધારે કોશીશ ન કરતાં જટ તેને છોડી દીધાને માટે બેરામખાંએ તાર્દાબેગનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો, અને તેના મુખ્ય સાથીઓને કેદ કર્યા. આ સગ્નથી મુગલ સરદારોના મન પર સારી અસર થઈ. પાદશાહના ડુવા ખવાળ ખીજરખાનને કેટલુંક લશ્કર આપી સીકંદર સુરની પાછળ લાગ્યા રહેવાનું કામ સોંપી અકબર અને બેરામખાન હિમુંની સામા ગયા.

હિમું મૂળે ગરીબ ગાંધી હતો. એ રિયતિમાંથી તે પોતાના બુદ્ધિબળવડે સુલતાન અદલી સુરની નોકરીમાં ચડતો ચડતો તેનો મુખ્ય વજર અને સેનાધિપતી થયો. દિલ્હી હાથ આવેથી પૂલાઘ જઈ તેણે વિક્રમાજીત નામ ધારણ કર્યું. તેની સોડે ધરતા-ખુલથી મંગાવેલું તોપખાનું, દોડ હજાર કે તેથી વધારે યુદ્ધ કરવાને શીખવેલા હાથી, પુષ્કળ ઘોડેસ્વાર અને પાણાનું મોટું બળવાન સૈન્ય હતું, તે લેઈ તે પાદશાહી ફાજને જીતવાને ચડ્યો. તેની હરોળમાં તોપખાનું હતું તે પાણીપતના રણમાં પોહોચ્યું તેવારે અકબરની હરોળે તેના ઉપર હુમલો કરી તેને જીતી લીધું. એ ખબર જાણી હિમું નાખુશ થયો પણ હિમ્મત ન હારતાં આગળ વધ્યો. પોતાની ફાજના સરદારોને બેલાવી બાપણ કરી તેમને પાનો ચડાવ્યો, મસ ધન આપવાનાં વચન આપ્યાં, અને પ્રત્યેકને બેસવાને હાથી આપ્યો. પોતે પોતાના હવા નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઈ સંગ્રામને

માટે સેનાને ગોઠવી. જમણે અને ડાબે હાથે બે જખરી ટુકડીઓ રાખી પંડે ૫૦૦ હાથી અને ૨૦૦૦૦ હજાર રજપૂત અને અફગાન એટલે પઠાણ સ્વારો સહિત મધ્યભાગે રહ્યા. શુક્રવાર તા. ૨૭ મોહોરમ હી. સને ૯૬૪ (ઇ. સને ૧૫૫૬ તા. ૫ મી નવેમ્બરે) સંગ્રામ થયો. મુગલ ફોજના હુસેન કુલીખાં વગેરે સરદારોએ શત્રુના કેટલાક હુમલા પાછા વાળ્યા પછી, અકબરના લશ્કરનો મધ્ય ભાગ ખાન જમાનની સરદારી નીચે હતો તેના ઉપર હિમું જાતે પોતાના હાથીઓ સહિત ધસ્યો. મુગલોએ તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો તેમાંનું એક તીર તેની આંખમાં ભોકાઈ અંદરના ભાગમાં પેડું. હિમું અચેત થઈ હૌદામાં પડ્યો તે જોઈ તેની સેના ના ઉમેદ થઈ ના-સવા લાગી ને મુગલ ફોજ પાછળ પડી તેમાંના ઘણા માણસને વાઢી નાખ્યા. અચેત થઈ પડેલો હિમું મુગલોને હાથ આવ્યાથી તેને અકબરની હજૂરમાં આણ્યો. બેરામખાંએ તરણ પાદશાહને કહ્યું કે આ કાફર દુશ્મનનો શિરચ્છેદ કરી ગાઝી કહેવાઓ. અકબર કહે એ અચેત મુદદાલ થયોછે, એના ઉપર હાથ કરવામાં શો, માલ છે ? એનામાં શુદ્ધિ અને કૌવત હોત તો હું તેમ કરત. પછી બેરામે પંડે તેનું ડોકું વાઢી નાખી કાબુલની ભાગોળે લટકાવવાને મોકલ્યું ને તેના શરીરને દિલ્હીના દરવાજાપર મૂકવાને મોકલ્યું. શત્રુનું દળ દિલ્હી બણી નાહું તેની પૂઠે સિંકદરખાન ઉઝમેકને મોકલી મુગલ ફોજે તે રાત્રે પાણીપતના રણમાં મુકામ કર્યો. ખીજે દહાડે લાંથી ઉપડી દિલ્હી જવાની આજ્ઞા થવાથી મુગલસૈન્ય વચમાં અટક્યા વિના ત્યાં ગયું. પાદશાહ તે રા-જ્યધાનીએ પોત્યા તેવારે નગરવાસીઓ તેને આવકાર દેવાને સામા તેડવા આવ્યા. દિલ્હીમાં એક માસ મુકામ રાખ્યો તે દરમિયાન જાણવામાં આવ્યું કે માજી સુલતાન શેરશાહના ગુલામ હાજીખાન મેવાડ દેશના અલવાર નગરનો કબ્જો કરી ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડવાનો યત્ન કરેછે, અને હિમુંનો આપ અને ખટલો પણ ત્યાં છે. ગુલામ હાજી શૂરો અને હોશીઆર સેનાપતિ હતો માટે તેને તુરત જીતવાની જરૂર હતી. નાસિરુલ મુલ્ક પીરમહમદને વિણી કાઢેલું લશ્કર આપી તેની ઉપર પાદશાહે મોકલેલો તેની સામા થવાને ન થોભતાં હાજીખાં નાહો અને અલવાર તથા તેની આસપાસના મેવાડના પ્રાંતો પાદશાહી અમલદારોને કબ્જો આવ્યા. દેવતી માજરી નામે હિમુંનું જન્મ સ્થળ હતું ત્યાં પઠાણ લોક નાહા. પાદશાહી ફોજે ત્યાં જઈ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. ગઢ મજપૂત હોઈ લડાઈ જખરી થઈ પણ અંતે મુગલો જીત્યા. હાજીખાં અ-જમેર બણી નાહો, અને હિમુંનો ઘરડો આપ, અને તેનો તમામ કબીલો, અને ખજનો મુગલોને હાથ આવ્યો. તે ડોસાને મુસલમાન થવાની શરતે જીવતદાન આપવાનું નાસિરુલ મુલ્કે કહ્યું. ડોસાએ જવાબ દીધો કે “આજે હૈંસી વરસ થયાં હું મારા પો-તાના ધર્મ પ્રમાણે પરમેશ્વરને પૂજું છું તે હવે કેમ છોડું ? શું ! તમારો ધર્મ, સમજ્યા વિના, મોતના ભયને લીધે, સ્વીકારું ?” નાસિરુલ મુલ્કે એ ઉત્તર ધ્યાનમાં ન લેતાં તે વૃદ્ધ પુરૂષના અંગમાં તરવાર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો. અકબરના માણસો એવા અંધ હતા. પુષ્કળ લૂંટ અને પત્યાસ હાથી લેઈ એ ફોજ પાછી દિલ્હી આવી.

હાજીખાં અજમીર ગયો ત્યાં તેની અને અજમીરના રાણાની વચ્ચે ઠંડો થયો. મોટું જીલ્લો થતું તેમાં રાણો હાથે, અને અજમીર અને નાગોર અફઘાન સરદારને હાથ આવ્યાં. તેની આ ફતેહના સમાચાર અકબરને થવાથી તેણે સૈયદ મહમદ કાસિમ નૈશાપૂરીની સરદારી નીચે તેને જીતવાને મુગલ ફૌજ મોકલી; પણ પછી ખબર મળી કે હાજીખાં એટલો સખળ છે કે તે ફૌજની સામા ટક્કર જીવી સકશે માટે પાદશાહ બેરામખાંને જોડે લેઈ પંડે તે ફૌજની મદદે ગયા. પ્રથમ હિસાર ગયા અને ત્યાંથી સરહિદમાં પિતાની કબર હતી તેનાં દર્શન કરી અજમીર તરફ સ્વારી ચાલી. આ વાતની જાણ હાજીખાનના લશ્કરને થવાથી તે વિખરાઈ ગયું; સિપાઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા અને હાજીખાં પંડે ગૂજરાતમાં નાહો, મહમદ કાસિમે અજમીર ગઢનો કબજો કર્યો, અને જીતસારન નામે રજપૂત સંસ્થાન હતું તે બીજા સરદારોએ જીત્યું,

બીજું વરસ. અકબરના અમલતું બીજું વરસ મંગળવાર તારીખ ૯મી જુલાઈ અવલ હી. સને ૯૬૪ (માર્ચ ૧૦મી ૧૫૫૭) ને દિવસે બેઠું. લાહોરના સૂબેદાર બીજરખાં ખ્વાજાને સુલતાન સિકંદરસુરે હરાવ્યાના સમાચાર મળ્યાથી પાદશાહ પંડે સિકંદરને જીતવાને ચડ્યા. તેની ફૌજ જલન્ધર પોતી તે વારે સિકંદર પાછો હઠી શિવાલિકના ડુંગરી મુલકમાં ગયો. મુગલ સેના તેની પાછળ ગઈ, પણ સિકંદર વઢવાને મેદાનમાં ન આવતાં માણુકોટ નામે ગઢમાં ભરાયો. પાદશાહે તે ગઢને ઘેરી લીધો.

એ ઘેરાતું કામ ચાલતું હતું તેવામાં અકબરની મા મરિયામ મકાની અને પાદશાહી કુટુંબની બીજી બેગમે કામુલથી આવ્યાં. તેઓ એક મજલ દૂર રહ્યાં તેવારે અકબર હરખ ભર્યો પોતાની માને સામે તેડવા ગયો. મા દીકરો મળી ઘણો આનંદ પામ્યાં.

ઘેરાતું કામ જોરથી ચાલ્યું તોપણ ઘણા માસ પોતું. અંતે સિકંદરને બચવાનો સંભવ જણાયો નહિ અને તે હેરાન ભહુ થયો તેવારે તેણે તાબે થવાનું કહેણુ મોકલ્યું. તેની અરજ પરથી અકબરે અલ્કાખાનને તેની જોડે કરારની સરતો ઠરાવવાને મોકલ્યો. સિકંદરે તેની આગળ કરગરીને કહ્યું કે જે કામ મારાથી પાર પાડી શકાય નહિ તેવું મેં માથે લીધું છે. પાદશાહની સામા થવાથી મને લાભ થાય તેવું નથી એ હું જાણું છું માટે મને કૃપા કરી બંગાળે જવા દો. હું પાદશાહને તાબે રહીશ અને મારા દીકરાને ઝોળમાં આપીશ. અલ્કાખાંએ પાછા આવી એ અરજ ખાનખાનને જણાવ્યાથી તેણે તે કબૂલ કરવાની પાદશાહની મંજૂરી લીધી. સિકંદરે પોતાના દીકરા અબ્દુર રહેમાનને પાદશાહને શરણે મોકલ્યો, તથા પચાસ હાથી તથા બીજી જાણુસો ભેટ કરી, અને તા. ૨૭મી રમઝાન હી. સ. ૯૬૪ને દિવસે માણુકોટ ગઢ આપી તે બંગાળે ગયો. તા. ૨૭ શ અવલને રોજ મુગલ ફૌજ ત્યાંથી ઉપડી લાહોર ભણી ચાલી.

માણુકોટનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં એક દિવસે પ્રતુહા અને બકશા નામે બે હાથીને પાદશાહની ગમતને માટે લડાવ્યા; તે હાથી એક એકને ધડેલી હડાવતા ખાનખાનના તંત્રીની બહુ નજીક ગયા. એ વેળા બેરામખાં માંદો હતો; ગુમડાં થવાથી તે બહાર નિકળી શકતો નહોતો. તેના મનમાં શક આવ્યો કે પાદશાહી હજૂરી નોકરોએ

જાણી જોઈને હાથીને તે તરફ હંકાવ્યા; ખાનના સાથીઓએ તેના શકને ટેકા આપ્યો. તેપરથી તેણે પાદશાહને અરજ કરી કે મારા નિન્દકોએ મારા કયા ગુનાહને માટે આપની મારાપર ઇતરાજ કરાવી. અકબરે તેને કહાવ્યું કે એ અણુધાર્યો બનાવ હતો. પરંતુ બેરામની તેથી ખાતરી ન થવાથી લાહોરને મુકામે તેણે અત્કાખાનને કહાવ્યું કે માંડે અપમાન કરવાની સલાહ પાદશાહને તે આપી એવો મને શક છે. એ સાંભળી અત્કાખાન ધણો ખેદ પામ્યો; પોતાના બધા દીકરાને જોડે લેઈને બેરામને ઘેર ગયો. અને કુરાન ઉપર હાથ મૂકી કસમ ખાઈતેણે એ સંદેહ તેના મનમાંથી કાઢી નાખ્યો.

આર મહીનાને ચૈદ દહાડા રહી પાદશાહી સ્વારી લાહોરથી ઉપડી દિલ્હી બહાર ચાલી. વચમાં જલંધરને મુકામે અકબરે પોતાની ફ્રાઇના દીકરાની દીકરી સુલતાન બેગમને બેરામખાન વેરે પરણાવી. માજી પાદશાહ હુમાયુએ એ પ્રમાણે કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે અકબરે અમલમાં આણ્યું. એ પ્રસંગે ખાનખાનાને મોટી જીઆ-કૃત કરીને પાદશાહને જમવાનું ઈજન કર્યું. નોતરૂં સ્વીકારી અકબરે તેને માન આપ્યું. બેરામે તે દિવસે ઘણું ઉદારપણે ખરચ કર્યો.

ઇલાહી વર્ષ ૩ જુન. દિલ્હીમાં આવી પાદશાહે પ્રજાના અને લશ્કરના કામપર ધ્યાન આપ્યું. ખાનખાનાન અને ખીજ પ્રધાનો અને ઉમરાવો હપ્તામાં બેવાર દીવાનખાનામાં હાજર થઇ પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કામ કરતા. મરહુમ પાદશાહની કાર્કિ-દીમાં ખવાજ કલાનબેગ કરીને મોટો ઉમરાવ હતો તેનો દીકરો મુસાહિબખાન બેરામ જોડે દૂધ ખાંધી બેઠો હતો માટે તેને બેરામે મારી નખાવ્યો. એ વરસમાં એક દિવસે લખના નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઇ પાદશાહ ફરવા નિકળ્યા. માર્ગમાં તે હાથી ખીજ હાથીની પાછળ દોડ્યો અને વચમાં ખાડી આવી તેમાં પડ્યો. અકબર પોતાને સ્થાનેથી ઉઠી હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર પડ્યા અને તેનો પગ હાથીના ગળામાં માવધને પગ ટેકવવાનો પટો હતો તેમાં ભરાયો. તેની પાછળ બેઠેલો નોકર નીચે ભોંયપર પડ્યો, પણ પાદશાહ પંડે ખીજ માણસોએ ભેગા થઇ તેના પગને પટામાંથી છૂટો પાડ્યો ત્યાં લગી તેને વળગી રહ્યા. હાથી પોતાના બળેકરી ઉભો થયો અને ખાડીમાંથી નિકળ્યો. અકબરશાહ ફરીને તેની ઉપર ચઢી બેઠા અને સહીસલામત મેહલે પધાર્યા. છ માસ પછી તેઓ હોડીમાં બેસી જમના નદીની વાટે આગ્રે સિધાવ્યા.

બેરામખાનનો મુખ્ય કારભારી (વકીલ ઇ મુલક) મૈલાના પીરમહમદ શિયાની હોવાથી રાજ્યનું સર્વ કામકાજ તેને હાથ હતું. સર્વ અકાબર એટલે અમીર ઉમરાવ અને સરદારો અને અમલદારને ખાનખાનાને અરજ કરવી હોય તે પ્રથમ તેઓ તેને કરતા તેથી તેને મળવાને નાના મોટા ધણા તેને ઘેર જતા. આથી વૃલાઇ જઇ તે કાઇને ભાગ્યે મળે, અને કેટલાક દહાડા તો ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યો નહિ. માંદાને જોવા જાય તેમ બેરામખાન તેને જોવા ગયો. તેને બારણે ઉભેલા ગુલામે તેને અંદર પેસવા ન દેતાં કહ્યું ઉભા રહો હું અંદર જઇ ખબર કરી આવું. બેરામને એથી ધણો ગુસ્સો લાગ્યો. એ જાણી પીરમહમદ દોડી આવ્યો ને માફ માગવા લાગ્યો. ખા-

નખાનાને કહ્યું તારા ગુલામે મને અટકાવ્યો શા માટે ! પીરમહમદ કેહે તેણે આપને ઓળખ્યા નહિ. બેરામખાં કહે તેના મનની વાત તેં કેમ જાણી! એટલું બોલવું થયા પછી તેઓ અંદર ગયા, પણ પીરના નોકરોએ બેરામખાનના અનુચરોને તેની પાછળ ધરમાં જવા દીધા નહિ. માત્ર તાહિર મહમદ સુલતાન વાંચે ન રહેતાં અંદર ધૂસ્યો, થોડીવારે ઉઠી ખાનખાનાન પોતાને મકાને ગયા, અને પીરમહમદની ક-રણી ઉપર વિચાર કરી થોડે દહાડે તેને કહાવ્યું કે “તું કંધારમાં આવ્યો તેવારે કંગાળ વિધાર્થી હતો. તારામાં કાંઈ ગુણ દેખી મેં તને આટલે મોટે દરજે ચડાવ્યો, પણ તું એ મોટાદને યોગ્ય નથી; તારામાં કુલક્ષણ બળવત્તર થયાંછે. માટે તારી પાસેથી તમામ કામ અને તને આપેલી બધી પદવીઓ થોડા વખત સૂંધી લેઈ લઉં.” ત્યારપછી તેની જગા હાજી મહમદ સીસ્તાનીને આપી અને તેને બ્યાન ધદમાં પરહેજ કર્યો, ને પાછળથી મક્રે હજ કરવાને મોકલ્યો. મક્રે ન જતાં તે ગૂજરાતમાં રહેા ને બેરામખા-નનો અમંત્ર ઉતર્યા પછી પાછો દરબારમાં આવ્યો. બેરામખાનના વગથી દિલ્હીના શેખ ગદાઇ વલદે શેખ જમાલ કમ્બુને સદારત. ઈમ માલિક એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગા મળી. એ જગા જેને મળે તેની પદવી હિંદુસ્તાન અને ખોરાસાનના તમામ અ-કાબરોથી જાંચી ગણાતી. મીર અબદુલ લતીફ કઝખીની નામે લાયક પુરૂષને અકબર-નો શિક્ષક ઠરાવ્યો. પાદશાહ તેની પાસે ધણીવાર ગુલ્લ અર્થવાળી ગજલો વાંચતા.

આલિયરગઢ તેની જાંચાઈ અને મજબૂતાઈને માટે પ્રખ્યાત હતો અને તેમાં આગળ મોટા રાજ વસતા. સુલતાન મહમદ આદિલના ગુલામ સુદેલના કબજામાં તે આવેલો હતો. આગ્રાને રાજનગર કર્યા પછી અકબની ફાજે તેને જીતી લીધો. આ-ગ્રાની પાડોસમાં હવે જખરામા જખરો ધદ ચંબલ નદીને ડામે કાંઠે હાથકંત કરીને હતો. તેમાં ભાદૌરિયા વગરે રજપૂતો વસતા. તેઓ શૂરા અને સંખ્યામાં ધણા હતા, અને હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની સામા બંડ કરી સદા જીત કરતા. અધમખાં નામે સરદાર વિષે બેરામખાંના મનમાં પૂરો ને પક્રો વહેમ હતો માટે તેને એ કિલ્લા અને તેની આસપાસનાં પરગણાં જગીરમાં આપી ત્યાં મોકલ્યો. એ રીતે તેણે દુશ્મનને પાદશાહની હજુરમાંથી ખસેડ્યો અને બંડખોર રજપૂતોને જીત્યા.

ધલાહી વર્ષ ૪૫.—પઠાણ લોકોને કબજે જવાનપુર હતું તે આ વરસમાં મુગલ સરકારે વશ કર્યું. ખાનજમાનની સરદારી તળે મોટું લશ્કર ત્યાં ગયું. અગ્રગાનો હિંમત-થી વઢયા પણ જય પામ્યા નહિ, અને તેમનો તે મૂલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો. એજ વરસમાં રણુથખોર જીતવાને અખીબઅલીખાનને મોકલવામાં આવ્યો, પ્રથમ સુ-લતાન શેરખાનની તરફથી તેનો ગુલામ હાજીખાન ત્યાં અમલ કરતો હતો. એ પ્રાંતમાં રાય ઉદયસિંહ મોટો બળવાન રાજા હતો તેના કાંઈ રાય સર્જન નામે સગાને હાજી-ખાને તે ગઢ વેચાતો આપ્યો હતો. હખીબઅલીએ તે ગઢને ઘેરી લીધો અને આ-સપાસનાં પરગણાં લૂંટી ઉઝડ કર્યાં; ત્યાર પછી અમીરો પોત પોતાની જગીરોમાં ગયા. એ વરસમાં શેખ મહમદ ઘઉસ પોતાના ધણુક એલા અને નોકરો સહિત ગૂજરાતથી

આગ્રે આવ્યો. તેને પાદશાહની મુલાકાત થઈ, પણ શેખ ગદાઈ જોડે તેને બનાવ નહોતો અને ખાનખાનાન અને શેખ ગદાઈ એક હતા તેથી શેખ ધડસને તેની ઉમેદ પ્રમાણે લાભ થયો નહિ. તે નાખુશ થઈને વ્યાલિયરમાં જઈ રહ્યો ને પાદશાહ તેને એક કરોડ (ટકા)નું વરસાસન કરી આપ્યું.

બેરામખાંએ ખાનઝમાનના ભાઈ બહાદુરખાનને માળવા જીતવા મોકલ્યો. એ સમે તે દેશ બાજબહાદુર નામે અશ્વગાન સરદારને હાથ હતો. મુગલ સેના સીરીનગર તલક ગઈ તેવામાં બેરામખાન અને અકબરશાહની વચમાં અણબનાવ થવાથી બેરામખાંએ તેને પાછી બોલાવી.

છલાહી વર્ષ પશું. તા. ૧૬મી જુમાદલ આખિર હીજરી સને ૯૬૭, તા. ૧૦મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૬૦ ને રોજ બેહું. રાજ્યનો ધણો ખરો વહીવટ બેરામખાનને હાથ હતો. તેના ઉપર અદેખાઈ અને દ્વેષ રાખનારા માણસો પાદશાહના વહાલા થવાને તેની આગળ તેની નિન્દા કરી તેના ઉપર ઇતરાજ આણુવાપર મંજૂા હતા. એ માણસોમાં અધમખાન મુખ્ય હતો. એની મા નામે માહમઅંકે અકબરને ધવરાવી ઉછેર્યો હતો તેથી તે બાઈની સત્તા દરબારમાં ઘણી હતી. તે પાદશાહી જનાનખાનાની દેખરેખ રાખનાર ઉપરી અને અકબરને બહુ વહાલી હતી તેથી અધમખાન દરબારી ઉમરાવોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. એ અને એની મા બેરામને ખરાબ કરવાની સદા કોશીશ કરતાં. પરંતુ ખાનખાનાનનાં ઉહાપણ અને ચતુરાર્થ આગળ તેમની ધારણા અઘાપિ પાર પડી નહોતી; અકબરે તેમની શીખવણી હજી સૂઝી માની નહોતી. પણ આ વરસમાં પાદશાહ એક સમે જમના નદી ઓળંગી સામે તીરે મૃગયા રમવા ગયો, અને બેરામખાન પાછળ આગ્રામાં રાજકાજ ચલાવતો રહ્યો. અકબર આગળ વધી સિકંદરનગર લગી ગયો. એ શહેર દિલ્હી અને આગ્રાની વચ્ચે બંનેથી સરખે અંતરે છે. દિલ્હીમાં એ વેળા શહાબુદ્દીન નૈશપુરી નામે સરદાર હાકેમ હતો અને અકબરની મા મરિઆમ મકાનીનો મુકામ તેવારે દિલ્હીમાં હતો. માહમઅંકે એ શહાબુદ્દીનની સગી અને મોહોબતવાળી હતી અને તે બે અંદરખાને મળતિયાં હતાં. એ પરથી તે બાઈએ એમ ધાર્યું કે પાદશાહ દિલ્હી જાય તો શહાબુદ્દીન જોડે મળી તેને એવો જંભેરીએ કે તેને બેરામખાન જોડે અણબનાવ થાય અને રાજ્યની લગામ તેની પાસેથી તે છીનવી લે. અકબરને દિલ્હી લેઈ જવાને તે બાઈએ કહ્યું કે, મા મરિઆમ મકાની બીમાર અને નાકૌવત થયાં છે અને આપને મળવાને બહુ ચાહેછે. પોતાની માતૃશ્રીને માંદી સાંભળી અકબરનું મન ખેદ પામી ચિન્તાતુર થયું. તેને જોવાને તે દિલ્હી ગયો. શહાબુદ્દીન સામે તેડવા આવ્યો તેની જોડે પાદશાહ ત્યાં જઈ માને મળ્યો. અહિં માહમઅંકે અને શહાબુદ્દીને તેને ખૂબ ભમ્ભેર્યો. તેને માહમઅંકે કહ્યું કે ન્યાંલગી બેરામખાનને હાથ મુખ્ય વજરાત છે ત્યાંલગી આપ જાણે પાદશાહજ નથી તેવું રહેવાનું; આપની ખુશી મુજબ કાંઈ થઈ શકશે નહિ કેમકે તમામ

અધિકાર ખાનખાનાનને લાથ છે, અને તેની મરજી પ્રમાણે આપને વર્તવું પડેછે. વગેરે બીજું ઘણુંક કહ્યું અને બેરામખાન હમેશ અકબરને રાજી રાખવાને આતુર નહતો તોપણ શાહનું મન ચળ્યું નહિ. આપઅખત્યારી થવાની લાલચે તે ડગ્યો નહિ તેવારે એ કપટી નારીએ સ્ત્રીચરિત્ર કરી પોતાની ધારણા પાર પાડી. તે બોલી કે બ્યારે ખાનખાનાનના બાણવામાં આવશે કે મારી શીખવણીથી આપ દિલ્હી ગયા ત્યારે તે મારાપર ખાર રાખશે ને મારામાં તેની ટક્કર ઝીલવાનું બળ નથી માટે મને મક્કે જવાની રજા આપો. હજૂરમાં રહી આપની સેવા કરવાને બદલે ત્યાં રહી હું આપના કલ્યાણને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. પોતાની ધાવ તરણ શાહને એટલી બધી વહાલી હતી કે તેનાથી એમ ઘૂટા પડવાને તે રાજી નહતો. તેણે કહ્યું કે ખાનખાનાનને હું કહેવડાવું છું કે તારો વાંક માફ કરે. પછી અકબરે બેરામખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે, “આપની સલાહ લીધા વિના હું અહિં આવ્યો છું તેથી મારા હજુરી માણસોપર તમારા મનમાં વહેમ ઉત્પન્ન થયો હશે; પણ તમારે એ વહેમ દૂર કરી શાંત મને મારી સેવા કર્યાં જવી.” શહાબુદ્દીન અહમદ ઘણો બગૃત અને સાવચેત હતો. તેણે ગદેમાં રાખેલી ફેજ વધારી બપોતો મજબૂત કર્યો, રાજ્યકાજનો વહીવટ પોતાને લાથ લેવાની યુક્તિઓ કરી, અને માહમઅંકની જેડે મસલત કરી પાદશાહના હજુરી નોકરોનાં મન ફેરવી વજીરની સામા થવાને તેમને શીખવ્યું.

પાદશાહનો પેગામ પહોંચ્યા પછી બેરામખાને ખવાજ અમરહીન મહમુદ હાજમહમદ સિસ્તાની અને તર્કુનબેગ નામે મોટા અમલદારોને પાદશાહની હજુરમાં દિલ્હી મોકલી અરજ કરી કે, “આપનો હું આધીન સેવક આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ સરકારી નોકરને કાંઈ ઈજ્જ કરવાનો નથી; કેમકે જેઓ પોતાનું નિમક-હત્તાલીથી કામ બજાવે તેમની ઉપર માયા અને મહેરબાની કરવી ઘટેછે.”

બેરામખાનની વિરુદ્ધ પાદશાહને ઘણું કહેવામાં આવ્યું હતું તેથી પાદશાહે એ કહેણ સ્વીકાર્યું નહિ અને લાવનારાને પાછા મોકલ્યા. ખાનખાનાન ઉપર શાહની ઇતરાજ થવાની ખબર પ્રસરતાં બધા માણસો તેની ભણી પીઠ કરી પાદશાહની તરફ જોવા લાગ્યા. જે અમીર ઉમરાવો અને મોટા અમલદારો દિલ્હી આવ્યા તેમને શહાબુદ્દીને અને મહમઅંકે ઇમાન અકરામ બગીચે અપાવવાની લાલચ દેખાડી ઉત્તેજન આપ્યું. બેરામખાનને ઘણાક વખતથી હજ કરવા જવાની ઈચ્છા હતી. રાજકારભાર છેડી જે અમીરો અને ખાનો તેની પાસે રહ્યા હતા તેમને દિલ્હી મોકલ્યા અને પંડે આગ્રેથી નીકળી નાંધેર ભણી ચાલ્યો. એ સમાચાર દિલ્હી પહોંચ્યા તેવારે શહાબુદ્દીને અને માહમઅંકે પાદશાહને કહ્યું કે બેરામખાન પંજાબ જીતી લેવાને ગયો. અકબરશાહે મીર અબ્દુલ લતીફ જેડે વજીરને પેગામ મોકલ્યો કે “મને તમારા પ્રમાણિકપણપર અને નિમક-હત્તાલીપર સંપૂર્ણ ભરોસો હોવાથી આજસુધી રાજ્યનાં સકળ અગત્યનાં કામકાજ

આપને સોંપ્યાં હતાં, અને હું પંડે માત્ર મોજ મઝા કરતોઃ પણ હવે પાદશાહીનો તમામ કારભાર મેં મારા હાથમાં લેવાનો દરાવ કર્યો છે, તેથી આપને ઘણા વખતથી મક્કે જવાની મરજી હતી તે પ્રમાણે આપે ત્યાં જવું. આપના ગુજરાતને માટે હિંદુસ્તાનનાં પરગણાંઓમાંથી યોગ્ય જગીર આપવામાં આવશે, અને તેની ઉપજ આપના આડતિયાની મારફતે આપને પહોંચતી કરીશું.”

મીર અબ્દુલ લતીફે એ સંધેસો ખાનખાનાનને કહ્યા તે લક્ષ દેખને સાંભળી મેવાતથી ઉપડી તે નાથોર ભણી ચાલ્યો. હવે તેની સાથે વલીબેગ ઝુલકદર, તેના દીકરા હુસેનકુલીબેગ અને ઈસ્મૈલ કુલીબેગ, શાહકુલી મલિમ, તેનો ભાણેજ હુસેનખાન, અને જમાઇ મદદી કાસિમખાન માત્ર રહ્યા. નાથોર પહેાચ્યા પછી બેરામખાંએ હુસેન કુલીબેગની જોડે નિશાન, નોખત, અને અમીરીનાં ખીજાં ચિન્હો પાદશાહને મોકલ્યાં. દિલ્હીથી ઉપડી અકબરશાહ પંજાબ ભણી જવા નીકળ્યા હતા. પાદશાહી સ્વારી માર્ગમાં ચાલતી હતી તેવામાં કુલીબેગ આવી પહેાચ્યો અને તેનો સાથી શાહઅબ્દુલ મ'આલી ઘોડો દોડાવતો શાહની હજુરમાં આવ્યો. એ બે-અદખીથી અકબરને માફું લાગતાથી તેણે મ'આલીને પરહેજ કરાવ્યો. બેરામખાંએ નિશાન નોખત વગેરે આપી દીધાથી પાદશાહ સંતોષ પામ્યા.

પ્રકરણ ૪ યં.

બેરામખાનનો બળવો અને પરાજય. ઇત્તાહી વરસ નવમાં લગીનો હેવાલ-માળવા, ખાનદેશ, ચુનારગઢ વગેરે પર સ્વારીઓ અને અમલદારોનાં ખંડ, યુદ્ધમાં પકડાયલા બંધીવાનને ગુલામ કરવાની મના, જત્રાળુ કરની માશી, જજીઆ વેરાની માશી.

મીર મહમદખાન શિરવાનીને બેરામખાને કાઢી મૂક્યો ત્યારથી તે ગૂજરાતમાં જઈ રહ્યો હતો. બેરામના હાથમાંથી વજરાન ગયાના સમાચાર જાણીને તે દરબારમાં હાજર થયો. પાદશાહે તેનો સત્કાર કર્યો અને “નાશિરલ મુદ્ક” નો ઇલ્કામ તથા નિશાન નોખત આપી કેટલીક ફ્રાજ સહિત તેને બેરામની પાછળ એવો હુકમ આપી મોકલ્યો કે પદબ્રજ વજર જેમ જલદી મક્કે જાય તેમ કરવું. ત્યાર પછી પાદશાહ પાછા દિલ્હી પધાર્યા, અને કાપુલમાં પાદશાહની વતી મુનીમખાન હકુમત ચલાવતો હતો તેને હજુરમાં આવવાને હુકમ લખી મોકલ્યો.

બેરામખાન ગૂજરાત ભણી જવા નીકળ્યો હતો, પણ માર્ગમાં જોધપુરના રાજા માલદેવે, જબરી ફ્રાજ સહિત તેના ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી, મજબૂત છાવણીમાં મુકામ કર્યો હતો, માટે તેણી ગમ ન જતાં તે નાથોરથી વાંકાનેર (બિકાનીર) ગયો. વાંકાનેરના જમીનદાર રાયકલ્યાણમલે અને તેના કુંવર રાયસિંહે ખાનખાનાનનો સત્કાર કર્યો. થાક ખાવાને તે અદિ થોડા દિવસ રહ્યો તેવારે તેને ખ-

અર પડી કે પીર મહમદખાનને તેની ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યોછે. એ બાણી તે ખીજવાયો અને ખેદ પામ્યો. આ તકનો લાભ લેઈ કેટલાક દુરીજનોએ તેને ખંડ કરવાને ઉશ્કેર્યો. બળવાનો ઝુંડો રોપવાના હેતુથી તે પંચગ ગયો. તખ્તીન્ધ (સહીદ) ગઢ શેરમહમદ દીવાના નામે સરદારને હાથ હતો. એ માણસ બેરામનો જૂનો સેવક હતો અને તેના ઉપર તેણે ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો માટે પૂર્ણ ભરોસે પોતાનો ત્રણ વરસનો મીરજખાન (અબ્દુર રહીમ) નામે પુત્ર, તમામ કપીલો અને માલમતા તેને સોંપી તે આગળ ચાલ્યો. બેરામના ગયા પછી શેરમહમદે તેના માલ લૂંટી લીધો અને તેના નોકરોને બહુ પીડ્યા. દીપાલપુર પરગણામાં બેરામ પહોંચ્યો તેવારે તેને એ સમાચાર મળ્યા. શેરમહમદને સમજાવીને એ અડચણ દૂર કરવાને તેણે પોતાના દીવાન મુન્શરઅલીને મોકલ્યો, પણ શેરે તેને પરહેજ કરી પાદશાહને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવથી ચીડાઈ જઈ બેરામ જલન્ધર નગરમાં ગયો.

આ સમાચાર અકબરને થતાં તેણે સમશુદ્દીનખાન અટકાની સરદારી નીચે ધણાક ઉમરાવને લસકર આપી પંચગમાં બેરામના બળવાને ખેસાડી દેવાને મોકલ્યા. જલંધરની પાટોશમાં, સતલજ અને બિયા નદીની વચ્ચે દગદાર નગર અને કોના તાલુકો છે ત્યાં પાદશાહી ફ્રાન્સે બેરામને ઘેરી લીધો. હવે સંગ્રામ કર્યા વિના છૂટાય તેમ નહતું માટે ખાનખાનાને હુમલો કરી હાર થતી અટકાવી. એક તરફ ધણા માણસ મૂવા અને ઘાયલ થયા પછી અંતે બેરામનો પરાજય થયો ને તે શિવાલિક હુંગરો ભણી નાહો, અને તેના મુખ્ય અમલદારો પકડાયા.

ઉપલો બનાવ બન્યા પહેલાં પાદશાહ પંડે દિલ્હીથી ઉપડી પંચગ ભણી સિધાઈ હતા. સરકાર સ્વારી જલંધર મુકામે પહોંચી તેવારે કામુલથી બોલાવેલો મુનીમખાન તેને આવી મળ્યો. પાદશાહે તેને વજર નીચે અને ખાનખાનાનો ખિતાબ આપ્યો, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને યોગ્યતા પ્રમાણે માન દીધું. બેરામના પરાજયના સમાચાર અહિં અકબરને મળ્યા, અને કેદ પકડાયેલા તેના સાથીઓને તેની હજુરમાં ખડા કીધા. વલીખેગ નામે કેદીને કારી જખમ લાગેલો હોવાથી તે કેદખાનામાં મરી ગયો ને તેનું માથું વાઢી દિલ્હી મોકલ્યું. સાર પછી બેરામખાનની પાછળ શાહ શિવાલિકના પહાડી મૂલકમાં ગયા. તલવારગઢના રાજા ગોવિન્દચંદે (ખીજું નામ રાજા ગણેશ) બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો હતો. પાદશાહી ફ્રાન્સે તે ગઢને ઘેરી લીધો, અને લડાઈ થઈ તેમાં બેરામખાનની ફ્રાન્સે સુલતાન હુસેન જલાઈહ નામે મોટો સરદાર રણમાં પડ્યો, ને સારપછી તેના માણસોએ તેનું માથું કાપી ક્ષેઈ ગઢમાં બેરામખાનને દેખાડ્યું. તે જોઈ બેરામ અકળાઈને બોલ્યો કે આવો પુરખ મારે માટે મરે એ ઠીક થયું નહિ. નાઉમેદ અને ચિન્તાતુર થઈ તેણે જમાલખાન નામે પોતાના એક અમલદારને પાદશાહની હજુરમાં મોકલી કહાવ્યું કે, “મારાં માઠાં કર્તવ્યોને માટે હું ધણોજ પ-

સ્તાઉંધું. જે થયુંછે તે બધું મારે વશ રહી શક્યું નથી; પણ મહેરબાની કરી મારા ઉપર પાદશાહી દયા વરસાવશે તો હું મારાં કુટુંબીઓને અંધકારમાં નાંખી મારી મેળવવાની આશાએ આપની હજુરમાં હાજર થાઉં.”

ઉપલી અરજ અકબરને પહોંચી તે વારે તેણે કૃપા કરી મુખ્દમુલ મુલ્ક મૌલાના અખ્દુલ્લા સુલતાનપુરીને કેટલાક અમીરો નેડે બેરામખાનને ધારજ આપવાને તથા તેડવાને મોકલ્યો. ખાનખાન પાદશાહી છાવણીની નજીક આવ્યો તેવારે અકબરની આજ્ઞાથી કેટલાક ઉમરાવ તેને માન દેવાને સામા ગયા. હજુરમાં આવી બેરામે પોતાનું ઉદાસી મસ્તક પાદશાહને ચરણે મૂક્યું અને કાલાવાલા કરી ક્ષમા માગી. પાદશાહે તેનો અનુચલ કર્યો અને શોભાયમાન જામો પહેરાવી તેનું સન્માન કર્યું. એ દિવસ પછી તેને મક્રે જવાની પરવાનગી મળી*. ત્યાર પછી પાદશાહી ફ્રેન્ચ દિલ્હી ભણી કૂચ કરવા માંડી અને શાહ પોતે હિસાર શીરાગહ તરફ શિકારે ગયા. કેટલાક ચિત્તાને માર્યા પછી પાદશાહ દિલ્હી આવ્યા ત્યાં થોડા દિવસ આરામ ભોગવી જળમાર્ગે આગે સિધાવ્યા.

તખ્તકાતી અકબરીમાં બેરામખાન વિષે લખ્યુંછે તે પરથી ઉપલો સાર લીધાછે. અખ્દુલ શાજહાના અકબરનામામાં કાંઈક જૂદું લખ્યુંછે. તે લખેછે કે હુમાયુએ બેરામખાનને અકબરનો શિક્ષક (ઉસ્તાદ) ઠરાવ્યો હતો, અને અકબર તેને બાળા કહેતો. એ માટે બેરામનાં ઘણાંક ખોટાં કર્મોપર અકબરે આંખ આડા કાન કર્યા. પણ અંતે બેરામ હદપાર ગયો, અને વાલીબેગ જુલકાદ અને તેણે શેખ ગદાર્દ હમ્મુ વગેરે જૂઠા માણસો નેડે કાંઈ માફા ગુપ્ત મનસૂખા કર્યા. તે મનસૂખા અમલમાં આવ્યા પહેલાં પાદશાહના જાણવામા આવ્યા અને તે તેણે પોતાના વિશ્વાસુ મિત્રોને કહ્યા. એઓમાં માહમઅંક, અધમખાન, અને મિરજ શરૂદીન હુસેન હતા. માહમઅંક ઘણી બુદ્ધિવાન, ડાહી અને પ્રમાણિક નારી હતી. શિકાર કરવાને પાદશાહ બયાનગઢ ગયા. માહમઅંકે ઉપલી હકીકત દિલ્હીના સુબેદાર શાહબુદ્દીનને જાણાવી. તે પણ ચતુર અને પ્રમાણિક સરદાર હતો. પાદશાહીનો નિમકહલાલ નોકર કિયાખાન ગંગ પ્રથમ પાદશાહને જઈ મળ્યો અને ત્યાર પછી બીજા સરદારો દરબારમાં ગયા. માહમઅંક અને શાહબુદ્દીને સઘળા અગત્યના સમાચાર શાહને કહ્યા. અને માહમઅંક પ્રધાનતું કામ કરવા લાગી, પણ તે બાધમાણસ હોવાથી કોઈ નામનો વજીર પુરૂષ હોવો જોઈએ માટે બહાદુરખાનને વજીર નિમ્નો, અને તેને તે ખાતાની જગીર આપી. એ નામનો વજીર કહેવાયો તથાપિ વજીરાતનું કામ તો માહમઅંક કરતી હતી. બેરામનો મૂળ સ્વભાવ અને જાતિ લક્ષણ સારાં હતાં, પણ તે કમનસીબે માફી સોખતમાં પડ્યો તેથી તેના સારા ગુણ ઢંકારી ગયા, અને ખુશામતિયા આદમીઓનાં જૂઠાં વખાણથી તે ગર્વિષ્ઠ થયો. જે પોતાના વખાણથી રાજ થઈ કુલાયછે તે ભાટાર

* નિજમુદ્દીન અમદદૃત તખ્તકાતી અકબરીના સર હ. ઇલીયતના ભાષાન્તરપરથી.

કરનારા ઠગોની જાળમાં ફસાઈ પડેછે.

મોન્સ્ટુઅર્ત એલ્ફરીન્સ્ટન સાહેબે ઘણાક શરસી ગ્રંથોને આધારે મુગલાઈ રાજ્યનો ઇતિહાસ જોડ્યોછે. તે લખેછે કે સિકન્દરસર તોખે થયો અને આગ્રા તથા દિલ્હી અકબરને કબજે આવ્યાં ત્યારથી મુગલાઈ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના ખરેખરી થઈ, અને એ મોટું કામ કરનાર બેરામખાન હતો. તેની સત્તા ઘણીજ વધી ગઈ. તેની દૃઢતા અને બુદ્ધિયજે મોટી અડચણો છતાંજ અને મુગલદેશ વશ રહી. તેના વિના સગીર પાદશાહને વશ ઉન્મત્ત મુગલ સરદારો રહેત નહિ અને પાદશાહી તૂટી જત. એ કારણથી સામાન્ય ભય માથે હતું ત્યાંસુધી તેને આધીન રહી તેની સમ્માર્તને બધાએ માન્ય આપ્યું. પણ જ્યારે એ ભય મટ્યું ત્યારે એનો કંઈજ અમલ અને એના દુર્ગુણો ઘણાક મુગલ સરદારોને અને અકબરને અપ્રિય લાગવા માંડ્યા. તે સ્વભાવે તોછટો, મગરૂર અને સખ્ત હતો, અને કુલ અધિકાર પોતાને હાથે રાખવાનો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તે બીજા કોઈનું રતીભાર ચાલવા દેતો નહિ; ને એથી તેને ઘણા માણસો જોડે દુશ્મનાઈ થઈ, અને પાદશાહ જેમ ઉમરે આવતા ગયા તેમ તેમનો પ્રેમ એના ઉપરથી ઓછો થતો ગયો. પંડે રાજ્યમાં માત્ર પૂજવાની મૂર્તિ જેવો છે એ સમજવાથી તે રાજ્યાધિકાર પોતાને હાથે લેવાને આતુર થયો. બેરામ પોતાનો અખત્યાર વાપરવામાં અન્યાય અને જૂલમ કરેછે અને તેને લેખવતો નથી તે જોઈ અકબર કોપાયમાન થયો. તાર્દિબેગ હુમાયુનો જૂનો અને નિમકલલાલ સેવક હતો, તેણે પાદશાહીની મોટી સેવા બજાવી હતી અને તે તુર્કી સરદારોમાં વડો હોઈ બેરામનો હરીફ હતો. પાદશાહ શિકારે ગયો હતો તે પાછો આવે તેની વાટ ન જોતાં, તથા તેની નામની મંદુરીએ ન લેતાં બેરામે તાર્દિબેગનો ઘાત કરાવ્યો. પાદશાહ હાથીઓને લડાવી ગમત કરતો હતો તેવામાં તેમાંનો એક હાથી બેરામના તંબુની પાસે ગયાથી બેરામે તેના માવતનું માથું વઢાવ્યું. ત્યારપછી કાંઈ હલકા તહોમતને માટે તેણે એક મોટા ઉમરાવને મારી નખાવ્યો. પાદશાહનો શિક્ષક પીર મદમદ પણ ભાગ્યે બચ્યો; તેને મક્રે જવું પડ્યું. પાદશાહની હજુરમાં રહેનાર માણસો પર અદેખાઈ કરી બેરામ તેમને નિત્ય પીડવા લાગ્યો. એ બધાથી ચકળાઈને પાદશાહ પોતાના સાથીઓ જોડે મનસૂબો કરી એક વેળા શિકારે ગયો હતો ત્યાં માના મંદવાડની ખખર સાંભળ્યાને બાને તે બેરામને કહ્યા વિના એકાએક દિલ્હી ગયો, અને ત્યાંથી જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું કે હવે રાજ્યની લગામ મેં હાથમાં લીધી-છે માટે બીજા કોઈનો દૂકમ કોઈએ માનવો નહિ. આથી બેરામની આંખો ઊધડી. જીવાન શાહની કૃપા સંપાદન કરવાને સરદારો એક પછી એક બેરામને તજી ઝટ તેની પાસે ગયા. ગયેલો અધિકાર પાછો મેળવવાને બેરામે કટલીક યુક્તિઓ ધારી તેમાં એક એ હતી કે પાદશાહને પકડી પોતાને કબજે રાખવો; બીજી એ હતી કે માળવે જઈ ત્યાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું. પણ એમ કરવાને

તેને મદદ મળી નહિ; અને કદાચ પોતાના મયત સ્વામીના પુત્રની સામા જીવ કરવું, તેને અંદરખાનેથી ગમ્યું નહિ હોય. માટે તે મક્કે જવાને માટે ગૂજરાત ભણી જવા નીકળ્યો. નાથેર પહોંચ્યા પછી તેનો વિચાર કર્યો. અકબરના કોઈ કામથી ખીજવાઈ જઈ તેણે પંખામાં જઈ બેઠા હતા. યુદ્ધમાં તે હાર્યો અને અકબરને શરણે આવ્યો. પાદશાહને પગે લાગી રહી પડી તેણે માફ માગી. અકબરે તેની આગલી ચાકરી સંભારી તેને ઉઠાડી તેનો મોટો અપરાધ માફ કરીને માન આપ્યું. કાદંબી અને ચંદેરીના સૂએદાર થવાને, કે ઉમરાવ પદવીએ દરબારમાં રહેવાને, કે મક્કે જવાને કહ્યું. બેરામે મક્કે જવું પસંદ કર્યું. પાદશાહે તેને વરસે પચાસ હજાર રૂપિયાની જીવાઈ બાંધી આપી. એ દલાલ ત્યાં રહી બેરામ મક્કે જવા નીકળ્યો. ગૂજરાત સુધી તે સહી સલામત પહોંચ્યો, અણહિલવાડ પાટણને મુકામે તે સિદ્ધરાજનું રાહસ્યિંગ સરોવર જોવા ગયો. હોડીમાં બેસી તેમાં ફરી આવી કાંઠે પાછો આવ્યો તેવારે મુઆરિકખાન નામે કોઈ પદાણે ઓચિંતા તેને ખંજર ભોકી તેનો પ્રાણ લીધો. એ પદાણના આપને બેરામે મારી નાંખાવો હતો તેનું વેર તેણે એ પ્રમાણે વાળ્યું. પાટણના હાથેમે ઝટ વચમાં પડી તેના બાળક દીકરા અને જનાનાને ખૂનીથી ઉગારી આગ્રે મોકલ્યાં. અકબરે તેમની યોગ્ય સંભાળ લીધી. બેરામને અને તેની જાનવેલી મોટી ચાકરીને અકબર બહુ સંભારતો, કેમકે બેરામની હિંમત અને ચતુરાઈથી તેની બાલ્યાવસ્થામાં તેના શત્રુ પરાજય પામ્યા હતા અને પાદશાહીનું રક્ષણ થયું હતું.*

* બેરામખાન ફરાઈજનું મતનો તુર્ક હતો. તેનો જન્મ બાદકશાનમાં થયો હતો અને બદખમાં તેણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. સોળ વરસની ઉંમરે તે હુમાયુનની નોકરીમાં રહ્યો. કતોજના સંઘામમાં હુમાયુનનો પરાજય થયો તેવારે તે તેની જોડે હતો. એ હાર થયા પછી તે સંભળ પ્રાંતમાં લખનૌરના રાજા મિત્રસેનને શરણે ગયો. શેરશાહે તેને માગ્યો, ને તેના દ્રાપથી ડરી જઈ રાત્રએ તેને આપી દીધો. શેરશાહ માળવે જતો હતો તેવારે બેરામને તેની હજુરમાં આણ્યો. શેરે તેને માન આપી તેનાપર માયા કરીને તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવાની ઈચ્છા દેખાડી, પણ બેરામે તેના નોકર થવાની ના કહી. બરહામપુરને મુકામે તે અને જ્વાલિયરનો આગલો વાલી (વાલી એટલે ગવર્નર) અયુલ કાસિમ જોડે નાહા. આગળ જતાં શેરખાનના લશ્કરની એક ટુકડી તેમને સામી મળી. અયુલકાસિમ દેખાવમાં ભભકાદાર હોવાથી તેને બેરામખાન બાણી તેમણે કહ્યો, તેવારે બેરામે આગળ પડી કહ્યું કે બેરામખાં હું છું; પણ બહાદુર અયુલકાસિમે પોતાના મિત્રને બચાવવાને કહ્યું કે ‘હું બેરામખાં છું ને એતો મારો ચાકર છે, ને મને બચાવવાને પોતાનો પ્રાણ ખોવાને તૈયાર થયોછે માટે એને છોડીદો.’ એમ હિંદની પાદશાહી અકબરને જીતી આપનાર બેરામ ઉગ્યો. બેરામ ત્યાંથી ગૂજરાતમાં ગયો. ત્યાંના સુલતાન મહમદે તેને પોતાની નોકરીમાં રાખવા માંડ્યો, પણ બેરામે કહ્યું કે મારે મક્કે હજ કરવા જવુંછે માટે રજા આપો. એ બહાને એ સૂરત ગયો અને સૂરતથી કાઠિયાવાડને માર્ગે સિંધ ગયો ને સિંધથી ઈરાનમાં જઈ હુમાયુનને મળ્યો. શેરશાહે અયુલકાસિમની ઉદારતા ઉપર લક્ષ ન આપતાં તેને મારી નાંખ્યો. બેરામખાન કવિતા રચી શકતો.

૧૮ વરસની ઉમરના સાધારણ જીવાનથી ન બની શકે તેવું ભારે કામ અકબરે માથે લીધું; પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળમાં અને કેળવણીમાં તે સાધારણ તરણોથી ઘણો ચડીઆતો હતો. બચ અને મુસ્કલીના સમયમાં તે અવતર્યો હતો અને બંધીખાનામાં ઉછર્યો હતો. કિશોર વયથી તે પિતાની વતી યુદ્ધ કરવામાં કસાયો હતો અને બેરામના કારભારના આકરા વખતમાં તેને વિવેક, ઉદાપણ અને ખામોશીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. તે સ્વભાવે મીઠો અને અંગે રૂપાળો, બળવાન અને ચપળ હતો. તેની હિંમત એટલી હતી કે રમત ગમતમાં, વાઘ વગેરે જંગલી પશુઓને જીતવામાં તથા અણકેળવાયલા ઘોડા ને હાથીઓને વશ કરવામાં પણ આશ્ચર્યકારી બહાદુરીથી તે પ્રખ્યાત થયો. એવો શૂરો અને કીર્તિનો મોટો લોભી છતાં કેવળ લશ્કરી યશથી પોતાની નામના કરવાની ઇચ્છા ન રાખતાં ઉદાપણ, ભક્ષાઈ અને ઉદારતા વડે તમામ રૈયત ઉપર હેત રાખી તેમનું કલ્યાણ કરી પોતાનું નામ અમર કરવાને તે આતુર હતો. વાહવા ! ધન્ય છે એવા મહા પુરૂષને !

અકબરની ચતુરાઈ, અને કુશળતા વડેજ પાદશાહી ટકી રહી અને વૃદ્ધિ પામી. મુગલ કુળને હાથ હિંદનું રાજ્યાસન આવ્યું તેની પૂર્વે થઈ ગયલાં મુસલમાની રાજકુળોનો આધાર ધરાંગી, પઠાણ, તુર્ક વગેરે વિદેશી સિપાઈઓપર હતો. અને ગીજનવી, ઘોરી, ગુલામ, ખીલજી વગેરે પાદશાહો હિંદના લોકને પરદેશી અને પરધર્મી ગણી ધિક્કારતા, તેમને નીચ હલકા ગણતા અને પોતાના સ્વદેશી યોદ્ધાવડે રાજ્યનો નિભાવ કરતા. મહાન અકબરે એ માઠી રાજ્યનીતિ ફેરવી નાંખી. બાબર અને હુમાયુની જોડે આવેલા મુગલો થોડા હતા અને હિંદના મુસલમાનો દુશ્મન હતા. આ સંકટમાં એ મહાત્માએ પતન થયેલી હિંદુ પ્રજાને અને હિંદુરાજ્ય રજવાડાને ઉઠાડવાનો, તેમને પોતાના કરી લેવાનો, હિંદુ મુસલમાન બેજોને સરખા ગણવાનો અને પોતે પરદેશી ટળી દેશી થઈ જવાનો ઉમદા ને ઉદાર વિચાર કર્યો અને તે અમલમાં આણ્યો. હિંદુ, મુસલમાન, મુગલ, પઠાણ, રજપૂત, બ્રાહ્મણાદિકનો ભેદ ન ગણતાં ગુણ પ્રમાણે રાજકાળમાં હરેક પદ્ધિને જે લાયક હોય તે તેને આપી, કરવેરામાં, ઈન્સાફમાં, તથા ખીજી હરેક બાબતમાં સર્વ સરખા ગણ્યા અને મુસલમાની રાજ્ય મટાડી હિંદી રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સર્વ કરવાનો જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તે કરતો ગયો.

પ્રથમ તેને ત્રણ મોટાં કામ કરવાનાં હતાં. ૧. પોતાના લશ્કરી અમલદારોને વશ કરવાનું કામ; ૨ જીં પાદશાહીના જે જે પ્રાંતો ખીજાઓ કબજે કરી બેઠા હતા તે જીતવાનું; ૩ જીં રાજ્યમાં ધણીક ઉચલપાચલ થવાથી રાજવહીવટમાં અવ્યવસ્થા થઈ હતી તે મટાડી નિયમસર કામ ચાલે અને પ્રજાનું રક્ષણ થાય તેવી ગોઠવણ કરવાનું. અકબરને રાજ્યાસન મળ્યું તેવારે તેને પ્રથમ

દિલ્હી અને આગ્રા પણ જીતી લેવાની જરૂર પડી. ગાદીએ બેઠા પછી ત્રીજા વરસે તેને હાથ અજબીર આવ્યું; એથે વરસે ગોવાલિયર ગઢ તેણે જીત્યો; અને બેરામથી ઢૂટો પડ્યો ત્યાર પહેલાં થોડા વખતપર લખનોર અને જૈનપુરની પૂર્વ સીમા લગીનો ગંગા કાંઠાનો દેશ તેને વશ થયો હતો.

ઇલાહી વર્ષ ૬ હું. તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૫૬૧— સુલતાન શેરખાન અફઘાને સુલ્તઅતખાન નામે સરદારને માળવાનો હાકમ નીચો હતો. શેરખાનના વારસોને હાથથી હિંદુસ્તાનનું તખ્ત ગયા પછી પણ એ સુલ્તઅતને હાથ માળવાપ્રાંત રહ્યો અને તેના મરણ પછી તેનો દીકરો બાજ બહાદુર અકબરની આજુ ન માનતાં સ્વતંત્રપણે રાજ કરતો હતો. તે પંડે રાગતાન, મોજમઝા, ને રંડીબાજમાં પડી રાજકાજપર ઝાઝું મન લગાડતો નથી અને તેના અમલદારો રૈયતને રંજડી જીલમ ગુજારેછે એ ખબર જાણી અકબરે માળવા જીતવાને અધમખાનની સરદારીમાં મુગલ ફોજ મોકલી. સારંગપુરમાં રહી બાજ બહાદુર સુખ્યેન ભોગવતો હતો. તે ગાયનમાં અતિ કુશળ હતો અને સર્વોત્તમ ગાનારીઓને એકડી કરી તેઓમાં પડી રહેતો. ગાયનમાં અને રંડોની સોજતમાં તે એટલો ગુલતાન થઈ ગયો હતો કે મુગલાઈ સેનાની બેઠ લેવાની તેણે કશી તૈયારી કરી નહિ. છેક સારંગપુરના થડમાં શત્રુ આવ્યો તેવારે તે જાગૃત થયો અને પોતાની ફોજ લેઈ તે નગરથી બે કોશ-પર છાવણી કરી રહ્યો. મુગલોએ તેને ઘેરી લીધો; સંઘામ કરવાને છાવણીની બહાર તે આવ્યો તેવારે તેના લસ્કરી સરદારો તેને તજ નાશી ગયા, અને તેમની પાછળ તે પંડે પણ નાહો. તેની છાવણી અને સારંગપુરમાં તેનો મહેલ હતો તે અને તેમાંની તમામ મિલકત તથા તેની બેગમો, ગાનારીઓ વગેરે અધમખાનને હાથ આવ્યાં. આ ફતેહના સમાચારની જોડે બાજ બહાદુરના કેટલાક હાથી માત્ર તેણે પાદશાહને મોકલ્યા, અને બાકીનું સર્વ પોતે રાખ્યું. એમાં રૂપમતી નામે બાજ-બહાદુરની જીવવાન અને માનીતી હિંદુ બેગમ હતી તે બહુજ પૂટડી અને ગાયનમાં ધણીજ કુશળ હતી, ને તેનાં રચેલાં ગાયન ઘણાંજ વખણાતાં હતાં. અધમખાનને વરવાની તેણીએ ચોખી નાપાડી, ને જ્યારે તે સરદારે તેનાપર બળાત્કાર કરવાની ધાસ્તી દેખાડી તેવારે તેને મળવાનો વાયદો કરી વખત ઠરાવ્યો. પોતાનું સર્વોત્તમ જવેર અને પોશાક પહેરી તથા તે ઉપર અતિ ખુશબોદાર અત્તર લગાડીને તે પલંગમાં સૂતી. અધમખાન આવ્યો તેવારે તેની દાસીઓ તેને ખબર કરવા ગઈ, પણ મોઢે માથે ઓઢેલું નેહ છોડીઓએ જાણ્યું કે તે જાંઘતી હશે. ઓઢેલું ઉઘાડી જગાડવા માંડી તેવારે જણાયું કે તે વિખ ખાધ મરી ગઈછે.

બાજ બહાદુરના પરાંજયના સમાચારની જોડે અધમખાને માત્ર હાથી મોકલ્યા ને બાકીની સઘળી હુંડ પંડે રાખી એ જાણી અકબર તેને જણાવ્યા વિના ઉ-

તાવળી ફૂચ કરતો માળવે ગયો. માહમઆંકે પોતાના દીકરાને ખબર કરવાને ખેપીઆ મોકલ્યા હતા પણ પાદશાહ તેમના પહેલાં જઈ પહોચવાથી અધમખાન ઓચિન્તો પકડાઈ ગભરાઈ ગયો. તેને ઉતારે પાદશાહે મુકામ કરી તેની કનેથી સર્વસ્વ લેઈ લઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો, પણ થોડા વખત પછી તેની ત્યાંથી બદલી કરી પોતાના આગલા ઉસ્તાદ પીરમહમદખાનને માળવાનો હાકેમ ઠરાવ્યો. પાછા આગ્રે જતાં માર્ગમાં એક ઠેકાણે વિકરાળ વાઘેણુ તેનાં બચ્ચાં સહિત મળી. અકબરે આસ્તે રહી તેની સમિપ જઈ પોતાની તરવારના એક ધાએ લેને નીચી પાડી. તેના અનુચરોએ વાઘેણુનાં બચ્ચાંને બાલા અને તરવાર વતે પૂરાં કર્યા.

સુનારગઢ અને તેની આસપાસનો ધણોક મૂલક હજી માજી સુલતાન શીર-શાહના કુળને હાથ હતો. સુલતાન અદાલીસુર (આદીસુર) નો પુત્ર શીરખાં, શીરશાહ ખીજો એવું નામ ધારણુ કરી, ત્યાં અમલ કરતો હતો, તેણે જૈનપુર ઉપર ૨૦૦૦૦ સ્વાર, ૫૦૦૦૦ પાયદાળ, અને ૫૦૦ હાથી સહિત ચડાઈ કરી. જૈનપુરના મુગલ હાકેમ ખાનજખાને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. આ જયથી પૂલાઈ તથા અકબરને તરણુ જાણી તેણે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા કરી અને શત્રુની છાવણીમાંથી જે લૂંટ મળી તેમાંનો પાદશાહનો હિસ્સો પોતે રાખ્યો. તેનો નાદ ઉતારવાને અકબર એ-કદમ તેને મુકામે ગયો. જખાનખાન ભય પામી તુરત તાબે થયો. પછી પંજાબના સુબેદાર ખાની આજમ શમસુદ્દીન મહમદ અટકાને આગ્રે ખોલાવી અકબરે વકાલ ઈ સલતાનત બાદ સ્તિકલાલ એટલે મુખ્ય વજીર નીમ્યો. આ માણસ મૂળે ગીજ-નીવાસી ગરીબ માણસ હોઈ કામરાનની ફ્રાંજમાં સાધારણુ સિપાઈ હતો. કનોજના પરાજય વેળા ગંગા નદીમાંથી એણે હુમાયુને કાઢ્યો હતો. ત્યારપછી તેની જોડે તે ઈરાન ગયો. અકબરને ઉછેરવાને ધાવો રાખી હતી તેમાં તેની બાઈડી પણ હતી, તેથી તેના પુત્રો પાદશાહના કોકા એટલે દૂધભાઈ કહેવાતા હતા. તેને અટકા અને તેની નારીને અંક એજ કારણથી કહેતા. એને એ જગા આપવાથી માહમઅંક અને મુનીમખાન નારાજ થયા.

આ વરસના પાછલા ભાગમાં પાદશાહ, કુતુબ ઓલિયાની કબરની જાત્રા કરવા નીકળ્યા. સાંભર (જયપુર) પહોંચ્યા તેવારે ત્યાંના રાજા બિહારીમલે સામા તેડવા આવી શાહને બહુ માન દીધું. અકબરે તેને પોતાના મુખ્ય સરદારોમાં દાખલ કર્યો, અને તેની કુંવરી વેરે લગ્ન કર્યાં. પાદશાહની સેવામાં એમ દાખલ થવાની અને પાદશાહી કુટુંબ જોડે લગ્ન વહેવાર કરવાની એણે પહેલ કરી. પુરાણુ, રૂપ-સિંહ, અશ્કરણુ અને જગમલ નામે એને ચાર ભાઈ હતા. એને ભગવાનદાસ, જગન્નાથ, અને સલ્હાદી નામે ત્રણ કુંવર હતા. એ ત્રણે કુંવર પાદશાહી ફ્રાંજમાં મોટા અમલદાર થયા. ભગવાનદાસે એકવાર પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખી અકબરનો પ્રાણુ ઉગાર્યો હતો, અને તેનો કુંવર માનસિંહ પાદશાહી સેવામાં બહુ પ્રખ્યાત થઈ મોટામાં મોટી પદ્ધિ પામ્યો. એ કછવાહા કુળના રાજપુત હતા.

સાંભરથી સરકારસ્વારી અજમેર ગઇ અને ત્યાં જઇ અકબરે મિરજી શરફુદ્દીન હુસેનને ત્યાંથી વીસ કોશપર આવેલા મીર્ઝા (મીડતા) જીતવાને મોકલ્યો. ત્યાર કેડે શાહ પાછા આગ્રે સીધાવ્યા. અજમેરથી આગ્રા ૧૨૦ કોશ છતાં ત્રીજે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા.

૭ મું વરસ. માર્ચ ૯. સ. ૧૫૬૨. મીર્ઝા ગઢમાં રાજા માલવદેવની વતી તેનો સામેત જયમલદેવ અમલ કરતો હતો. તે ઘણી બહાદુરીથી સામો થયો, પણ અંતે જયની આશા ન રહેવાથી તેણે કહાવ્યું કે અમારા ઘોડા અને હથિયાર સહિત નીકળી જવા દો તો ગઢ ખાલી કરીએ. બીજી તમામ મિલકત અંદર રહેવા દેવાની શરતે મુગલ સરદારે તે કહેણ સ્વીકાર્યું. એ કરાર પ્રમાણે જયમલે તેની ટૂંકડી સહિત કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી ચાલવા માંડ્યું, પણ તેના હાથ નીચેના દેવદાસ નામે એક ઠાકોરને એ ગમ્યું નહિ. તેણે પાછળ રહી ગઢમાંનો સઘળો માલ સળગાવી દીધો, અને ત્યારપછી પોતાના યોદ્ધા સાથે તે બહાર આવ્યો. પાદશાહી ફ્રાન્સે તેના ઉપર હુમલો કર્યો તેમાં અને પક્ષના ઘણા યોદ્ધા તથા દેવદાસ રણમાં પડ્યા ત્યારે ગઢ જીતાયો.

માળવાના સૂએદાર પીરમહમદખાને આશીરગઢ અને બહાનપુરપર સ્વારી કરી બીજાગઢ નામે કિલ્લો જીતી તેમાંના તમામ સિપાઇની કતલ કરી. તેમજ નર્મદા ઉતરી ખાનદેશમાં પેઢો તેવારે ત્યાંનાં ઘણાંક ગામ અને નગરોના નિરપરાધી રહેવાસીઓને મારી નાખ્યા. બહાનપુરની પણ તેણે તેજ વલે કરી. મુસલમાનોને પણ છોડ્યા નહિ. હવે તેના પાપનો ધડો ભરાયો ને ફૂટ્યો. બાજ બહાદુર ખાનદેશમાં જઇ રહ્યા હતા તેણે અશીરગઢ અને બહાનપુરના ગઢવીઓ જોડે મળી દેશના જમીનદારોનાં લસકર ભેગાં કર્યાં. આ ફ્રાન્સથી હારી પીરમહમદ માળવા બહુ નાહો અને નર્મદા ઉતરતાં તેના ઘોડાને ઊંટે કરડ્યો તેથી તે પાણીમાં પડી ડૂબી મુવો, ને પછી બાજ બહાદુરે માળવા જીતી લીધો. અબદુલ્લાખાન ઉજબેક નામે સરદારને સૈન્ય આપી અકબરે માળવા જીતવા મોકલ્યો. બાજબહાદુર તેનાથી પરાજય પામી નાહો. કેટલાક વખત સૂધી મેવાડ, અને ગૂજરાતમાં રહી અંતે તે પાદશાહને શરણે આવ્યો. ઉદાર અકબરે તેને માફી બક્ષી પોતાની ફ્રાન્સમાં એ હજાર ઘોડાનો મન્સબ (સરદાર) બનાવ્યો. આખો માળવા પ્રાંત શાહને કબજે આવ્યો. હુમાયુના મિત્ર શાહ તમારપે અકબર સાથે રનેહ કરવાને પોતાના ભત્રિજા સૈયદ બેગમને આગ્રે મોકલ્યો. ઈરાની વફીલ આગ્રાની થડમાં આવ્યો તેવારે અકબરે તેને માન આપવાને કેટલાક મોટા ઉમરાવને સામા તેડવા મોકલ્યા, ને શાહજહાંને એ માસ પરોણા રાખી તથા યોગ્ય સરપાવ આપી ઈરાની શાહને માટે નજરાણું સહિત વળાવ્યો.

માહમઅંકનો દીકરો અધમખાન દુષ્ટ બુદ્ધિનો અવિચારી માણસ હતો. બાજ બહાદુરની નારીઓ પકડાઈ હતી તેઓ અકબરના જનાનખાનામાં હતી. તેઓમાંની એ રૂપાળી સોરતોને કપટથી લેઇ નાશી જવાનો મનસૂબો તેણે કર્યો, તે તેની

માની મદદથી અમલમાં આણ્યો; પણ થોડી વારમાં તેની ખબર અકબરને પડવાથી તેઓને પકડવાને શાહે સ્વારને દોડાવ્યા. બંને બાધને તે સ્વારે પકડી લાવ્યા. એ કામ કરવામાં તેમને કોણે મદદ કરી તે તેમનાથી પાદશાહ જાણી ન શકે માટે માહમઅંકે તેમને મારી નંખાવી. આ વખતે અકબરે મા દીકરાના આ ગુનાહ પર આંખઆડા કાન કર્યા, પણ એ દયાથી અધમખાનને સાન આવી નહિ. નવા વજર શમસુદ્દીન ઉપર તેને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી, માટે કેટલાક સાથીઓ જોડે વિચાર કરી રાજમહેલમાં વજર પોતાનું કામ કરતો હતો તેવામાં ઓચિંતો ઉઘાડી તરવાર લેઈને ત્યાં ગયો અને ઝટકા મારી તેણે તેનો ધાત કર્યો. એ ખૂન કરી પાદશાહના જનતાનખાનાને ખારણે ગયો. કળકલાણુ સાંભળી અકબર બહાર દોડી આવ્યો. વજરના ખૂનની વાત જાણીને તથા તે નજરે જોઈને શાહ કોપાયમાન થયા તેવામાં તેમણે ખૂનને જોયો. તુરત પહેરેગીરની તરવાર લેઈ તે તેના ઉપર ધસ્યો. અધમખાને પાદશાહના હાથ ઝાલી લીધા. તેનાથી છૂટા પડી અકબરે તેના મ્હેડાપર મૂકી મારી હેઠે પાડ્યો ને પાસે ઉભેલા નોકરોને દૂકમ કર્યો કે એના હાથ પગ બાંધી એને મેહેલના કોટ ઉપરથી નીચે નાંખો. નોકરોએ તેમ કર્યું. તેની ગરદન ત્રુટી અને મગજ છુંદાયું તેથી તે મરી ગયો, અને તેના સાથીઓ નાશી છૂટ્યા. એ વેળા માહમઅંક માંદી હતી. પોતાના છોકરાને થયલી સજાની ખબર સાંભળી તે બહુ ખેદ પામી, અને રજા મળવાથી પોતાને ઘેર ગઈ અને ચાર દહાડા પછી મરણ પામી.

યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીના કુટુંબને ગુલામ કરવાની મના.

આ સાતમા વરસમાં અકબરશાહે મોટું પુણ્યનું કર્મ કર્યું. તેણે કાયદો ઠરાવ્યો કે હવેથી યુદ્ધમાં પકડાયલા કેદીને ગુલામ કરવા નહિ. આજપર્યંત વિજયી મુસલમાન પાદશાહો અને તેમના અમલદારો તેમની સ્વારીઓમાં હિંદુઓને પકડી તેમને અને તેમનાં બાઈડી છોકરાં તથા આશ્રિતોને ગુલામ કરી નજરમાં આવે તેમને વેચતા અને પોતાનાં ઘર ખેતર વગેરેના કામને માટે ખપ હોય તેઓને લુંડા કરીને રાખતા. ન્યાયી અને દયાળુ અકબરે એમ કરવાની મના કરતાં જણાવ્યું કે જેઓ બંડ કરે કે લડે તેઓ માત્ર સજાને પાત્ર છે, તેઓનાં કુટુંબ કબીલાની તેમાં કાંઈ તકસીર નથી. ઘણી જોટું કામ કરે તેમાં તેની બાઈડી અને તેનાં બચ્ચાંનો શો વાંક છે? તેઓ તેને કેમ અટકાવી શકે?” તેઓને પોતાને ઘેર કે જ્યાં તેમની ખુશી હોય ત્યાં બિન હરકતે જવા દેવાં.

વર્ષ ૮ મું. ૧૩ મી માર્ચ સને ૧૫૬૩. સિંધુ નદીપર આવેલા નીલાબ નામે ગખ્તર લોકના દેશને અકબરે આ વરસમાં જીત્યો. પ્રથમ બાબરે એ મૂલક વશ કર્યો હતો, ને ત્યારથી ત્યાંના સુલતાન મુગલ પાદશાહની આણુ માનતા. શીરશાહસુરે એ દેશના સુલતાન સારંગને પકડી, તેની ચામડી ઉખેડી મારી નંખાવ્યો અને તેના દીકરા કમાલખાનને ગદમમાં પૂરી રાખ્યો તેવારે સારંગનો બાઈ

આદમ ત્યાંનો સુલતાન થયો. સુલતાન સલીમસુરે એ દેશપર સ્વારી કરીને કેટલાક કેદીને પકડી ગ્વાલિયરમાં આણી એક ધરમાં ધાવ્યા અને પછી તેમાં બંદૂકનો દારૂ ભરી તેને સળગાવ્યું. એથી અંદરના બંધીવાનો મરી ગયા. એ ધરમાં કમાલખાન પણ હતો, પરંતુ તે બચી જવાથી સલીમે તેને છૂટા કરી પોતાની સેવામાં રાખ્યો. અકબરના વખતમાં તેણે મુગલ લશ્કરમાં દાખલ થઈ એવી સારી સેવા બજાવી કે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે તારે માગવું હોય તે માગ. કમાલે માગ્યું કે મને મારા બાપનું રાજ્ય અપાવો. અકબરે ઠરાવ કર્યો કે ગખ્તર દેશના બે સરખા ભાગ કરી તેમાંના એકપર એનો કાકો આદમ અમલ કરે અને બીજાપર એ કરે. આદમે એ હુકમ માન્યો નહિ તેથી પાદશાહી ફોજે તે દેશ જીતી કમાલને ત્યાંની ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી કમાલ સુલતાન, શાહની સેવા નીમકહલાલીથી બળવો ગયો.

જેને ઉમરાવ પદવીએ ચડાવવામાં આવતા તેઓને જગીર મળતી. મીરજી શકરદીન નામે અમીરને નાગોરની જગીર આપી હતી. એ ઉમરાવે આ વેળા બંડ કર્યું. તેને સજા કરવાને અકબરે ફોજ મોકલી તેની સાથા તેનાથી ટકી ન શકાયાથી તે નાઠો. માર્ગમાં અચ્ચલ મ આલી નામે ઉમરાવ તેની હારે બંડમાં શામીલ થયો. બંનેએ વિચાર કર્યો કે કાબુલમાં અકબરનો દરોજ વરસનો સાવડોભાઈ મીરજી મહમદ હકીમ છે તેને હિંદુસ્તાનમાં આણવો. એ કામ કરવાને મ આલી કાબુલ ગયો. ત્યાં શાહજહાં હકીમની મા માહચોચક બેગમ તેની વતી કારભાર કરતી હતી. મ આલીએ પ્રથમ તેની જોડે રહેલ કર્યો તે પછી કપટથી તેને મારી નાખીને હકીમને પોતાના કબજામાં લીધો. આ સમાચાર બદ્દકશાનના હાકેમ મીરજી સુલેમાનને મળવાથી તે પોતાની ફોજ લેઈ હકીમની મદદે આવ્યો. મ આલીને પકડી તેણે મારી નાખાવો.

પાદશાહ એક દિવસે દિલ્હીના બજારમાં થઈ જતો હતો તેવામાં બંડખોર શકરદીનના ચુલામ કોકા કુલાદે માહમઅંક મદ્રેસાને છાપરેથી તેની ભણી તીર માર્યું. અકબરને તે જરતું વાગવાથી માત્ર ચામડી છોલાઈ. રાજહત્યારાને શાહના અનુચરોએ તુર્ત મારી નાખ્યો. થોડા દિવસમાં ધા રૂઝયા પછી પાદશાહ પાલખીમાં બેસી આગે ગયા.

જાત્રાકુ વેરાની માફી.

મુસલમાન પાદશાહો તરફથી હિંદના તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોમાં પ્રત્યેક જાત્રાળુ કનેથી તેના ગળા પ્રમાણે કર લેવામાં આવતો, તેનું નામ કર્મી વેરો હતું, અને તેથી કરોડો રૂપિયા ઉપજતા. દરેક જાત્રાળુનું ગળું કેટલું છે તે ઠરાવતું વેરા ઉધરાવનારને હાથ રજું એટલે જૂલમ અને લાંચ ચાલે અને લોકોને બહુજ હરકત પડે તેમાં નવાઈ શી! ભલા અને સુધરેલા વિચારના અકબરે આ વિષે વિચાર કરી તે વેરો માફ કર્યો. તેણે જણાવ્યું કે, “આ કર લોકોના જૂઠા વહેમ

ઉપર છે, અને જેઓ જત્રા જાય છે તેઓનેજ આપવો પડે છે; તોપણ જત્રા જનારા એમ માને છે કે અમે એ માર્ગે પરમેશ્વરને પૂજાએ છીએ, તો એ કામમાં અડચણ કરવી એ પરમેશ્વરને પ્રિય હોયજ નહિ.”* આ કર હજી કેટલાક હિંદુ રાજા લે છે એ કેવી શરમની વાત છે!

૯ મું વરસ. ૧૩ મી માર્ચ સને ૧૫૬૪ ને દિવસે બેઠું. માજી સુર સુલતાન અદાલીના ગુલામ નામે શાતુને કબજે ચુનારગઢ હતો તે તેણે અકબરને હવાલે કર્યો. ત્યાર પછી એ ગઢ જીતી લેવાને ધાઝી ખાનસુર નામે અફઘાન સરદારે બંડ કર્યું. એને વશ કરવાને અકબરે આસફખાન નામે નાયકને મોકલ્યો ને તેણે તે કામ પાર પાડ્યું. એ મૂલકની પાસે ગઢકંટક નામે દેશમાં ૭૦ હજાર મોટાં આખાદ ગામ હતાં, તેની રાજ્યધાની ચૌરાગઢમાં હતી અને તેમાં દુર્ગાવતી નામે રાણી તેના બાળકુમારની વતી રાજ કરતી હતી. તેણીએ અકબરને આધીન થવાની ના પાડવાથી આસફખાને એ રાજ્યપર સ્વારી કરી. રાણી દુર્ગાવતી ધણી બહાદુરીથી લડી, પણ અંતે હારીને રણમાં પડી અને તેણીનું રાજ્ય મુગલ સરકારને તાબે થયું. એ રાજ્ય બુંદેલખંડની સરહદપર હતું.

માળવાના સૂબેદાર અબદુલ્લાખાન ઉઝબેકની કરણી ઉપર બાદશાહને વહેમ આવ્યો; તે સ્વતંત્ર થવાને ચાહે છે ને બાદશાહી ફક્ત બરોબર માનતો નથી એ જોઇ હાથીના શિકારને મસે અકબરશાહ ચંબલ નદીને કાંઠે ગયો. નરવર નગરની થડમ્બે જંગલ હતું તેમાં હાથી વસતા હતા તેઓનો શિકાર કરી શાહ માળવે ગયો. માંડુ ગઢની નજીક આવ્યો તેવારે અબદુલ્લાખાન ત્યાંથી નાઠો. માર્ગમાં તેને મુગલ સેનાએ રોક્યો ને જીત્યું તેમાં અબદુલ્લા હારવાથી તે ગૂંજરાતમાં નાઠો. બાદશાહનો મુકામ માંડુગઢમાં હતો તેવારે ખાનદેશના સુલતાન મીરાન મુખારકના વકીલો તેનો કાગળ અને નજરાણા લેઈ સલામ કરવાને આવ્યા. અકબરે તેમને માન દીધું અને તેમની જોડે ફરમાન મોકલ્યો કે તમારી બેટીઓમાં જે મને વરવાને લાયક હોય તેને મોકલો. આ ફરમાન ખાનદેશપતિએ માથે ચડાવ્યો. કરાળાહાદુર નામે સરદારને માળવાનો સૂબેદાર નીમી બાદશાહી સ્વારી પાછી આગ્રે ગઇ. આગ્રાની પાસે કાકાની નામે ગામ હતું ત્યાંનાં હવા પાણી સારાં હોવાથી અકબરે તે ગામમાં પોતાને રહેવાને મેહેલ બંધાવ્યો. થોડા વખતમાં બીજાં સુંદર મકાન ત્યાં બંધાયાં ને તે મોટું નગર બન્યું. અકબરે તેનું નામ નગર-ચીન પાડ્યું. ખ્વાજા મુઆઝમ નામે બાદશાહનો મામો હતો તે કુકર્મી હોવાથી ધણીવાર ઠપકા પામી દેશનીકાલ થયો હતો. તેનાપર દયા કરી અકબરે પાછો આવવા દીધા પછી તેણે એક બાયડીને મારી નાખી. અકબરે તેને ખૂબ ફટકા મરાવી હાથ પગ બંધાવી નદીમાં નંખાવ્યો, પણ તે ડૂબી ન જતાં કેટલીકવાર

* અબદુલ ફઝલકૃત અકબરનામાનું સર હ. ઇલિયટનું ભાષાન્તર, પાનું ૨૯ મું, આગ ૬ હો.

ઉપર આન્યો ત્યારે તેને જ્વાલિયર મોકલી મરતાં સૂધી કેદ રાખ્યો. બદકશાનના મીરજાં સુલેમાને અકબરના ઓરમાનભાઈ મીરજા હકીમ કનેથી કાબુલનું રાજ્ય છીનવી લીધું. અકબરે હિંદી ફ્રાન્સ મોકલી તે રાજ્ય પોતાના ભાઈને પાછું જીતી આપ્યું.

જજીઆ વેરાની માફી.

ભરતખંડમાં મુસલમાની અમલ બેઠો ત્યારથી જજીઆ વેરો હિંદુઓ પાસેથી લેવામાં આવતો તે માફ કરી અકબરે મોટું પુણ્યનું કામ કર્યું. એ કરની ભારે ઉપજ હતી, પણ તે ગેરવાજખી અને પ્રજાને દુઃખદાયક હોવાથી ન્યાયી અને ડાહ્યા અકબરે તે ઉધરાવવાની મના કરી. હિંદુ લોકને બળાતકારે મુસલમાન કરવાનો આ કર એક ઉપાય હતો અને તે આપવો ગરીબ લોકને બહુ કઠણ પડતો. એ માફ થવાથી હિંદુ પ્રજા બહુ રાજ થઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

૧૦ મું વરસ.—હાથીનો શિકાર. આગ્રાગઢ. અલીકુલી ખાનજમાન વગેરે ઉઝબેક સરદારોનાં બંડ. ૧૧ મું વરસ.—આસફખાનનું બંડ. કાબુલના મીરજા હકીમની લાહોરપર ચડાઈ. મીરજાનો બળવો. ૧૨ મું વરસ.—ખાનજમાનનો છેલ્લો બળવો અને નાશ. કુરુક્ષેત્રમાં જોગી અને સન્યાસી લોકનું યુદ્ધ. ચિતોડગઢનો ઘેરો. ૧૩ મું વરસ.—વાઘનો શિકાર. રણથંભોરપર સ્વારી. ૧૪ મું વરસ.—ફાથપુર. કાલિંજરનો રાજા, સલિમનો જન્મ. ૧૫ મું વરસ.—મારવાડ અને વાંકાનેરના મહારાજોનું તાબે થવું. ગધાડાનો શિકાર. ૧૬ મું વરસ.—ટાટા ઉપર સ્વારી.

૧૦ મું વરસ. તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૬૫. આ વરસને આરંભે શાહને હાથીનો શિકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ. જંગલોમાં માણસ મોકલી ખબર મંગાવીને અકબર શાહ ધુળપુરને માર્ગે નરવર ભણી સીધાવ્યા. તેની પાડોશના વનમાં હાથીનાં ટોળાં હતાં તેને તેણે પકડી આણ્યાં. એવું માલૂમ પડેછે કે હાથીને પકડવા તેને હાથીનો શિકાર કહેતા, કેમકે હાથીને માર્યા એવું અકબરના ઇતિહાસ કરનારાએ લખ્યું નથી. એ હાથી ઝલાયા ત્યાંથી આઠ કોસપર થીજા જંગલમાં મસ હાથી હતા તેમને પકડવાને પાદશાહે નોકરોને મોકલ્યા. સાડી ત્રણસે હાથીને તેઓ ઝાલી લાવ્યા. હવે ઉનાળો બેઠો, લુ વાવા લાગી, ને હાવણીનાં માણસો માંદાં થવા માંડ્યાં તેથી પાદશાહ પાછા ફરી આવે ગયા.

આગ્રાનો જૂનો કિલ્લો ઇંટનો બાંધેલો હતો તે પડવા માંડ્યો હતો, તેને ઠામે નવો પથ્થરનો ચણાવવાની શાહે આજ્ઞા કરી. આ વરસમાં આરંભ કર્યાપછી કેટલેક વરસે તે બંધાઈ રહ્યો. એ ગઢ ઘણો સારો ને મજબૂત બન્યો. તેની દીવાલનો ઓસાર દસ ગજ ને ઉંચાઈ ૪૦ ગજ છે. તેની ચારેમેર વીસ ગજ પોહોળી અને દસ ગજ જાડી ખાડી ખોદાવી અને જમના નદીમાંથી તેમાં પાણી આણ્યું. એ કિ-

હાના દરવાજાનો પાયો નાખ્યાનું વરસ—“બિનાઇદર-ઈ-બિહિસ્ત” (અર્થ, હિ. ૯૭૪). ત્રણ કરોડ ટકા એને બંધાવતાં થયા. એ ખરચને માટે એ પ્રાંતની જમીન ઉપર કાંઈ વેરો નાખ્યો.

પાદશાહની વતી પ્રાંતોમાં અમલ કરવાને હાકેમો મોકલવામાં આવતા તેઓ જગીરદાર કે અમીર કહેવાતા, અને તેમના હાથનીચેના પરગણાના અને ગઢોના હાકેમોને પણ જગીરદાર કહેતા. પણ એ જગીરો વંશપરંપરા નહતી; માત્ર નોકરી-પર હોય ત્યાંલગી તે તેમની જગીર કહેવાતી, અને ખરચ આદ કરતાં ખાકીની ઉપજ આગ્રે મોકલવી પડતી. હિંદુરાજ અકબરને આધીન થતા તેઓને તેમની ગાદીપર વંશપરંપરા બહાલ રાખી માત્ર ઠરાવેલી ખંડણી તેમની કનેથી લેવામાં આવતી.

પાદશાહીનું બંધારણ હજી ઢીલું હોવાથી ઘણાક મુસલમાન જગીરદારો સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા. માળવાના જગીરદાર અબ્દુલ્લાખાન ઉઝબેકે એવી ફાશીશ કરી અને સખ્ત સજા પામ્યો તેપરથી બીજા ઉઝબેક સરદારોને વહેમ આવ્યો કે પાદશાહ બધા ઉઝબેક લોકને નહારા ગણેછે. અયોદ્યાનો જગીરદાર સિકંદરખાન ઉઝબેક હતો તેને હજુરમાં આણવાને પાદશાહે અશરફખાનને મોકલ્યો. અધિપતિનો દૂત ન માનતાં ઇબ્રાહીમખાનને તે મળ્યો. પછી એ બંને બીજા ઉઝબેક સરદારોને જોડે લેઇ જુવાનપુરના જગીરદાર ખાનજમાન ઉઝબેકની પાસે ગયા. આહિ બધા ઉઝબેક સરદારોએ બળવો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ-સપાસના પ્રાંતોના જે અમીરો નીમકહલાલ રહ્યા તેઓ સંપ કરી બંડખોરોની સામે લડ્યા, પણ ફતેહ પામ્યા નહિ. તેમની તરફથી એ સમાચાર અકબરને મળવાથી એ બળવાખોરોને શિક્ષા કરવાને પંડે ચડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ખાનપુર (કાનપુર) આગળ નદી ઓળંગી તેમને શહેરમાં રાખવાને ખાનખાનાન મુનીમખાનને આગળ મોકલી પાદશાહ પંડે જોડે લેવાની ફાજની ગોઠવણ કરવા આગ્રે રહ્યા. થોડા દિવસમાં તે બંદોબસ્ત પૂરો થવાથી સ્વારી ઉપડી. ખાનપુર પહોંચ્યા તેવારે કયાખાન ગંગ નામે એક બંડખોર અમીરે શરણે આવી ક્ષમા માગી. અકબરે તેનો અપરાધ માફ કરી તેની જગીર તેને પાછી સોંપી. ગંગાનદીમાં પૂર હોવાથી પાદશાહ દશ દિવસ સૂધી તે ઓળંગી શક્યા નહિ. પાણી ઉતરી જવાથી સામેપાર જઈ સિકંદર લખનૌમાં હતો તેને સજા કરવાને વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઇ શાહ મધરાતે છાવણીમાંથી ઉપડ્યા. તે રાત્રે તથા બીજે દહાડે તથા રાત્રે વગર અટકે કૂચ કરી સવારે લખનૌ પહોંચ્યા. એ ખબર જાણી સિકંદર ત્યાંથી એકદમ નાશી ખાનજમાનની છાવણીમાં ગયો. લખનૌ લેઇ શાહ જવાનપુર બણી ગયા.

બંગાળામાં સુલેમાન કિરાની અફઘાન નામે હાકેમ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો તે બંડખોરને મદદ ન કરે માટે અકબરે તેની પાસે વકીલ મોકલ્યા. તથા ઓઢીઆ (ઓરિસ્સા) ના રજપૂત રાજાને પણ કહાવ્યું કે બંગાળાના હાકેમને તેમ કરતો અટકાવે.

આસફખાનને કેટલીક ફાજ આપી પાદશાહે ખાનજમાનની પાછળ મોકલ્યો. પણ મુજફ્ફરખાન નામે અમીરે તેના ઉપર લૂંટમાં મળેલાં નાણાં ખાઈ જવાનું તોહમત મૂક્યાથી બચ પામીને તે બળવાખોરોને મળી ગયો. હવે તેની જગાએ પાદશાહે મુનીમખાનને નીમ્યો. ખાનજમાને પોતાના ભાઈ બહાદુરખાનને સરવાર પ્રાંતમાં ફિતૂર ઊભું કરવાને મોકલ્યો, અને અકબરે તેની પાછળ મીર મુઈનુલ મુલકને મોકલ્યો. મુનીમખાનની સરદારી નીચે પાદશાહી ફાજ ખાનજમાનની છાવણીની નજીક આવી તેવારે સલાહનાં કહેણ ચાલ્યાં. એ બે અમીરો દોસ્ત હતા તેથી ખાનજમાને તેને સંધેસો મોકલ્યો કે તમે વચ્ચે પડી મને મારી અપાવો તો હું પાદશાહને શરણે જાઉં. મુનીમખાન અને તે મળ્યા અને શું કરવું તેનો ઠરાવ કર્યો. આ કામ અહિં ચાલેછે તેવામાં મીર મુઈનુલનો પરાજય થયાના સમાચાર આવ્યા. બાહાદુરખાં જળબકે તેને કહાવ્યું કે સમાધાન થવાનો પ્રયત્ન ચાલેછે માટે હાલ લડાઈ બંધ રાખવી, પણ મીરે તે વાત માની નહિ. તે વઢવાને ધણો આતુર હતો એવામાં લશ્કરખાન મીરબક્ષી અને રાજા ટોડરમલ* તેની મદદે

* અકબરનો આ પ્રખ્યાત દીવાન લાહોરનો ખતરી (ખાતરી) હતો. તે બાળક હતો તેવારે તેને નિર્ધન મૂકી તેનો આપ મરણ પામ્યો. ઉમરે આવતાં તેને કારકુનની જગા મળી. પોતાના બુદ્ધિબળ વડે તે આ હલકી સ્થિતિમાંથી શેરશાહ સુરના અમલમાં જાંચે દરજે ચડ્યો. એ સુલતાને ગફર લોકના પહાડી મૂલકમાં મોટો મજબૂત પત્થરનો ગઠ ચણાવ્યો તેવારે તે કામનો ઉપરી ટોડરમલ હતો. ગફર લોકે સંપ કર્યો કે એ ગઠ ચણાવામાં કોઇએ કોઇ પ્રકારની મદદ કરવી નહિ, મજૂરીએ પણ જવું નહિ. ટોડરમલે એ વાત શાહને લખી જણાવ્યું કે એથી કિલ્લાનું કામ અટકી પડ્યું છે. પાદશાહે તેને ઠપકો લખ્યો કે તમે ખરચ કરવામાં બહુ કસરીયા છો ને મારો હુકમ અમલમાં લાવવાને ચહાતા નથી. તમારે બોહોળે હાથે ખરચ કરવો; જેટલું નાણું જોઈશે તેટલું તમને સરકારી ખજાનામાંથી મળશે. એ આજ્ઞા મળ્યાપછી ટોડરમલે દર પત્થરે એક અશ્રી આપવાનું જાહેર કર્યાથી એટલા બધા ગફરે કામે આવ્યા કે મોહોરથી ઉતરતાં ઉતરતાં એક રૂપિએ, પછી દશ ટકે ને અંતે પાંચ ટકે જોઈએ એટલા મજૂર મળ્યા. દશ ટકાના સિક્કાને કાળો ટકો કહેતા ને તે રૂપિયાનો એક ચાળીશાંશ હતો. કિલ્લો મનમાનતો પૂરો થવાથી શેરશાહે ટોડરમલને તેની ખબરદારી તથા લાયકીને માટે બહુ સાખાશી આપી. આ ચતુર પાદશાહના હાથનીચે તેનું મન કેળવાયું હતું અને તેના મનની શક્તિએ ખીલી હતી તેથી તે અકબરને બહુજ કામ લાગ્યો. તેણે એવી ઉત્તમ સેવા બજાવી કે તેની કીર્તિ અમર થઈ. અકબરના મહા ચપળ, બુદ્ધિમાન અને અતિલાયક મુખ્ય અધિકારીઓ હતા તેઓમાં રાજા ટોડરમલ હતો. તેનું મરણ તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૫૮૯ ને દિવસે થયું.

આવી પહોંચ્યા. એ કુમક મળતાં મીરે બળવાખોર ફોજ ઉપર હથ્થાં કર્યા પણ તેમાં ફતેહ ન પામતાં તેને નાસવું પડ્યું. રાજા ટોડરમલે તથા લશ્કરખાંએ રાત પડતાં લગી બચાવ કર્યો. પણ ફોજનો બાકીનો ભાગ નાસવાથી તેમને પણ પાછા હઠવું પડ્યું. નાસતી સેનાને બીજે દહાડે શેરગઢમાં ભેગી કરી તેમણે પાદશાહને પરબચનો હેવાલ લખી મોકલ્યો. એ માઠા સમાચાર આવ્યા તેવારે ખાનજમાન વગેરે બંડોખોર સરદારોને, ખાનજમાનની મા અને મુનીમખાનની મારફતે મારી મળી ચુકી હતી તેથી એ લશ્કરને લડાઈ બંધ પાડવાનો હુકમ મોકલી હજુરમાં બોલાવી મુઘજુલ મુલકે યુદ્ધ કરવામાં જૂલ કરી હતી, નથાપિ તેણે શરથી લડી પોતાનો ધર્મ બળવો હેતો માટે તેને, તથા રાજા ટોડરમલે અને લશ્કરખાંએ પોતાનાં કર્તવ્ય બરોબર કર્યાં હતાં માટે તેમને માનસહિત હજુરમાં બોલાવ્યા. પણ જેઓ સંગ્રામમાં પોતાનો ધર્મ ચૂકી ચોચરીતે વર્ત્યા નહતા તેમને હજુરમાં આવવાની મના કરી જીજ્ઞેષ સરદારોને મારી આપી અકબરશાહ ચુનારગઢ જોવા ગયા, ને ત્યાંથી જુવાનપુર થઈ કાશીએ ગયા. એવું માલૂમ પડેછે કે એ સલાહ પોલી હતી; બંડોખોર લોક હજી પૂરા મનાયા ન હતા. પાદશાહ છાવણીમાંથી ગયા એટલે ખાનજમાને સંધિની શરતો તોડી. અકબરે પાછા આવી તેનો નાશ કરવાને ફોજ મોકલીને ઠરાવ કર્યો કે પ્રથમ એ બળવાખોરોનો મૂરો નાશ થતાં સુધી તે નગરને રાજ્યધાની કરવી. ખાનજમાન શિવાલિક ડુંગરામાં નાહો. જુવાનપુરમાં જતાં માર્ગમાં નિજમાબાદ શહેર આવ્યું ત્યાં પાદશાહની વરસગાંઠનો ઓચ્છવ કરવાને મુકામ કર્યો. એ ઓચ્છવને મજલિસ-ઈ-વાઝન કહેતા. તે જન્મતિથિ તથા તારીખ એ બંને દિવસે કરવામાં આવતો. એ પ્રસંગે રાજ્યના વજીર, દીવાનાદિક કારભારીઓ તથા અમીર ઉમરાવો બાદશાહને સોનું રૂપું અને બીજી વસ્તુઓ વડે તોળતા, અને પછી તે ધનનું બ્રાહ્મણાદિક ભિક્ષુકોને દાન કરતા. એ પ્રમાણે એ પ્રસંગે કર્યું.

નિજમાબાદથી સરકાર સ્વારી જવાનપુર ગઈ. ત્યાં એક સુંદર સ્થળ પસંદ કરી શોભાયમાન મેહેલ બાંધવાની આજ્ઞા અકબરે આપી. અમીર ઉમરાવોને પણ પોત પોતાના ગજા પ્રમાણે મકાન બંધાવવાને ફરમાવ્યું. ખાનજમાનની પાછળ ફોજ મોકલી તે લડવા ન બોલે રહેતાં શિવાલિક ડુંગરામાં નાહો. ત્યાંથી ગંગાકાંઠે આવી પોતાના એક સરદારને અને પોતાની માને પાદશાહ પાસે ક્ષમાદાન માગવાને મોકલ્યાં. તેઓ ખાનખાનાન મુનીમખાનની પાસે આવ્યાં ને તેને તથા હિંદના શેખુલ ઈસ્માલ અબ્દુલ્લા બખ્તુર મુલકને જોડે લેઈ અકબરશાહની હજુરમાં આવ્યા. એ સર્વના કરગરવાથી શાહે વળી દયા કરી મારી બક્ષી.

છલાહી વર્ષ ૧૧ મું—તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૫૬૬. આસફખાન અને તેના ભાઈ વજીરખાનનું બંડ સમયું નહતું એવામાં અફઘાનિસ્તાનમાં બદકશાનના હાકેમ મીરજા સુલેમાને કામુલ ઉપર સ્વારી કરી. અકબરનો ઓરમાન નાનો ભાઈ મી-

રજા હકીમ ત્યાં અમલ કરતો હતો તે નાશી પંચખમાં આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે મોટા ભાઈની મદદ માગી, પણ પાછળથી કોઈના ભમાવ્યાથી બંડ મચાવ્યું. ને લાહોર ઉપર ચડાઇ કરી. લાહોરની પાદશાહી ફેળે તે શહેરનો બચાવ કરી પાદશાહને એ બચવાના સમાચાર મોકલ્યા. તુરત અકબરે સજ થઇને લાહોરભણી કુચ કરી. એ ખબર જાણી હકીમ લાહોરની પોકાશમાંથી નાહો. ત્યાર પછી શાહ લાહોરમાં ગયા. સાંબલ પ્રાંતમાંના આજમપુરના જંગીરદાર ઊલૂગ મીરજ, તથા શાહ મીરજ તથા તેમના બે કાકા નામે ઇબ્રાહીમ હુસેન મીરજ અને મહમદ હુસેન મીરજ એમણે બંડ કર્યું. આસપાસ આવેલાં પરગણાંના અમલદારોએ તેમને હરાવ્યાથી તેઓ માળવે નાહા.

૧૨ મું વરસ—૧૨ મી ફેવરવારી ૧૫૬૭. આસપાસના ઘણા ગાઉમાં વસનારાં જંગલી પશુઓને હાંકી લાવી વચમાં ભેગાં કરી શિકાર કરેછે તેને તુર્કી બોલીમાં કમુઘા શિકાર કહેછે. આ વરસને આરંભે પાદશાહ એ શિકાર રમ્યા. લાહોરની ફરતા ૪૦ કોશના અમીરોને ફરમાવ્યું કે હરણુ, નીલગાય, શિયાળદિક જનાવરોને લાહોરની પાસે પાંચ કોશપર હાંકી લાવી ઘેરવાં. એ હુકમ મુજબ આશરે પંદર હજાર પશુઓને તેમણે પાંચ કોશના મેદાનમાં આણ્યાં. શાહ પંડે કેટલાક દિવસ મૃગયા રમ્યા પછી નોકરોને, સિપાઇઓને, અને તમામ લોકને ત્યાં શિકાર કરવાની રજા આપી મૃગયાથી પાછા ફરી પાદશાહ શહેર ભણી આવ્યા. વચમાં ઉંડા પાણીવાળી નદી આવી તેમાં ઘોડો નાખી તરી ગયા, પણ તેના બે સાથી તેમ કરતાં ટૂંપી મુવા. હમીદ બકી નામે હજુરી સવારને બીજા સવારે ભાલો મારી જખમી કર્યો. ધાયલ થયલા માણસે ફરિયાદ કરવાથી અકબરે શુનેગારનું માથું કાપવાનો હુકમ કર્યો. એને વાઢતાં તરવાર ભાંગી તે જોઈ બીજા તરવારથી હણવાની મના કરી પાદશાહે તેની ઢેકફેંટી કરી. આ વેળા બળવાખોર વજીરખાને લાહોરમાં આવી બહુ કરગરી માફ માગી ને ઉદાર અકબરે ઘ્યા કરી તેને અને તેના ભાઇ આશફખાનને ક્ષમાદાન આપ્યું. એજ મુકામે ખબર આવી કે ખાનજમાન, બહાદુરખાન અને સિકંદરખાન એ ત્રણ ભાઇએ ફરીને બળવો કરી પોતાની ઊવણીમાં મીરજ હકીમને નામે ખુલ્લો ભણાવ્યો. એ જાણી શાહ આગ્રે જવા નીકળ્યા. યાનેશ્વર આગળ સ્વારી આવી ત્યારે ગ્રહણ હોવાથી ત્યાં મોટી જત્રા ભરાઈ હતી. હજારો હિંદુ ત્યાં ભેગા થયા હતા, ને બ્રાહ્મણોને તથા સાધુઓને પુષ્કળ દાન આપતા હતા. કુરુક્ષેત્ર નામે ત્યાં સરોવરછે તેમાં ગ્રહણ સમે ઘણાં માણસ નાહવાને ઉતર્યા. એક જોગીની અને એક સંન્યાસીની ટાળી વચ્ચે નાહવાના ઘાટને માટે ટંટો ચાલતો હતો માટે તેમણે હથિયાર વડે યુદ્ધ કરવાની રજા માગી. વગર લડે ટંટો પતાવવાની કોશીસ નિષ્ફળ જવાથી રજા આપી શાહ પંડે તે જોવા ગયા. અસં ત્રણસં સંન્યાસી હતા અને જોગી પાંચસંથી વધારે હતા. સંગ્રામ કરવાને સજ થઇ બંને પક્ષ સામસામા આવી ઊભા તેવારે સંન્યાસીની

ટાળીમાં ઓછા આદમી હોવાથી તેને નબળી જોઇ કેટલાક સિપાઈ દિલે રાખ્યોળી બાવાને વેશે તેઓની મદદે ગયા. ધણા જોરથી જુદા ચાલ્યું ને ધણા માણસ રણમાં પડ્યા. અંતે જોગી હાર્યા અને સંન્યાસી જીત્યા. જોગીઓનો પરાજય થયા પછી પોતાની ફાજની ટાળી મોકલી આદશાહે કતલ અટકાવી.

આગ્રે આવી ત્યાં ૧૯ દિવસ રહી અકબરે જવાનપુર ભણી કુચ કરી. ભોજપુરને મુકામેથી મહમદ કુલીનખાન ખીલાસ, મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલાદિક સરદારોને છ હજાર સ્વાર આપી અજોદ્ધા પ્રાંતમાં બંડખોર સિફદરખાનની સામા મોકલ્યા. સરકાર સ્વારી રાયબારેલી થઇ માનેજુપુર ભણી ગઇ. એવામાં ભારે વરસાદ થવાથી ગંગામાં પૂર આવ્યું. ખાનજમાન સામે તીરે હતો. પાદશાહ પંડે આવ્યાછે એ ખીના તેના જાણવામાં ન હોવાથી તે મોજમજામાં મચ્યો રહ્યો. તે રાત્રે તેણે અને તેના ભાઇ બાહાદુરખાને ખૂબ દારૂ પી મોજ મારી હતી. અકબર ઉતાવળી ઓલે આગળ વધી આવ્યો હતો તેથી માત્ર હજાર દોઢ હજાર ફાજ તેની જોડે હતી; બાકીની ફાજ પાછળ પડી ગઈ હતી. તે પણ હાથીપર બેસી તેઓ નદીપાર ઉતર્યા અને તેના સાથી તરીને તેની જોડે ગયા. અકબરે સંગ્રામને માટે સેનાને ગોઠવીને બાળસુંદર નામે હાથી ઉપર સ્વાર થઇ પંડે મધ્ય ભાગે રહ્યા. પાછળ હોદામાં મીરજા કોકા આંજમખાનને બેસાડ્યો હતો. જમણે પડખે આસફખાન અને ખીજા અલ્લા સરદારો તથા ડાબી બાજુએ મજમુનખાન વગેરે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા. શાહ પોતે પધારેલા છે એ વાત હવે બળવાખોરોના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ મરણીઆ થઇ યુદ્ધે ચડ્યા. બાહાદુરખાન પહેલો ધસી આવ્યો, પણ તેના ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હાથ રહ્યો નહિ ને બહાદુર નીચે પડ્યો અને કેદ પકડાયો. ખાનજમાને ધીરજથી યુદ્ધ જરી રાખ્યું. અકબરે હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વારી કરી અને પોતાના ગજસૈન્યને શત્રુની ફાજપર હુમલો કરવાને મોકલ્યું. તેઓમાં હીરાનન્દ નામે બહુ જખરો ને સૂરો હાથી હતો તે આગળ વધ્યો. દુસ્મને તેની સામે દિયાન નામે હાથીને મોકલ્યો. હીરાનન્દે તેને એવા જોરથી ટક્કર લગાવી કે તે તુરત ભાંચે પડ્યો. ખાનજમાનના અંગમાં તીર ભોકાયું તે કાઢવા જયછે તેવામાં નારસિંહ નામે હાથી તેના ઉપર આવ્યો. ખાને જૂમ પાડી માવધને કહ્યુંકે 'હું મોટા આદમી છું, મને જીવતો જાલીશ તો પાદશાહ તને ઇનામ આપશે. તેનું કહેવું લક્ષમાં ન લેતાં માવધે હાથીને તેના અંગપર ચલાવી તેને કચરી માર્યો. હવે બાકીના શત્રુ નાહા ને સંગ્રામ પૂરો થયો. ધવાયલા બાહાદુરખાનને પાદશાહની હજૂરમાં પકડી લાવ્યા તેવારે તેના ઉપર દયા કરવાની મરજી બલા અકબરની હતી, પણ અમીરોના આગ્રહથી તેના શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ પરાજયની ખબર સાંભળી સિફદર પરમુલકમાં નાહો. પકડાયલા બંડખોર સરદારોમાં જોઓ હઠીલા હતા તેમને હાથીના પગતળે ઘુંઘાવી માર્યા ને બાકીનાને મારી આપી છોડી દીધા.

ઉજબેક લોકતું બંડ બે વરસ પહોચ્યું. તેઓ શૂરા, અનુભવી અને ચતુર થોડા હતા. ઘણાક મૂલક તેમને કબજે હતો અને બંગાળામાં અફગાન હાકેમો સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા તેમની જોડે તેઓ મળી ગયા તેથી તેમનો બળવો ભારે થઇ પડ્યો હતો. એનો લાભ લઇ અકબરના ઔરમાનબાઈએ પંજાબ જીતી લેવાની કોશીશ કરી અને તેના પિતરાઇ ભીરજ સરદારોએ બંડ કર્યું. ઉજબેકાએ અકબરના હોશીઆર સેનાપતિઓને હંફાવ્યા અને માત્ર અકબરની પંડની યુદ્ધ કુશળતા અને ચપળતાથી તેઓ જીતાયા. તેણે બંગાળાના અફગાનોને દબાવી શેહેરમાં રાખ્યા, મુગલ સરદારોને સજા કરીને તથા દયા કરીને વશ કર્યા, અને કેટલાક રજપૂત રાજાને જીતીને તાબેદાર શેવક કર્યા, અને ઉદારતાથી વિશ્વાશુ મિત્ર બનાવ્યા. અફગાનીસ્તાનથી અને તુર્કસ્તાનથી સિપાઇ મળવાનો માર્ગ બંધ પડ્યો હતો, અને પોતાની નોકરીમાં હતા તેઓ પૈસાના લોભથી અને સ્વતંત્રપણે વંશપરંપરાનું રાજ્ય સ્થાપવાની આશાએ ચારે તરફ વારે વારે બળવા કરતા. આ ભારે સંકટમાં પોતાની અતિ બગરૂતી તથા મહા બુદ્ધિબળ, ડહાપણ અને દયા એ ચાર સાધનોવડે અકબરે રાજ્યને ઉગાર્યું, અને ઘણાક પ્રાંતો તેમાં ઉમેર્યા. મુગલ સરદારોમાંના બંડખોર ભીરજ હજી વશ થયા નહતા. તેઓ માળવામાં જઇ ભરાયા હતા. તેમને સજા કરવાને બાદશાહ માળવાબણી આદ્યા. એ સમાચાર બાણી ભીરજ સરદારે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યમાં નાંધા. તેમની પાછળ ન લાગતાં અકબરે ચિતોડગઢ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંનો રાણો ઉદયસિંહ પંડે પરાક્રમી નહતો, પરંતુ તેના સામંતો મહા શૂરા અને જબરા હતા. બાબર જોડે જુદા કરનાર બાહાદુર રાણા સંઘ (સિંહ) નો કુંવર રાણો ઉદયસિંહ હતો, પણ પિતાના જેટલો દમ એ પુત્રમાં નહતો. મુગલ સેનાચિતોડતરફ વળી એટલે રાણોજી, પોતાના કુટુંબ સહિત નાશી, ગૂજરાતની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાં જઇ સંતાયો. ચિતોડના રક્ષણને માટે જયમળ નામે શૂરા, અનુભવી અને ચતુર સામદને આઠ હજાર બાહાદુર રજપૂતો સહિત રાખ્યો હતો. શુમારે ત્રણ કોશ લાંબો અને અર્ધ કોશ પોહોળો ચિતોડનો ડુંગર છે. તેના ઉપર ચણેલો ગઢ બડો મજબૂત છે. આગળ મુસલમાનોએ તેને જીત્યો હતો, તથાપિ હિંમત ન હારતાં તેનો બચાવ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી જયમળ સજ થયો. આખા હિંદમાં તે *ગઢ સર્વથી જબરે ગણ્યોતો હતો ને એને જીત્યા વિના રજપૂતોમાં અકબરનો દાખ બેસે તેવું નહતું, અને રાજપૂતસંસ્થાનો સ્વતંત્ર રહે ત્યાં લગી અકબર હિંદનાં બીજાં મુસલમાની રાજ્યોને વશ કરી શકે નહિ એ પણ નક્કી હતું, માટે એને જીતવાનો ઠરાવ કરી તેણે પંડે તે ઉપર સ્વારી કરી. રજપૂતો ભારે હઠની વઢ્યા. જયમળની બગરૂતી ને હોંશીઆરી વખાણવા બેગ હતાં. મુગલ સેનાએ ગઢને ઘેરી લીધો, પણ જયમળે તેમને અંદર પેસવા દીધા નહિ. ગઢના હરેક ભાગમાં ફરતો રહી પોતાના શૂરવીરોને તે

* ‘રણી સો કમળા દેવી, દુસરી સખ હુંડીઆં; ગઢ સો ચીતોડ, દુસરી સખ ગઢીઆં,’ એવી કેહેવત લોકમાં ચાલતી હતી.

હિંમત આપતો, અને શું કરવું તે બતાવતો. ગઢમાં મીઠું પાણી અને પુષ્કળ અન્ન હતાં. ગઢના જૂદા જૂદા ભાગપર અકબરે અમીરોને હુમલો કરવાને મોકલ્યા પણ તે બધાને પાછા ફરવું પડ્યું. મુગલ ફોજે આસપાસનાં પરગણાંઓમાં ફરીવળી દેશને ઉજડ કર્યો, પણ તેથી ગઢવીઓ ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. એ વેળા અકબર કને દૂરથી કોટ તોડવાની મોટી તોષો નહતી, અને રજપૂતોનાં તીર અને બંદૂકના મારને લીધે તેના સિપાઈ કોટની પાસે જઈ શકતા નહતા. માટે તેણે સાબાત એટલે ઢાંકેલા રસ્તા કરાવ્યા. ખાડીઓ ખોદી તેને ઉપરથી પાડીયાં તથા ચામડાં વડે ઢાંકી લેઈ તે રસ્તે કિલ્લા પાસે જવાના બે માર્ગ કર્યા. એ કામ કરવાને તેણે પાંચ હજાર કડીઆ, સૂતાર, સલાટાદિને રાખ્યા. વેઠે પકડવાની મના કરી સર્વેને પગાર આપી રાખ્યા. એ બે માર્ગમાંનો એક પોતાના મુકામથી શરૂ કર્યો અને બીજો સામી બાબુએથી ચલાવ્યો. એ કામ ચાલતું હતું તેની નજરે જોઈ તપાસ રાખવાને પોતાને માટે તેણે બંન્ને ચોતરો કરાવી તે ઉપર બેઠક કરાવી. ગઢમાંના રજપૂત યોદ્ધા એ કામને ખાળવાની કોશીશમાં જરાએ કસર કરતા નહિ. તેમના ગોળાના મારથી લગભગ નીચ સો કારીગરો તથા મજૂરો મરતા, અને સાબાતની દીવાલના પાયામાં ઘેરોને ઠામે તેમના મડદોને દાટવાં પડતાં. અકબર મસ ધનામ આપી રસ્તો કરનારાને હિંમત આપતો. બાદશાહી મુકામની પાસેનો સાબાત કોટ સૂધી પહોંચ્યાથી ગઢના બે ખુરજો નીચે બંદૂકનો દારૂ ભરીને જામગરી સળગાવવી એવો એટ હતો. બંને ખુરજની સુરંગ જોડે જોડે ને તે ઉડે એટલે સિપાઈઓએ તેથી થએલા માગમાં ધસી ગઢમાં પેસવું. પણ માત્ર એક ખુરજ ઉડ્યો. બીજાની જામગરી ઓલવાઈ ગઈ, એમ ધારી મુગલે તે વાટે અંદર ધૂસ્યા. રજપૂતો તેમને અટકાવવાને સામા આવ્યા. એ યુદ્ધ ચાલે છે તેવામાં એક બીજો ખુરજ જડ્યો અને તેથી સેંકડો મુગલ અને રજપૂત હવામાં ઉડી ગયા, ને સેંકડો ઘુંદાઈ મુઆ. એથી ભય પામીને બાકીના મુગલ પાછા હટ્યા, ને જયમલે તે માર્ગ પુરાવી દીધો. આ પરાજયથી હામ ન છોડતાં સુબખતખાનના મોરચા આગળનો સાબાત તૈયાર થતાં તેની થડમાંના ગઢનો કોટ તોડ્યો. અહિં હવે જખરો જંગ મચ્યો. મુગલોને પાછા હટાવી ત્રુટેલી દીવાલને રજપૂતોએ પાછી ચણવા માંડી અને તે કરનારાને હિંમત આપવા માટે રાત્રે મસાલો સહિત બાહુર જયમલ પંડે ત્યાં આવ્યો. અકબરે તેને ઓળખી પોતાના હાથમાં બંદૂક લેઈ તેના માથાને તાકી ગોળી મારી તે આબાદ તેને વાગેથી જયમલ પડ્યો. પોતાના સેનાપતિના મરણથી રજપૂતોએ નિરાશ થઈ ગઢનો રીતસર બચાવ કરવો છોડી દીધો. તેમણે પોતાનાં ઐરાનો જુવાહર કર્યો, એટલે તેમને જયમળના શબની જોડે બાળી માર્યા અને પોતે કેસરિયાં કરવાને ત્રુટી પડ્યા. બાકીઓને બાળી મારવાના કામમાં રજપૂતો લાગ્યા હતા તેવામાં મુગલો કિલ્લા પર ચડ્યા. એ વેળા રજપૂતો તેમના ઉપર ધસ્યા અને માર્યા ગયા. આશરે આઠ હજાર માણસોની એ વેળા કતલ થઈ, મુસલમાન તવારીખ લખનારા એથીએ વધારે સંખ્યા કહેછે. બે હજાર રજપૂતો એક જુગતી

કરી સકુટુંબ એ વેળા ઉગયા. મુગલો પોતાના કેદીઓને લેઈ જતા હતા તે પ્રમાણે તેઓ પોતાના બૈરાં છોકરોના હાથ બાંધી ચાલ્યા આવ્યા ને મુગલ લશ્કરમાં થઈ નીકળી ગયા. પાદશાહી ફ્રેન્ચની કોઈ ટુકડી રજપૂત બંદીવાનોને લઈ આવેછે એમ ધારી મુગલોએ તેમને અટકાવ્યા નહિ. માર્ચ ૧૫૬૮. માહે શાબાક હી. સને ૯૭૬. ચિતોડગઢ લીધા પછી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી તથા આશરૂખાનને ત્યાંનો વાલી નીમી બાદશાહ અજમીર ગયા. રાજ્યધાની ગયા પછી પણ રાણો મેદાન પચ્ચો નહિ, અને તેનો બચો મૂલક મુગલોએ કેટલેક વરસે જીતી લીધો. પણ તેનો કુંવર રાણો પ્રતાપસિંહ પ્રતાપી હતો. નવ વરસ પછી રાણા ઉદેસિંહનો કાળ થતાં તે પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું જીતવાપર આગ્રહથી મંજો, અને અકબરનો કાળ થતાં પહેલાં તે કામમાં ફતેહ પામ્યો. તેણે નવું પાટનગર વસાવ્યું ને પોતાના બાપના નામને માન્ય આપી તેનું નામ ઉદયપુર પાડ્યું. તેના વંશજો અદ્યાપિ ત્યાં રાજ કરેછે. માત્ર એ કુળના અધિપતિઓએ મુગલ પાદશાહને કે શાહજહાને કન્યા કદી આપી નહિ, અને જે રાજકુળોએ બાદશાહી કુળને કન્યા દીધી તેમની જોડે તેમણે કન્યા વહેવાર તોડ્યો. એ કુળે પાદશાહની સગાઈ કરવાની બહી ધારણ સ્વીકારી નહિ, પણ ખીજાં રાજકુળોને તે ગમી. શાહ પંડે અજમીરની અને મારવાડની રાજ કન્યાઓને વધી હતા, અને પોતાના ત્રણે શાહજહાને રજપૂત રાજ કન્યાવેરે પરણાવ્યા હતા. આગળ એ રીવાજ જરૂરી રહ્યો. ગાદી વગેરેપર રજપૂત રાણી અને મુસલમાન બેગમના પુત્રોના હક સરખા ગણવામાં આવતા. રજપૂત રાજ એ સંબંધને માન્ય ગણતા, અને પાદશાહી કુળ પણ તેમાં મોટાઈ માનતું.

ચિતોડપર ચડાઈ કરવા નીકળતી વેળા અકબરે માનતા માની હતી કે જ્ય પામીશ તો અજમીરમાં ખ્વાજા મુહમુદ્દીન ચિસ્તીની કબર છે તેનાં દર્શન કરીશ. એ બાધા ઉતારવાને બાદશાહ આખે રસ્તે હિડતા અજમીર ગયા. ત્યાં જઈ મુસલમાની રીત પ્રમાણે સર્વે ક્રિયા કરી અને ગરીબોને બહુ દાન આપ્યાં.

૧૩ મું વરસ. શુરવાર તા. ૧૪ મી રમજાન હીજરી સને ૯૭૫, માર્ચ ૧૪ મી ઈ. સને ૧૫૬૮. આ સાલને આરંભે અજમીરથી ઉપડી મેવાડને માર્ગે બાદશાહ આવે ગયા. રસ્તામાં જંગલ આવ્યું તેમાં વાઘ વસ્તા હતા. એક વિકરાળ વાઘને જોઈ પાદશાહના હજુરી નોકરોએ તીરો મારી તેને હણ્યો. એ વેળા શાહે આજ્ઞા કરી કે હવે પછી વાઘ દેખાય તો મારા હુકમ વગર કોઈએ તેને મારવો નહિ. આગળ ચાલતાં વધારે મોટા અને વધારે વિકરાળ વાઘ મળ્યો. અકબરે ઘોડેથી ઉતરી તેનાપર તાકાને ગોળી મારી. તે ગોળી શેરના મુખને છરતી વાગવાથી તે જરા ધવાણો એટલે ક્રોધાયમાન થઈ અકબર ઉપર ધસી આવ્યો. અકબરે તુરત ખીજા ગોળી મારી તેથી વાઘ નીચે પડ્યો, પણ પાછો ઉભો થયો. એવામાં આદિલ મહમદ કંદાહારીએ તેના ઉપર તીર તાક્યું એ જોઈ પાદશાહ બણી ન જતાં વાઘે તેની ઉપર તલપ મારી અને તેને નીચે નાખ્યો. તેનું માથું કરડવાને વાઘે જેવું

પોતાનું મોઢું પોહોળું કર્યું કે તેણે પોતાનો એક હાથ તેમાં ઘાલ્યો ને બીજો હાથ ખંજર કાઢવા માંડ્યું. પણ હાથો મિયાનમાં સંજ્જડ બેઠેલો હોવાથી તે ઝટ નીકળ્યું નહિ. વાઘે તેનો હાથ કરડી ખાધો. બીજા સિપાઈ તુરત તેની મદદે ગયા. તેમણે વાઘને પુરો કર્યો. પણ તેમ કરતાં એક ઝખમ અદિલને પણ લાગ્યો, અને કેટલાક વખત પછી તે મરી ગયો. શિકાર રમી રહ્યા પછી પાદશાહી સ્વારી અલવારની વાટે રાજનગરમાં ગઈ.

રણુથંબોર ગઢ જાંચો અને જખરો હતો ને ત્યાંનો રાજા તાબે થયો નહતો. માટે તે ઉપર અકબરે ફ્રેન્ચ મોકલી. ચિતોડના ઘેરામાં જે ટુકડીઓ હાજર ન હતી તે તે આ કામપર મોકલી. પણ એવામાં માળવેથી સમાચાર આવ્યા કે, ગૂજરાતના ચિંગીજખાન જોડે અણુખનાવ થવાથી બંડખોર મીરજીલોકે ત્યાંથી નાશી આવી ઉજેણુ નગરીને ઘેરીછે. રણુથંબોરપર જતી ફ્રેન્ચને અકબરશાહે માળવે મોકલી. પાદશાહી ફ્રેન્ચ આવી એટલે તેઓ ઘેરો ઉઠાવી નર્મદા ભણી નાંદા. નદી ઉતરતાં તેમના ધણા આદમી ડૂબી મુવા. આ વેળા તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ગૂજરાતના હાકેમ ચિંગીજખાનને અમદાવાદમાં ત્રિપોલિઆના મેદાનમાં (ત્રણુદરવાજા આગળ) જાઝકખાન હબશીએ મારી નાખ્યો. એ ગરબડનો લાભ લેવાને તેઓ ગૂજરાતમાં ગયા. અહિં તેમણે ચાંપાનેર, ભરૂચ અને સૂરત એ શહેરો તથા તેઓની આસપાસનો મૂલક કબજે કર્યો.

૧૪ મા વરસનો આરંભ સને ૧૫૬૯ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨ મી તારીખે થયો. એ સાલની શરૂઆતમાં અકબરશાહ પંડે રણુથંબોર ગઢ જીતવાને ચડ્યા. ત્યાં જઈ ઘેરો નાખ્યો અને કોઠ તોડવાને તોપો ગોઠવી તથા કોઠની પાસે સુરંગ પાડવાને પાસે જવાસાઈ સાખાત બનાવ્યા. તોપના ગોળાથી ગઢમાં કેટલીક જગોએ બાકાં પડ્યાં અને ઝાઝીવાર ટકી શકવાની આશા રહી નહિ તેવારે રણુથંબોરના રાજા રાયસુર્જને પોતાના દુધ અને બોજ નામે બે કુંવરોને પાદશાહની હજુરમાં મોકલી તાબે થવાનું કહાયું. શાહે રાજકુંવરોનો સત્કાર કર્યો અને દયા કરી તેમના પિતાને મારી બક્ષી. અભયદાન મળવાથી રાયસુર્જન પોતે હજુરમાં હાજર થયો તેને બાદશાહે નોકરીમાં દાખલ કર્યો. તેના કિલ્લાનો કબજો લેઈ ફ્રેન્ચને આગ્રે મોકલી ને પંડે ફ્રેન્ચ અન્વાર ચિસ્તી નામે પીરની કબરનાં દર્શન કરવાને ગયા.

આ વરસમાં પાદશાહે સીક્રીનગરનો વિસ્તાર કર્યો. તેની બેગમેને કેટલાક પુત્ર થયા હતા પણ તેમાંનો એકે જીવ્યો નહતો. શીક્રીમાં શેખ સલીમ ચિસ્તીનામે ફકીર રહેતો તેણે પાદશાહને દીકરો આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તેથી તેના દર્શન કરવાને અકબર ઘણીવાર જતો. આગ્રેથી સીક્રી બાર કોશપર હતું. ફકીરનો તકીઓ એક ડુંગર ઉપર હતો. બાદશાહે ત્યાં પોતાને માટે મહેલ બંધાવ્યો. શેખે પણ પોતાને સારું નવું મકાન તથા સુંદર મસજીદ બનાવ્યાં. પછી અમીરોએ પોતપોતાને માટે મકાન બંધાવ્યાં, ને પાદશાહે કોઠકિલ્લા, બજાર તથા હમામ બંધાવ્યાં. એમ સીક્રી

મોહું શહેર થયું ને અકબરે તેનું નામ ફાયર પાડ્યું. આ સાલમાં તેની એક બેગમને ગર્ભ રહેવાથી. તેણે તેને તે ફકીરના મકાનમાં લેઈ જઈને રાખી. ત્યાં તેણે પુત્ર જન્મ્યો. એ ફકીરના નામપરથી અકબરે એ શાહજહાનું નામ સલીમ પાડ્યું. ‘સુલતાન સીલીમ મીરજા’ એ નામે તે અકબરની હયાતીમાં ઓળખાતો. એ પ્રસંગે અકબરે બહુ દાન કર્યું, બંદીવાનોને છોડ્યા, અને કવિઓને બહોળે હાથે ધનામ આપ્યાં. કુંવર અવતરે તો પગે ચાલીને અજમેરના પીર મુ’ઇનુદ્દીન ચિસ્તીના રોજની જત્રા કરવાની માનતા લીધી હતી. દીકરો થયાને આનંદ ઓચ્છવ પૂરો થયા પછી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું.

કાલિંજર ગઢ જયરો હતો, તે જીતતાં સુલતાન શેરશાહનું મરણ થયું હતું, અને ખીજ સુલતાનોની ટક્કર તે ગઢે ઘણીવાર ઝીલી હતી. આ વેળા તે પન્નાના રાજા રામચંદ્રને કબજે હતો. મુગલ સરકારે તે જીતવાની ઇચ્છા કરી. ચિતોડ અને રણથંભોરના જયથી તેમનો ત્રાસ એટલો બેઠો હતો કે રાજાએ સામાન થતાં, અને સ્વારીની વાટ ન જોતાં પોતાના કારભારી જોડે ગઢની કુંચી અકબરને મોકલી, ને પોતે અકબરની સેવામાં દાખલ થયો. બાદશાહે તેનું યથા-યોગ્ય માન રાખ્યું.

૧૫ મું વરસ. તા. ૧૪ મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૭૦. એ સાલમાં શાહને મંદીરે ખીજે કુંવર અવતર્યો. અકબરે તેનું નામ મુરાદ પાડ્યું. સુલતાન મુરાદ મીરજાને જન્મ પણ ફકીર શેખ સીલીમને તકીએ થયો. બાદશાહે એ પ્રસંગે બહુ ખેરાત કરી, અને અમીર ઉમરાવોએ શાહને પોતપોતાના દરજા પ્રમાણે નજરાણાં કર્યાં, અને શાહે તેમને પોશાક આપ્યા. અવકાશ મળે તેવારે દર વરસે પાદશાહ અજમેર જઈ ત્યાંના પીરની ધોરની પૂજા કરતો. આ વરસમાં શાહજહાનના જન્મને માટે પીરનો પાંડ માનવાને તે ત્યાં ગયો, તેવારે શહેરના રક્ષણને અર્થે તેની આસપાસ મજબૂત કોટ ચણાવ્યો ને પોતાને રહેવા સારું મેહેલ કરાવ્યો. અમીરાએ પણ પોતપોતાને કાજે મકાન બંધાવ્યાં ને પાદશાહે તેમને એ ખર્ચ કરી શકવાને આસપાસની જમીન તથા ગામ આપ્યાં. અજમેરથી શાહે નાધોર જઈ ત્યાં સિપાઇઓ પાસે તળાવ બોદાવ્યું ને તેનું નામ શુકતળાવ પાડ્યું. એ મુકામે મારવાડના રાજા રાય માલહેવનો કુંવર ચંદ્રસેન પોતાના પિતાની વતી પાદશાહને સલામ કરવાને તથા ભેટ મૂકવાને આવ્યો, તેમજ વાંકાનેર (બિકાનેર)નો રાજા કલ્યાણમલ તથા તેનો કુંવર રાયસિંહ ખંડણી આપવાને આવ્યા. એ રાજાની આસ્થા દૃઢ જોઈ પાદશાહ તેની કન્યાને વધી, અને કુંવરને પોતાની હજીરમાં રાખી મોટી પદ્ધતિએ ચઢાવ્યો. રાજા કલ્યાણમલ એટલો જાડો હતો કે ઘોડે સ્વારી કરી શકતો નહિ. નાધોરની પાસેના જંગલમાં જંગલી ગધેડાં (ગોર-ખર) વસતાં હતાં તેનો શિકાર શાહે કર્યો. શોધ કરવા મોકલેલા બાદશાહી ખખર લાવ્યા

કે થોડા ગાઉપર તે જનાવરો ચરેછે. અકબર ઘોડેસ્વાર થઈ તેમની હારે ગયા. ચાર પાંચ કોશપર તેઓ દીઠામાં આવ્યાથી ઘોડેથી ઉતરી હાથમાં ખંદુક તથા ચાર પાંચ બલુચી સિપાઈને જોડે લઇને ગૂપચૂપ તેઓની નજીક ગયા ને એક ગધેડાને ગોળી લગાવી પાડ્યો. ખંદુકના અવાજથી ભડકી ખીજાં ગધેડાં નાઠાં. શાહે તેમની પાછળ સત્તરેક કોશ સૂધી જઈ ૧૬ ગધેડાંને માર્યા અને સાંજે પાછા છાવણીમાં આવ્યા. મારેલાં ગધેડાંના માંસને અમીરોને વહેંચી આપ્યું. નાધોરથી ઉપડી અજમેર નગર જઈ ત્યાંના પીરની જત્રા કરી અને પછી લાહોર બણી જતાં માર્ગમાં દીનાપૂરમાં ત્યાંના જગીરદાર મીરજી અજીજ કોકાને ઘેર મુકામ કર્યો. તેણે શાહને કેટલાક દિવસ પરોણા રાખી તેને તથા ફ્રાન્સને જાકેત આપી ને શાહને આરખી ને ઈરાની ઘોડા, રૂપાની જીન, પગે સોનાની સાંકળ ને કીનખા-બની ખુલોવાળા હાથી, પુષ્કળ ઝવેરાદિક બહુ કીમતી ભેટ કરી, તથા શાહજહાં અને બેગમોને પણ મસ ભેટ આપી. કારભારી, નોકર, ચાકર, અને સિપાઈઓને પણ બક્ષીસ આપી રાજી કર્યા.

૧૬ મું વરસ. તા. ૧૩ મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૭૧. એ સાલમાં અકબરે સિંધ દેશમાંનો ટાટા ગઢ જીતવાને ફ્રાન્સ મોકલી. ત્યાંનો હાકેમ સુલતાન મહમુદ કેટલાક વરસ વઢ્યો, પણ તેનું મરણ થવાથી મુગલ સેનાનો જય થયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ઈલાહી વર્ષ ૧૭મું તથા ૧૮મું. ગૂજરાત વિજય. ખંડખોર મીરજીઓનો નાશ. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. રાજા ખીરખાન, ગૂજરાતમાં બળવો. ખેડુતોનું રક્ષણ.

ઈલાહી સને ૧૭. તા. ૧૧મી માર્ચ ઇ. સને ૧૫૭૨. પોતાની ફ્રાન્સના સરદારોમાંના અને જીતેલા પ્રાંતોના હાકેમોમાંના જેમણે બળવા કર્યા તેમનો પરાજય અને નાશ થવાથી તથા રાજસ્થાનમાંના રજપૂત અધિપતિઓને જીતીને તથા સ્નેહ કરીને મિત્ર અને સેવક કરી લીધાથી હવે અકબરને ભરતખંડનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવાને વખત મળ્યો. એ રાજ્યો અસલ દિલ્હીની પાદશાહીના પ્રાંતો હતા, પણ પાદશાહ નબળો પડી ગયાથી ત્યાંના હાકેમો સુલતાન અને પાદશાહપદ ધારણ કરી સ્વતંત્ર થયા હતા. નર્મદાની દક્ષિણમાં ઉત્તરમાં પૂર્વે ગૂજરાત અને અંગાળા એ બે દેશ પ્રથમ જીતવાના હતા. આ વેળા ગૂજરાતમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ત્યાંના સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી તેની ગાદીએ તેનો ભત્રિજો ખીજો મહમુદશાહ બેઠો હતો. મહમુદનો માનીતો ઇતિયાદખાન નામે સરદાર હતો તે મૂળે હિંદુ ગુલામ હતો. તેણે મુસલમાન થઈ એ નામ ધારણ કર્યું હતું. તે પાદશાહનો માનીતો હોઈ તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. મહમુદનો કાળ થયો તેવારે તેની ગાદીએ બેસનાર સર્વમાન્ય વારસ ન હતો તેથી ઇતિયાદખાને એક બાળકને તેનો પુત્ર ઠરાવી તેને મુન્શરશાહ ત્રીજો એ નામે

ગાદીપતિ ક્યો અને તેને નામે પોતે રાજ કરવા લાગ્યો. ચૈંગીજખાન નામે સરદાર આ ઢાંગની સામે થયો હતો. સને ૧૫૫૬ માં મીરજી સરદારોએ બંડ કર્યું હતું તેઓ નાશીને એ ચૈંગીજખાનના આશ્રયમાં આવી રહ્યા હતા. એમ શરણે આવેલા છતાં એવી માઠી રીતે વર્ત્યા કે તેમની અને ચૈંગીજની વચ્ચે વઢવાઢ થઇ. એ ઝઘડામાં હારવાથી મીરજી સરદારો માળવે જઇ તે પ્રાંતોનો કબજો કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી તેમને અકબરના લશ્કરે નસાડયા એવામાં ગૂજરાતમાં ઇતિયાદે ચૈંગીજને મારી નાંખ્યો. એ ગરબડનો લાભ લેવાને મીરજી ગૂજરાતમાં આવ્યા ગૂજરાતના ખીજી સરદારો પણ જૂઠાં જૂઠાં પરગણાં કબજો કરી માંહે માંહે વઢવા લાગ્યા. ઇતિયાદખાન તેઓને છત્તી શક્યો નહિ અને રાજ્યમાં બહુ અવ્યવસ્થા થઇ. ઇતિયાદે અકબરને લખ્યું કે આપ આવી દેશનો કબજો લેઈ રાજ્યને થાળે પાડો. અકબરશહ સને ૧૫૭૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં દિલ્હીથી ઉપડ્યા. માર્ગમાં મૃગયા રમતા અજમેર ગયા. ખીજો દિવસે મીર મુહમદખાન અલ્લાખાન કલાલને દશ હજાર સ્વાર સાથે આગળ મોકલ્યો, અને પંડે થોડા દિવસ અજમેરમાં રહી પીરોની કબજો પૂજી તથા શેખલોકને દાન આપી રાજી કર્યા. અજમેરથી ઉપડી પાદશાહી સ્વારી નાધોર ભણી ચાલી. નાધોર એ મળલ રહ્યું તેવારે અજમેરથી ખેપીએ આવી બેગમ સાહેબને કુંવર અવતર્યાની વધામણી કહી. એ શુભ સમાચાર સુણી શાહે આનંદ પામી ધણા માણસોને દાન અને ઇનામ આપી ખુશી કર્યા. અજમેરના શેખ દાનિયાલની દરવામાં શાહાબદાનો જન્મ થયો તે પરથી તેનું નામ દાનિયાલ પાડ્યું. પુત્ર જન્મોત્સવ થઇ રહ્યા પછી પાદશાહ નાધોર ગયા. ત્યાં ૧૪ દિવસ રહી ફ્રાંજની ખોરાકનો બંદોબસ્ત કરી મીરથ ગયા. અહિં તેમને ખબર મળી કે મીર મુહમદખાન શિરોહી પહોંચ્યો તેવારે ત્યાંના રાજાના વકીલે આવી જાહેર કર્યું કે રાજા પાદશાહને શરણે આવી તેનો સેવક થવાને રાજી છે તે પરથી મીરે તેની સુલાકાત કરી ને ઉડતી વેળા ધારા પ્રમાણે તે રજપૂત વકીલને પંડે ખાન આપવા માડ્યું એવામાં તે વકીલે કમરમાંથી કટાર કાઢી ખાનની છાતીમાં બોઝી. તત્કાળ ખાનના સાથીઓએ તે રજપૂતને અને તેના સાથીઓને કતલ કર્યા. પાદશાહે મીર લશ્કરખાન બક્ષીને ધવાયલા અમીરની સંભાળ લેવાને મોકલ્યો; હુકામોએ તેને એક પખવાડીઆમાં સાળે કર્યો. મુગલફ્રાંજ શિરોહી પર ચડી. પાદશાહ શિરોહી પહોંચ્યા તેવારે ૮૦ રજપૂતો એક દેહેરામાં અને ૭૦ રાજાના મેહેલોમાં કેસરિયાં કરવાને તૈયાર થઇ રહ્યા હતા તેમની જોડે યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ સઘળા મર્યા ગયા. શિરોહી મુકામેથી બિકાનેર (વાંકાનેર) ના કુંવર રાયસિંહને ફ્રાંજ આપી બેધપુર મોકલ્યો કે તેણી તરફથી તથા કોઠડ અને કુંભલમેરનાં રાજાઓ તરફથી ગૂજરાત જીતવા નીકળેલી ફ્રાંજને હરકત થાય નહિ, અને આશ્રમો માર્ગ ખુલ્લો રહે તેવી તે ચોકશી રાખે. એ મુકામે સુલતાન મુહમદ મીરજી તથા ખોસેસાનના પાદશાહ શાહ તહારખાનો એલચી યારઅલી તુર્કોખાન આરખી

તથા ઈરાની ઘોડા આદિક ભેટ સહિત અકબરશાહને મળવા આવ્યો, તેનું યથા-યોગ્ય સન્માન કરી મુગલ લશ્કર અણહિલવાડ પાટણ ભણી ચાલ્યું. તેઓ ડીસે પહોંચ્યા તેવારે સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ખુદાલીના દીકરા પોતાની ફાજ સહિત ઈડર ભણી ગયા. અકબરે કુંવર માનસિંહને તેમની પાછળ જવાની આજ્ઞા આપી. તા. ૧ લી રજબ હી. સને ૯૮૦ ને દિવસે મુગલાઈ સેના પાટણ પહોંચી. તેને થાક ખાવાને માટે પાદશાહ ત્યાં એક અઠવાડિયું રહ્યા, તેવામાં કુંવર માનસિંહ ધણીક લૂંટ સહિત પાછો આવ્યો. સૈયદ અહમદખાન ખારહને પાટણનો વાલી નીમી અકબરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી. તે શેહેરમાં ઇતિયાદખાનને શેરખાં ખુદાદીએ છ માસથી ઘેર્યો હતો. અકબરશાહ આવ્યાની વાત જાણીને ઘેરો ઉઠાવી તે નાઠો. પાટણથી પાદશાહ અમદાવાદ ભણી ચાલ્યા. એ મંજલ આગળ વધ્યા નહિ એટલામાં સુલતાન મુજદ્દરશાહ શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેના ઉપર દયા કરી. ખીજે દહાડે ઇતિયાદખાન, મીર અયુ તુરાય, સૈયદ અહમદ ખુખારી, જંઝારખાન હયશી તથા ખીજા અમીરો પાદશાહી હાવણીમાં આવી તાબે થયા. ઇતિયાદખાંએ અમદાવાદના દરવાજાની કુંચી મુગલ પાદશાહને ચરણે મૂકી. અકબરશાહની ઇચ્છા એ ગૂજરાતી સરદારોપર કૃપા કરવાની હતી, પરંતુ તેઓમાંના હયશી અમીરોપર શક ઉત્પન્ન થવાથી તેમને પહેરામાં રાખી પોતે આગળ હાંડ્યા. તા. ૧૪ મી રજબ શુક્રવારે તેમણે અમદાવાદની થડમાં સાબરને કાંઠે મુકામ કર્યો. તે દહાડે એ રાજનગરની જુમ્મામસ્જીદમાં અકબરને નામે ખુલ્લો પઢવામાં આવ્યો, અને પુરજનો તેને સલામ કરવાને આવ્યા. મુગલાઈ અમલ એ દિવસથી ગૂજરાતમાં બેઠો.

હવે મીરજ સરદારોને માત્ર જીતવાના રહ્યા. તેમને હાથ વડોદરા, ભરૂચ અને સૂરત એ ત્રણ શેહેરો હતાં. સોમવાર તા. ૨ જી શબ્દને અકબરશાહ ખંખાત જવા નીકળ્યા. ઇતિયાદખાનાદિક ગૂજરાતી અમીરો પોતાના ઘરની ગોઠવણ કરવાને મસે રજા લઈ પાછળ અમદાવાદમાં રહ્યા, ને તેમાંનો એક નામે ઇમ્તિયાઝલ મુલક ૪થી શબ્દને અહમદનગર (અમનગર) ભણી નાઠો. તેમના વચન પર ભરોંસો રાખવામાં આવ્યો હતો તે એથી ઉઠી ગયો, તેથી તેમના મુખી ઇતિયાદખાનને નજરકેદ કર્યો, અને ખીજા અમીરો પર જીપતો રાખ્યો. ૬ ઠી તારીખે પાદશાહ ખંખાત પહોંચ્યા. અહિં સમુદ્ર તેણે પેહેલવહેલો જોયો. ખંખાતમાં છ દિવસ રહી તેણે ગૂજરાતના રાજ્યકારભારનો બંદોબસ્ત કર્યો. મીરજ અજીજ મુહમદ કોકાલતાશ ખાનિ આજીમને આખા દેશનો સુબેદાર અને અમદાવાદનો વાલી નીમ્યો. ખંખાતથી ૧૨ મી તારીખે ઉપડી ૧૪મીએ વડોદરા પહોંચ્યા. અહિંથી સૈયદ મહમુદખાન ખારહ, રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંગાદિક અમીરોને સૂરત જીતવાને ફાજ આપી મોકલ્યા. હુસેન મીરજને હાથ સૂરત હતું. ઇશ્વાહીમ મીરજ ભરૂચમાં હતો તે પાદશાહના પક્ષના રસતખાન રૂમીને મારી નાંખીને

ઉત્તરભણી નાઠો. એ ખબર થતાં શાહે સૂરત જતી ફોજને અટકાવી અને તેમાંથી બીણી કાઢેલા સરદારોને તથા બે હજાર ફોજને લેઈ પોતે તેની પાછળ ધાયો. શાહજહાં સલિમ જોડે હતો તેને છાવણીમાં મૂકી અકબરશાહે દહાડો રાત ચાલી ઉતાવળી કૂચ કરી તેથી ફોજ પાછળ પડી ગઈ. તા. ૧૭ મી શયાનની પોહાર રાત્રે ઇબ્રાહીમ મીરજા ભાગવાની ખબર મળી ને તેજ રાત્રે અકબરે તેની પૂઠે દોડ કરી. બીજે દિવસ રાત પડતાં માત્ર ૪૦ સ્વારો સહિત પાદશાહ મહિન્દ્રી નદીને કાંઠે આવી પહોંચ્યા. સામે તીરે સરનાલ નગરમાં ઇબ્રાહીમ ભરાયો હતો. એ વાત જાણતાં શાહના અનુચરો સંતાવા લાગ્યા, એવામાં સૈયદ મહમુદખાન, કુલીખાન, રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંગ, કુંવર ભોજાદિક સરદારો આવી પહોંચ્યા. કુંવર માનસિંગની અરજપરથી તેને હરોળની સરદારી આપી. આ વેળા પાદશાહની જોડે માત્ર ૧૦૦ જોડા હતા એમ તબકાતી અકબરીમાં લખ્યું છે. ફિરિસ્તા ૧૫૬ જણાવેછે, પણ બદાઉની લખેછે કે માનસિંગે ૧૦૦ સ્વારો સહિત નદી ઓળંગી. ઇબ્રાહીમ મીરજાની પાસે ૧૦૦૦ સ્વાર હતા. તે આ સાહસ જોઈ પોતાના સ્વારોને યુદ્ધ કરવાનો હુકમ આપી ગામબાહાર નીકળ્યો. માનસિંગના ગયા પછી પાદશાહ પંડે નદી ઉતરી નગરમાં પેઠા ત્યાં માલૂમ પડ્યું કે શત્રુ શહેર બાહાર જઈ ઉભો છે. મુગલ સેનાને હવે અકબરે ગામબાહાર આણી. બેઉ લશ્કર સામસામાં આવી ઊભાં. બાબાખાન શકશાલ તીરંદાજોને લઈ આગળ વધ્યો, પણ મીરજાના સ્વારોએ તેમને પાછા હઠાવ્યા. પછી રાજા બિહારમલનો કુંવર બૂપત ચડ્યો ને બહુ શૂરથી વઢ્યો ને રણમાં પડ્યો એથી હિંમત પામી શત્રુએ હથેલી કઢ્યો. પાદશાહી ફોજ સાંકડી નેળમાં ઉભી હતી, ને તેની બંને બાજુએ કાંટાની મજબૂત વાડ હતી તેથી તેમાં ત્રણ સ્વાર માત્ર જોડે પેશી શકે તેમ હતું. શરના આવેશમાં પાદશાહ મોખરે ધસ્યા હતા ને તેની હારે રાજા ભગવાનદાસ હતા. ત્રણ સ્વારો તેમના ઉપર આવ્યા તેમાંના એકને રાજાએ ધાયલ કઢ્યો ને બેને અકબરે નસાડ્યા. શાહને બચમાં જોઈ મુગલ સ્વારોએ ઉસ્કેરાઈ ઘણા વેગથી દુશ્મન ઉપર નંપલાવ્યું. આખરે મીરજા અને તેના સિપાઈ નાઠા. અકબરશાહે સર્નાલમાં જઈ આ શ્તેહને માટે પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો અને જોડાને સરપાવ આપ્યા. રાજા ભગવાનદાસને નીશાન નોખત આપ્યાં.

આ જય કરી પાદશાહે પાછા વડોદરે જઈ સૂરત જીતવાની ગોઠવણ કરી. સૂરતનો કિલ્લો નાનો પણ ઘણો મજબૂત છે. ગૂંજરાતના સુલતાન મહમુદના સફર આકા નામે ગુલામે હી. સને ૯૪૭ માં તે બંધાવ્યો હતો. સફર આકા શરો અને ચતુર હોવાથી તેને સુલતાને ખુદાવંતખાન નામ આપી અમીર બનાવ્યો હતો. એ કિલ્લાને બંધાતો અટકાવવાને શિરંગી લોકે લડાઈ કરી તથા લાંચ આપવા માંડી, પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. જમીન તરફ કિલ્લાની આસપાસ આશરે ત્રીશ ગજ પહોળી ખાડી ખોદાવી તેમાં તાપીનું પાણી આણ્યું. બહારના અને

અંદરના કોટ પથર, ચૂનો, અને પકવેલી ઇંટોના ચણુવ્યાછે. પુરજે પાથરના છે અને બચકર દીસેછે. પથરને લોઢના ચાપડાવતી જોડ્યાછે ને તેમાં સીસું પૂર્યુંછે. બેવડા કોટની જાડાઈ જા ગજ અને જિંચાઈ ૩૦ ગજ છે, ને બીજી ચાર દીવાલો રશા ગજ જાડી અને ૩૦ ગજ જિંચી છે. ચેંગીજખાનના મરણ પછી એ જહ મીરજને હાથ આવ્યો. મુગલ સેનાને આવતી જાણી મીરજ સૂરતમાંથી સટકી ગયા. તા. ૧૮મી રમજને અકબરશાહે જઈ સૂરતના કોટની પાસે મુકામ કર્યો અને ઘેરાનું કામ તાકીદથી ચલાવ્યું. ગઢવીઓ લાચાર થઈ શરણે આવ્યા ને અકબરે કૃપા કરી તેમને જીવનદાન આપ્યું. સૂરતનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવામાં મીરજએ અણહિલવાડ પર ઘેરો નાંખ્યો. એ ખબર થતાં અકબરે માળવા, ચંદેરી, રાઘસીન વગેરેના જમીનદારોને તેમની ફાજ સહિત બોલાવી આજમખાનની સરદારી નીચે શત્રુનો પરાજય કરવાને મોકલ્યા. મીરજ હાર્યા અને નાહા. આ તેમનો છેલ્લો મોટો પ્રયત્ન હતો. ફરીથી પાછા એકઠા થયા ન પામતાં નાસતા ભાગતા બિન બિન રથને કેટલાંક વરસમાં તેઓ માર્યા ગયા.

ઈલાહી વર્ષ ૧૮ સુ. તા. ૧૧ મી માર્ચ ઇ. ૧૫૭૩. સૂરત જતી પાદશાહે અમદાવાદ જઈ ખાનિ આજમ મીરજ કોકાને ગૂજરાતનો હાકેમ કરીને નીમ્યો. ત્યાંથી ઉપડી શાહ પાછા આવે જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પાટણ તાપાના હૈયતપૂર નગરને મુકામે આજમખાન વગેરે અમીરોને ધનામ આપી પોતપોતાની જગીરે વિદાય કર્યા, અને પદબ્રહ્મ મુલતાન મુજદરને માળવામાં જગીરે આપી ત્યાં રહેવા મોકલ્યો. અબમેરથી પાદશાહ એક મજલ દૂર હતા તેવારે મુલતાનના નવાબ સૈયદખાન તરફથી હુખાહીમ હુસેન મીરજના મરણના સમાચાર આવ્યા. એ બડખોર ગૂજરાતથી નાસતો અને લૂંટફાટ કરતો મીરથ ગયો. મીરથના નવાબે દરવાજા વાશી અંદર પેસવા દીધો નહિ ત્યારે તે નારંગીલ ગયો. રાયરામ અને રાયસિંહ પાદશાહી ૧૦૦૦ સ્વારે સહિત જોધપુરમાં હતા તેમણે એ વાત જાણી તેના ઉપર સ્વારી કરી. નાઘોરમાં ફરખખાન નામે સરદાર તેને આવી મળ્યો, પણ એ ખબર મીરજને થતાં તે નાહો. તા. ૨ જી રમજન હી. ૯૮૦ ને દિવસે પાદશાહી ટુકડીએ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો, તથાપિ ૩૦૦ સ્વારે સહિત ગંગા અને જમના નદીઓ ઉતરી સંબળ પ્રાંતમાં અજમપુર પરગણામાં તેની અસલ જગીર હતી ત્યાં ગયો ને ત્યાંથી ગામડાં લૂંટતો પંજબમાં ગયો. મુલતાનથી ૪૦ કોશપર હતો તેવારે પાદશાહી સરદાર હુસૈન કુલીખાંએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એ સંગ્રામમાં તેનો ભાઇ ઝલાયો ને તેની ફાજ હારી, પણ તે પડે નાસી છૂટ્યો. મુલતાનની પાસે બીઆ અને સતલજનો સંગમ થઇ ગાર નદી બનેછે તેને કાંઈ તે રાત્રે આવી પહોંચ્યો, તે વાતની ખબર થતાં ત્યાંના માછી લોકે તેના ઉપર તેજ રાત્રે હલ્લો કર્યો; લડતાં એક તીર તેના મળામાં ભેડાયું, તોપણ તે વેશ બદલી નાહો, પરંતુ દિવસ થતાં ગામડાના લોકે તેને ઓળખી પકડ્યો ને મુલતાનના નવાબ

સૈયદખાને હવાલે કયા. અહિ તેના જન્મમના મંદવાડથી તે મરી ગયો. તેનું માથું વાઢી સૈયદખાન પાદશાની હજુરમાં લેઈ ગયો. એ દર્મિઆન શાહ અકબરે અજમેર જઈ પીરની ઘોરેની પૂજા કરી બહુ ખેરાત કરી. ત્યાંથી અગળ રાજનગર ભણી જતાં ફાથપુરથી ૧૨ કોસપર બચૂના નગરમાં સારા મહૂર્તની વાટ જોવાને તે ત્રણ દિવસ રહ્યો.

અકબરશાહે સ્વદેશી રાજ બની દેશના હિંદુ અને મુસમાન વિદ્વાનોને નિષ્પક્ષપાતે તેમના ગુણ પ્રમાણે આશ્રય આપવા માંડ્યો હતો. તેના દરબારમાં હિંદી કવિઓમાં બ્રહ્મદાસ ભાટ હિંદી કવિતા રચવામાં ખીજા સર્વ કવિઓથી ચડીઆતો હતો તેથી તેને પોતાની હજુરમાં રાખી બહુ માન આપતો અને તેને કવિરાયનો ઈલકાબ આપ્યો હતો. બ્રહ્મદાસ કવિતા રચવામાં અને મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર વર્ણવવામાં જેમ એકો હતો તેમ મહાબુદ્ધિમાન હોઈ રાજકાજમાં ચતુર અને યુક્તમાં શૂરો હતો. તેના ગુણ અને તેની સેવાથી ખુશી થઈ અકબરે તેને “રાજ ખીરબજ” એવો ખિતાબ આપ્યો અને મોટાં કામ સોંપ્યાં. ખીરબજ કહેતાં વીરબજ; વીર એટલે મોટો જોદ્ધા, જેનામાં મોટા જોદ્ધા જેટલું બળ છે એવો રાજ. અકબર વિષેની વાર્તાઓમાં ખીરબજ ઘણો પ્રખ્યાત છે. આ વેળા નગરકોટના રાજ જયચંદ્રને કાંઈ અપરાધને માટે પાદશાહે કેદ કર્યો તે માટે તેના કુંવર બડીચંદ્રે બંડ ઉઠાવ્યું. શાહે તેનો મૂલક જન્મ કરી એ ઇલકાબની જોડે તે રાજ્ય કવિરાજને જાગીરમાં આપ્યું, અને લાહોરના સૂબેદાર હુસૈન કુલીખાન તથા પંજાબના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે એ બળવાખોરને જીતી તેનો એ મૂલક રાજ ખીરબજને સ્વાધીન કરવો. એ હુકમ લેઈ ખીરબજ લાહોર ગયો. લાહોરથી મુગલ ફૈજ નગરકોટ ભણી ચાલી. શત્રુના પહાડી દેશમાં દાખલ થતાં દમહરી નામે ગઢ આવ્યો તેનો ગઢવી નામે જોટો જયચંદ્રનો સગો છતાં તાબે થયો. ત્યાર પછી કુટુલા નામે જાંચો કિલ્લો આવ્યો. એ ડુંગરી મૂલકમાં ગ્વાલિયર નામે નગર છે ત્યાંના રાજાનો અસલ એ ગઢ હતો, પણ જયચંદ્રે તે તેની પાસેથી ખુચાવી લીધો હતો. કુટુલા માંહેની રજપૂત સેના લડવાને સજ થઈ. હુસૈનકુલીખાને તેપર તોપો વડે હુમલો કરી તેને જીતી લીધો. પછી ગ્વાલિયરના રાજાને તે ગઢ આપી તથા તેમાં થોડી પાદશાહી ફૈજ રાખી તે આગળ વધ્યો એટલે ધાડું વન આવ્યું. તેમાં ઝાડ એટલાં ખીચોખીચ હતાં કે, એક ઇતિહાસ કર્તા લખેછે કે, સાપ કે કાઢી અંદર પેશી શકે નહિ. મુગલ સેનાએ તે ઝાડી કાપી રસ્તો કર્યો. તારીખ ૧ બી રજબ હી. ૯૯૦ માં મુગલ લશ્કરે નગરકોટની થડમાં મકાઈનાં ખેતરોની પાસે મુકામ કર્યો. શહેરના કોટની બહાર જુમ હિસાર એટલે જુમગઢ હતો તેમાં મહા-માયાનું દહેરું હતું. શત્રુની એક રજપૂત ટુકડી ફેશરીયાં કરવાને તેમાં સજ થઈ હતી. એ ગઢપર હુકાં કરતાં તેઓ સામા આવ્યા ને એકેએક શૂરવીર પડ્યો ત્યાં સૂધી વઢયા. માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ હતા તેઓ કતલ થયા ને વિનયી મુગલ

સૈન્ય ગઢમાં પેહું. માતાની ખસે કાળી ગાયો દેહેરાના ચોકમાં હતી તેઓને કેટલાક ગંગલી તરકડાએ વાઢી નાંખી અને તેમનાં લોહીથી પોતાનાં ખાસડાં ભરી દેહેરાપર ફેંક્યાં. એ ગઢ અને કેટલાક ધુરજ કોટ બાહાર હતા તેને પાડી પાધર જમીન કરી મુગલોએ ત્યાં છાવણી કરીને આખા નગરને ઘેરી તોપો ગોઠવવાને ધુળીઆ કોટ કર્યા તથા પાસેની એક ડુંગરી ઉપર પણ તોપો ચડાવી. એ તોપોના ગોળાથી નગરમાં કેટલુંક નુકશાન થયું ને રાજની ભોજનશાળાની દીવાલ પડી તે તળે એંસીએક માણસ ચગદાઈ મુવાં. ઘેરાતું કામ જોરથી ચાલતું હતું તેવામાં ઈ-બ્રાહીમ હુસૈન મીરજ આવીના સમાચાર લાહોરથી આવ્યા; તે પરથી શું કરવું તેનો વિચાર કરવાને હુસૈન કુલીખાને મુખ્ય અમલદારોની યુક્ત સભા બોલાવી. મુગલફોજ પીડા પામતી હતી, અને શત્રુ સંધી કરવાને આતુર હતો. વળી તે મુગલોને મીરજને જાલવા જવું હતું. એ બધા ઉપર નજર રાખી દુસ્મનની ચરજ કબૂલ કરી. જયચંદ રાજાએ મોટી ખંડણી આપવી કબૂલ કરી, અકબરશાહી તોલે પાંચમણુ સોનું તથા બીજો માલ આપ્યો. તેના મહેલને આંગણે મસજદ ચણાવવા માંડી તેની એક કમાન પૂરી થતાં મુગલ સરદારો ત્યાં નિમાજ પડયા ને હાજીજ મહમદ બાકરે શાહ અકબરને નામે કુતબો વાંચ્યો તે વારે તેના ઉપર સોનું વધાવ્યું. અબુલ શાજલ એમાં એટલો વધારો થતાવેછે કે જયચંદે પાદશાહને પોતાની એટી આપવી અને પાદશાહ એ શરતો સ્વીકારે નહિ તો ગઢ આપવો, તથા તે માટે તેના કુંવરો તથા ષટાયાને ઝોળમાં આપવા, ને રાજ ખીરબલને નુકશાન ભરી આપવું કબૂલ કર્યું. આ ફતેહ કરી હુસૈનકુલીખાને ઈબ્રાહીમ હુસૈન મીરજપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો અને તેના ભાઈને કેદ કરી પાદશાહની હજુરમાં આણ્યો. એ કેદીની આંખો સીવી લીધી હતી અને તેના ૩૦૦ અનુચરો જોડે હતા તેઓને સીંગડાંવાળાં ગાયોનાં ચામડાં ઝોઢાં હતાં તેથી તેઓ વિચિત્ર દેખાતા હતા. અકબરે આંખો ખોલાવી ને કેદીઓને યોગ્ય શિક્ષા કરી.

રાજધાનીમાં પાછા આવ્યાને છ માસ નહિ થયા એટલામાં ગૂજરાતમાં બલવો ઉઠ્યાના સમાચાર આવ્યા. ઈખ્તિયારલ મુલ્કે ઇડરના રાજા રાયનારાયણની મદદથી અહમદનગર(અમનગર) નો કબજો લેઈ ત્યાં બંડનો ઝુંડો રાખ્યો. મુહમદ હુસૈન મીરજ દક્ષિણમાં નાકો હતો ત્યાંથી આવી સૂરતપર ચડ્યો, પણ ત્યાં તેનું ફાવ્યું નહિ તેથી ખંભાત ભણી એકાએક ધાવ્યો. ત્યાંના મુગલ હાકેમની કને તેને અટકાવવા જેટલું સૈન્ય ન હોવાથી તે બંદર તેને હાથ આવ્યું. અમદાવાદના સૂબેદાર ખાનિઆજમે એક ફોજ એ મીરજને જીતવાને ખંભાત મોકલી અને બીજી લેખ પંડે અહમદનગર ભણી ગયો. મીરજની હાર થવાથી તે ખંભાતથી નાશી ઈખ્તિયારલ મુલ્કને જઈ મળ્યો. બીજા ગૂજરાતી સરદારો પણ તેને આવી મળ્યા તેથી તેની પાસે ૨૦,૦૦૦ મુસલમાન અને રજપૂત જોડા એકઠા થયા.

એ ફ્રાન્સ લેઈને અમદાવાદ તરફ ચાલ્યો. એ ખબર થતાં ખાનિઆનજમ ઉતાવળી ફર્યે તેની પહેલાં આવી અમદાવાદમાં બરાયો. આ સમાચાર અકબરશાહને મળવાથી તેણે ઝટપટ ગૂજરાત જવાની તૈયારી તાકીદે કરી. કેટલાક જગીરદારો તેમની ફ્રાન્સે સહિત હાજર થતાં માલૂમ પડ્યું કે સિપાઈઓને પહેરવાને વસ્ત્ર અને લડવાને હથિયાર બરાબર નહતાં, માટે સરકારી ખરચે તે અપાવ્યાં. સુબખતખાન, રાજા ભગવાનદાસ અને કુમાર જયસિંહને હરોળના ઉપરી નીમી આગળ મોકલ્યા. એમ ગૂજરાત જતારી સેનાને ચાલતી કરી, હુસેન કુલીખાનને ખાનજહાનનો ધલકાય તથા નવી જગીરો આપી તથા રાજા ટોડરમલને મદદમાં આપી પંજાબ પર હકુમત કરવાને મોકલ્યો.

તા. ૨૪ મી રખીઉલ આખીર હી. સને ૯૮૧ વાર રવિએ પાછલી રાત્રે સાંઢણીની સવારીથી શાહ ગૂજરાત જવા નીકળ્યા. ૭૦ મૈલ ચાલી તોડા નામે ગામે પહોંચતાં સૂધી વચમાં અટક્યા નહિ. અહિં થોડો વિસામો લેઈ જે મળ્યું તે ખાધ લેખ ચાલવા માંડ્યું. સોમવારે સવારે હન્સમાહાલમાં થોડો થાક ખાધ આગળ હીંડ્યા. એક પોહોર રાત જતાં મુઘળખાદ નામે ગામમાં પાદશાહ પહોંચ્યા. આ વખતે થાક બહુ લાગવાથી તથા હજૂરી સ્વારો પાછળ પડવાથી અકબરે થોડા કલાક ત્યાં આરામ લીધો. નોકરોએ તેના અંગને તેલ લગાડી મસળીને ચાંપ્યું. એવામાં હજૂરી પાછા આવી પહોંચવાથી ગાડામાં સૂઈ ચાલવા માંડ્યું. આખી રાત કૂચ કરી મંગળવારે શાહ અજમેર પહોંચ્યા. ત્યાં પીરોની કબરોની પૂજા કરી તથા ગરીબોને ખેરાત આપી પોતાના મેહેલમાં થોડો વખત વિસામો લેઈને થોડે સ્વાર થઈ પ્રવાસ જરી રાખ્યો. એ વખત સૂધીમાં તેણે ૧૪૦ હિંદુસ્તાની કોશ (૨૨૮ મૈલ) ની મુસાફરી કરી. અજમેરથી ઊપડ્યા તેવારે સ્વારીમાં માજી વજીર મેહેરાખાનનો પુત્ર મીરજખાન, તથા કેટલાક ખીજા સરદારો સામિલ થયા. ખીજા ઉમરાવોને આગળ મોકલ્યા હતા તેઓ રસ્તામાં મળતા ગયા. અજમેરથી તેજ દિવસને પાછલે પોહોરે મીરથ ભણી ચાલ્યા. અજમેર અને મીરથની વચ્ચે ૩૦ મૈલનું અંતર છે. રાત્રે સુંદર ચાંદણી પ્રકાશી હતી. મીરથથી ૧૪૫ મૈલ પર જીતારણુ છે ત્યાં થઈ આગળ ૩૩ મૈલ પાલી છે ત્યાં થઈ ભગવાનપુર ગયા. અહિંથી અકબરની મરજી શિરોહીને માર્ગે જવાની હતી, પણ ત્યાં શત્રુનો ભય હોવાથી તેના અનુચરોની ઈચ્છા જલોરને માર્ગે જવાની હતી. જોડે ભૂમીઆ હતા તેમણે ભૂલા પડ્યાનો ઢોંગ કરી જલોરને રસ્તે પાદશાહી સ્વારીને લીધી. તા. ૨ જુમાદલ અવલને દિને શાહ ડોસે પહોંચ્યા. એજ રાત્રે ત્યાંથી ઉપડી પાટણની પાસે બાલીસાણા નામે ગામમાં જઈ મુકામ કર્યો. અહિં પોતાની સાથે આવેલી, આગળ મોકલેલી તથા આસપાસનાં થાણાંઓમાં રહેલી તમામ

ફ્રેન્ચને એકઠી કરી મેદાનમાં ઊભી રાખી અકબરશાહે હાજરી લીધી. તેમનાં હથીઆર, ઘોડા, વગેરે તપાસી ક્વાયત કરાવી નેંધ. માત્ર ૩૦૦૦ (ત્રણ હજાર) સ્વાર હતા, અને શત્રુની જેડે વીસ હજાર હતા માટે ખૂબ તજવીજ રાખી કાંઈ કચ્ચાસ રહેવા દીધી નહિ. એ ત્રણ હજારમાંથી ૧૦૦ સ્વાર વીણી કાઢી પોતાની હજૂરમાં રાખ્યા અને બાકીનાના મધ્ય, જમણા, અને ડાબા એવા ત્રણ ભાગ કરી તેની સરદારી ખીજા અમીરોને આપી તેજ દહાડે પાછલે પોહોરે અમદાવાદ ભણી કૂચ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદ મધ્યે ખાનિઆજમને જણાવવાને ખેપીઆ મોકલી આપી રાત ચાલી તા. ૩ જી મંગળવારે પાદશાહી સેના કડી આગળ આવી પહોંચી. કડીમાંના દુશ્મનના લશ્કરે કોટમાંથી બહાર આવી મુગલ સ્વારોને ખાળવાની કોશિશ કરી. અકબરે તેને હરાવી નસાડી. નાસતાં બચ્યા તેઓ કડીના ગટમાં ભરાયા. તે ગટને છતવાનો કે ઘેરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં અકબર-શાહે આગળ પાંચ ગાઉ ચાલી પ્રાતઃકાળ લગી મુકામ કર્યો. પરોઢીયું થતાં બક્ષીઓએ ફ્રેન્ચને ચાલતી કરી; અમદાવાદ ત્રણ ગાઉ રહ્યું તેવારે મુકામ કરવાની આજ્ઞા શાહે આપી. એમ દ્રાથપુરથી ઉપડી નવ દિવસમાં ૪૦૦ ગાઉ ચાલી અકબરશાહ અમદાવાદ આવ્યા !! અહિં ખાનિઆજમને શહેરમાંથી ફ્રેન્ચ લઇ તેને આવી મળવાનો હુકમ અકબરે મોકલ્યો. * પાદશાહ પંડે આવ્યાની ખબર જાણી શત્રુ ચમક્યા. એટલીવારમાં તે આવી પહોંચશે એ તેમના રવખામાંએ નહતું તેથી તેઓ તેની સામા વઢવાને તૈયાર ન હતા. તેમના ઉપર ઓચિંતા ધસવું એ બહાદુર યોદ્ધાને યોગ્ય ન ગણાય એવી વાતો મુગલ સેનાના લડવૈયા કરવા લાગ્યા. મુગલ ડંકો વાગ્યો અને પાદશાહી રણસિંગાં ઝુંકાયાં તેવારે શત્રુ ગાભરા થઇ હથીઆર સજવા દોડ્યા. બે સેનાની વચમાં માત્ર સાબરમતી નદી હતી. શત્રુઓનો સેનાપતિ મહમદ હુસેન મીરજા બે ત્રણ સ્વાર સહિત નદીને કિનારે તજવીજ કરવાને ગયો. સામે કાંઠે સુભાનકુલી તુર્ક નામે મુગલ સરદાર પણ બે ત્રણ સ્વારો સાથે આવ્યો હતો તેને મીરજાએ પૂછ્યું કે એ કોની ફ્રેન્ચ છે. મુગલ સરદારે ઉત્તર આપ્યો કે અકબરશાહ પોતે રાજદ્રોહીઓને સજ કરવાને આવ્યાછે. મીરજા કહે મારા ગુપ્ત ખાતમીદારોએ મને જણાવ્યું હતું કે ૧૪ દિવસપર પાદશાહ દ્રાથપુરમાં હતા તો એટલીવારમાં અહિં ક્યાંથી આવ્યા ? પાદશાહના હાથી

* આ સંગ્રામ કરવાને અકબરશાહ શસ્ત્ર ધારણ કરતા હતા તેવામાં તેણે એક તરણ રાજકુમારને બખ્તરના ભારથી દબાઇ જતો જોયો. તેની પાસે જઈને ભારે બખ્તર ઉતારાવી તેણે તેને હલકું કવચ પહેરવાને આપ્યું અને તેનું કવચ કોઈ ખીજા રાજાને પહેરાવ્યું. એ રાજા પેલા તરણકુમારના બાપનો સામાવાળીઓ હતો તેથી ગુસ્સે થઇ શાહનું આપેલું બખ્તર તે તરણે ફેંકી દઇ કહ્યું હું વગર બખ્તરે યુદ્ધ કરીશ. તેના ઉપર રીસ ના કરતાં અકબરશાહ તે જોઇ બોલ્યા કે મારા સુભટો વગર કવચે લડે તો મારે પણ તેમ કરવું—અકબરનામું. એદિફ-સ-ટન કૃત ગ્રંથમાંથી.

આં છે? શુભાનઅલી કહે નવ દહાડામાં ૪૦૦ ફોશ હાથીઓ કેમ ચાલી શકે? મીરજ આશ્ચર્ય અને ખેદ પામી પાછો ફર્યો. પોતાને મુકામે જઈ તેણે તત્કાળ સંચાળની ગોઠવણ કરી. શેહેરમાંથી ખાનિઆજમને બહાર આવતો અટકાવવાને તેણે ૫૦૦૦ સ્વારો સહિત ઇજ્તિયારખાનને મોકલ્યો, અને બાકીનું સૈન્ય લેઈ પંડે પાદશાહ સામે ગયો. આણીમેર અકબરે પોતાની હરોળને નદી ઉતરવાની આજ્ઞા દીધી અને તેની પૂંઠે ફ્રાજના વામ અંગનેડે વજીરખાનને મોકલ્યો ને તેની પાછળ પોતે ગયા. નદી ઉતરતાં થોડી અવ્યવસ્થા થઈ, પણ તે ઝટ સુધારી પાદશાહી ફ્રાજ સામે તીરે પહોંચી. થોડે છોટે જતાં હુસેનમીરજએ પોતાના ૧૫૦૦ વિશ્વાસુ મુગલ સ્વારો સહિત હરોળ ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેની ફ્રાજના હાથસી અને અફગાન સરદારો વજીરખાન ઉપર ધાયા. યુદ્ધ જગ્યે જન્યું. પાદશાહી યોદ્ધાને જરા ડગમગતા જોઈ અકબરશાહે ખીજવાયલા વાઘની પેરે શત્રુ ઉપર જમ્પલાવ્યું, અને તેના લશ્કરની એક ખીજ ટૂંકડી દુશ્મનને પડખે ધસી. હુસેનમીરજ અને શાહમીરજ બહુ જોશથી વઢ્યા, પણ તેમનો પાસો સવળો પડ્યો નહિ. પોતાની ફ્રાજને હારખાતી જોઈ તેઓ પાછી પાની કરી નાહા. વિજયસ્થાનમાં ઊભા રહી અકબરશાહે તેમની પાછળ લશ્કર દોડાવ્યું. હુસેનમીરજ ધવાણો અને તેનો ઘોડો કાંટાની વાડમાં પડ્યો તેની જોડે તે પણ નીચે પડ્યો. ગદાઅલી નામે તુર્ક તેની પાછળ પડ્યો હતો તેણે ઘોડેથી કૂદી પડી તેને પકડી લીધો.

રાખી બાબુએ વજીરખાન બહુ શૂરવી હાથસી અને અફગાનના હુમલા પાછા વાળતો હતો. મીરજના પરાજયની ખબર જાણી તેઓ પણ નાહા. જમણી બાબુએ મીરમહમદખાને શત્રુના સરદાર શેરખાન કુલાદીને હરાવ્યો. એમ દુશ્મનની આખી સેના ભાગી ગઈ અને વિજયી શાહે તેને માટે રણક્ષેત્રની કોરે આસન કર્યું હતું ત્યાં જઈ પ્રભુનો પાડ માન્યો. થોડી વારે ગદાઅલી અને એક ખીજને સિપાઈ હુસેન મીરજને ઝાલી લાવ્યા. દરેકે તેને પકડવાનો દાવો કર્યો. ખીરબલે મીરજને પૂછ્યું કે તમને કોણે ઝાલ્યા? મીરજ કહે, “પાદશાહ તરફ કરેલી કૃતદ્વતાએ.” અકબરે માયાળુ વચને ધીરજ દેઈ, તેને રાયસિંહને સોંપ્યો. મીરજની હારની ખબર થતાં ઇજ્તિયારમુલ્ક ગૂજરાતી યુદ્ધ કરવાને આવ્યો. પાદશાહી ફ્રાજે તેને હરાવી તેનું મસ્તક લાવી શાહને ચરણે મૂક્યું. એને આવતો જોઈ રામસિંહના રજપૂતોએ મીરજ હુસેનને હાથીએથી નાખી દેઈ બરછી ભોંકી પૂરો કર્યો. રણમાં પડેલા બેંડખોરોનાં માથાંનો શંકુ આકારે પાદશાહે ઢગલો કરાવ્યો તેમાં ૨૦૦૦ માથાં થયાં. થોડી વારમાં શહેરમાંથી ખાનિઆજમ તથા શત્રુની પાછળ ધાયેલા અમીરો શાહની હજૂરમાં આવ્યા તેમને શાહે શાખાસી આપી. પછી અમદાવાદમાં જઈ અકબરે ભદ્રમાંના પાદશાહી મેહેલમાં મુકામ કર્યો; ને વિજયી સરદારોને યોગ્યતા પ્રમાણે ઇત્તિફાક અને ઇનામ આપ્યાં તથા ફતેહના સમાચારપત્રો ઠામ ઠામ મોકલ્યા. મહમદ હુસેન મીરજનું માથું આગ્રાની ભાગોળે અને

ધર્મિયાશ્લસુલ્કતું શયપુરની ભાગોળે લટકાવવાને મોકલ્યું. શહેરના મહાજનો મુઆરકબાદી અને નજરાણાં આપવાને આવ્યા તેમનું શાહે સનમાન કર્યું, તથા ગરીબ લોકને દાન આપ્યાં. શાહ મીરજી નાશી છૂટ્યો હતો તેનો નાશ કરવાને લશ્કર આપી કુતખુદ્દિન મહમદખાનને ભરચ અને નવરંગખાનને ચાંપનેર મોકલ્યા. રાજા ભગવાનદાસ, શાહકુલી મહરમ વગેરે અમીરોને ઈડર જીતવાને મોકલ્યા ત્યાંનો રાણો ઉદયસિંહ નાશી પહાડોમાં ભરાયો. પાટણ, ધોળકા, ધંધુકા, વગેરે ગૂજરાતનાં પરગણાંએનો વહીવટ કરવાને ખનિઆજમના હાથ નીચે હાકેમો નીમી અકબરશાહ અમદાવાદથી ઉપડી મેહેમદાવાદ ગયા, અહિં મહમદ બેગડાનો ઊંચો સુંદર મેહેલ હતો તેમાં તેણે મુકામ કર્યો. એ મુકામે ગિયાસુદ્દિન અલી બક્ષીને તેની સારી સેવાને માટે આસફખાનનો ઈલકાબ આપી ગૂજરાતનો દીવાન અને બક્ષી નીમી ખાનિઆજમની મદદમાં મૂક્યો. મેહેમદાવાદથી રાત્રે નીકળી શાહ ધોળકે ગયા, અને ત્યાંથી રાત્રે ઉપડી કડી ગયા. કડીથી સિદ્ધપુર ગયા. રાજા ભગવાનદાસ અને શાહકુલી મહરમે વડનગર સર કર્યાનો વૃતાંત અહિં મળ્યો. શાહે ઉત્તરમાં તેમનો ઉપકાર માન્યો. સિદ્ધપુરથી નીકળ્યા શિરોહી જઈ મુકામ કર્યો. એ તરફના બંડખેર અને લૂંટારા લોકને પકડી સજા કરવાને તથા દેશનો બંદોબસ્ત રાખવાને સાદતખાનને થાણુદાર ઠરાવ્યો. શિહોરથી શાહ અજમેર ગયા. ત્યાંના પીર ખવાજી સુંઈનુદ્દીન ચિસ્તીની ઘોરને પૂજા ફકીરોને ખેરાત આપી નીકળ્યા તે રામદાસ કચ્છવાળાની જગીરમાંના ગામ પુણે ગયા. અહિં રામદાસે તેને અને તેના લશ્કરને મીજખાની આપી. ગૂજરાતમાં ઉપજ ખરચનો હિસાબ જોઈએ તેવો રાખવામાં આવ્યો નહોતો તેથી પાદશાહે તે સુધારવાને રાજા ટોડરમલને તેડાવ્યો હતો તે આ મુકામે આવી મળ્યો. રાજાને ગૂજરાત મોકલી શાહ ફાયપુર ભણી ચાલ્યા, ને ત્યાં તા. ૭ મી જુમાદલ આખરે પહોંચ્યા. એમ ૪૩ દિવસમાં ગૂજરાત ગયા, બંડનો નાશ કર્યો, અને પાછા આવ્યા.

એજ માસની ૨૫ મી તારીખે બંને શાહજાદાને સુંનત કરાવી મહોત્સવ કર્યો. સુલતાન સલીમ હવે ભણવા માંડવા જેવડો થયો હતો તેથી તેને કુરાણાદિક ભણાવવાને ખાલાના મીર કલાન હર્વીને ઉસ્તાદ નીમ્યો. મુજશરખાન કરીને અમદાવાદ જીલ્લામાં સારંગપુરનો નવાબ હતો તેને ખાલાવી પાદશાહે હિંદુસ્તાનનો વજીર નીમી તથા જુમ્લ તુલમુલિક એવો ઈલકાબ આપી ત્યાંના પ્રાંતોનો વહીવટ સોંપ્યો. શેખ મહમુદ ખુખારી તથા સૈફખાન કોકા ગૂજરાતમાં વઢતાં કતલ થયા હતા તેમને એક લાખ અકબરશાહી રૂપિયાનું દેવું હતું તે પાદશાહે સરકારી ખજાનામાંથી આપ્યું. મીર મુહસીન રિજવીને દક્ષિણના અધિપતિઓ કને મોકલ્યો હતો તે તેમણે મોકલેલાં નજરાણાં લેઈ પાછો આવ્યો. આવતે વરસે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરવાનો શાહે ઠરાવ કર્યો હતો. માટે ત્યાંથી તે વરસે અજમેરના પીરનાં દર્શન કરવાને કદાચ જઈ શકાય નહિ માટે આજ વરસમાં ખીજ વાર

ત્યાં જઈ યુદ્ધમાં જય મળવાની પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. અબમેરના માર્ગમાં પાદશાહી છાવણીની આસપાસ આવેલાં ખેતરોના ખેડુતોને નુકસાન ન થાય તેવી સંભાળ લેવાને દિલાવરખાનને નીમ્યો. અને સ્વારી ઉપડયા પછી એમ છતાં જ નુકસાન ખેતી કરનારાને થયું હોય તે ભરી આપવાને ભરોસેદાર અમલદારો નીમ્યા. એ વખતથી પોતાની પ્રત્યેક સ્વારી અને મુસાફરીમાં રૈયતનું એ રીતે રક્ષણ કરવાનો બંદોબસ્ત કરવાનો ધારો કર્યો. માર્ગમાં મૃગયા રમતા શાહ અબમેરથી સાત કોશને અંતરે પહોંચ્યા. ત્યાંથી પગે ચાલતા પીરની ધોરે ગયા. ત્યાં અર્ચન પૂજન કરીને તથા કુંગાળ લોકને ધન આપીને પોતાને મેહેલે પધાર્યા. અહિં બાર દિવસ રહી દરરોજ પીરની કબર પૂજવા જતા. એ જગ્યા પૂરી કરી શાહ દ્રાથપુરમાં પાછા ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

૧૯મા વર્ષથી ૨૯મા વર્ષ સુધી. બાહાર અને બંગાળાનો વિજય. રાણા કીકાનું બંડ. બીજાં બંડ તથા પરચૂરણ. ધર્મ ચરચા. વસ્તીપત્રક. કેટલાક કરની માસી. બંગાળા અને બાહારમાં ફરીને બંડ. મીરજ હકીમની સ્વારી. સતીનો અટકાવ. મહાભારતનું ભાષાંતર. ગૂજરાતમાં બ્રજવો.

૧૯મા વરસનો આરંભ તા. ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૫૭૪, હી. સને ૯૮૧ તા. ૧૭મી જુલકાદે થયો. એ વખત સુધીમાં અકબરને તાએ પંજાબ, હિંદુસ્તાન, માળવા અને ગૂજરાત એ દેશો હતા. દક્ષિણનાં રાજ્યો તેનાથી સ્વતંત્ર હતાં. પૂર્વમાં બહાર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ ઇ. સને ૧૫૬૦ માં ત્યાંના સુલતાન શેરશાહ બીજાને હરાવી વસ કર્યો હતો, પણ તે પ્રાંતનો બાકીનો ભાગ તથા તેની પૂર્વે આવેલા બંગાળદેશ સુલતાન સુલેમાન કશનીને કબજે હતા. ઓઢીઆ (ઓરિસ્સા) પ્રાંતમાં પણ તેનોજ અમલ હતો. અકબરશાહ ગૂજરાતમાં ઉઠેલું દ્વિતીય શમાવવાના કામમાં લાગ્યા હતા તેવામાં સુલેમાન કરાની મરી ગયો. તેની ગાદીએ તેનો વડો દીકરો આયજુદ બેઠો તેને તેના દુરાચારને લીધે તેના અમીરોએ મારી નાંખ્યો. એ કામમાં સામિલ હોનાર તેનો ભત્રિજો ને જમાઈ નામે હાન્સુ હતો તેને તેમણે ગાદીએ બેસાડ્યો. લોદી નામે અમીરે હાન્સુને મારી સુલેમાનના કનિષ્ઠ શાહજહા દાઉદને રાજ્યાસને બેસાડ્યો. સુલેમાને અકબરનું નામનું ઉપરીપણું માન્યું હતું, તેનો ઇન્કાર કર્યો તે માટે તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો હુકમ અકબરે મોકલ્યો. દાઉદ વિષયી હોવાથી રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શકતો નહોતો. તેની અને તેના વજીર લોદીની વચ્ચે ટંટો થયો. વળી મુગલોનો ચણાવેલો પટણાનો કિલ્લો દાઉદે ઉઢતાઈ કરી પાડી નંખાવ્યો તે લડાઈનું બીજું બાહાનું હતું. મુગલ રાજ્યના પૂર્વ પ્રાંતોનો હાકેમ ખાનખાનન મુનીમખાન હતો તેણે દાઉદના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેના વજીર લોદીએ વચમાં પડી બે લાખ રૂપિયા રોકડા અને એક લાખનો કાપડાદિક માલ આપી સલાહ કરાવી. આ સ્વારીથી ન ચેતતાં

નખળા મનના વિષયાસક્ત દાઉદે લોદીને મારી નાંખી માંહોમાંહે વઢવાડ ઉઠાવી. કાલુખાન અને શ્રીધર નામે તેના બે અમલદારોની શીખવણીથી તેણે પ્રથમ વજર લોદીને કંદ કર્યો. લોદીએ તેને બંધીશાળામાંથી કહાવ્યું કે, “મને મારવાથી તમને લાભ થતો હોય તો તમારી વાન્છા પૂરી કરો, પણ યાદ રાખજો કે મારા મરણ પછી આપ પસ્તાશો. મારા મરણ કેડે મુગલો જોડે ત્વરાથી યુદ્ધ કરશો તો કદાપિ ફતેહ પામશો. તમે લડાઇ ઉઠાવશો નહિ તો નક્કી માનજો કે તેઓ ઉઠાવશે. તેમની સાથે કરેલી સંધિ પોલી છે તે ટકવાની નથી. મુગલો અનુકૂળ સમયની વાટ જોતા ઠાંપી રહ્યાછે.” લોદી રાજકાળમાં હોશિયાર તથા ચતુર યુદ્ધ હતા. તેને માર્યાના સમાચાર જાણી મુનીમખાને બાહાર પ્રાંતપર સ્વારી કરી. દાઉદ એ વેળા હાજીપુરમાં હતો. આ સ્વારીની ખબર સાંભળી તે પટણે ગયો. મુનીમખાને તેની પાછળ જઈ પટણનગર ઘેરું, ને તેની ખબર પાદશાહને મોકલી.

જેમ ગૂજરાત દેશ પોતે જાતે જાતે જાણે તેમ બહાર અને બંગાળા જીતવાનો ઠરાવ કરી અકબરશાહ ભરચોમાસે ચલ્યા. ખોરાકી, ડેરાતંબુ, હથીઆર વગેરે યુદ્ધની સામગ્રીને હોડીઓમાં ભરી જમના અને ગંગા નદીઓમાં ચલાવી, ને પંડે પણ સફરુંબ નાવમાં સ્વાર થયા. કેટલીક ફોજને પણ તે વાટે હારે લીધી અને બાકીની સેનાને તથા હાથીઓને પગરસ્તે મીરજ મુસુરખાન રાજમીની સરદારી નીચે રવાને કરી. ઠેકાણે ઠેકાણે જમીનપર ઉતરી શિકાર કરવા જતા. સાંજરે સાંજરે પડિતો વિદ્યાવિનોદ કરતા. શાહજહાં અને બેગમોને જાહનપુરમાં મેલી ફોજસહિત પાદશાહ પટણે ગયા. તે શહેરનો ઘેરો ઘણા માસથી ચાલતો હતો તેનો અંત આણવાનો વિચાર કરવાને અકબરે લશ્કરી સરદારોની સભા બોલાવી કહ્યું કે અહિં આવી મેં નિરીક્ષા કરી તેપરથી એમ જણાયછે કે હાજીપુરનો કિલ્લો જલાવિના પટણા જતાશે નહિ. એ બેની વચ્ચે ગંગા વહેછે તેની પોહોળાઇ બે કોશ છે. પટણામાં ઘેરાયલા દાઉદને હાજીપુરથી મસ મદદ મળેછે તે બંધ પડવી જોઇએ. માટે પ્રથમ હાજીપુરનો ગઢ જીતવો. સકળ અમીરોને એ મત સાચું લાગ્યું. પાદશાહે ખાન આલમને ત્રણ હજાર સેના સહિત હોડીઓ વડે સામેપાર તે ગઢને જીતવાને મોકલ્યો ને રાજ ગજપતિ એ તરફનો મોટો જમીદાર હતો તેને મદદમાં આપ્યો. નદીમાં અને જમીન ઉપર યુદ્ધ થયાં તેમાં પડાણ હાર્યા. હાજીપુરનો ગઢવી ફાથખાન તથા ખીજ સરદારોનાં માથાં હાથ આવ્યાં તેઓને ખાન આલમે પાદશાહની હજૂરમાં મોકલ્યાં, અને પાદશાહે દાઉદને મોકલ્યાં. એ માથાં તથા મુગલ ફોજનો ભારે વિસ્તાર જોઇ દાઉદ ભય પામ્યો, ને હાજીપુર ગયાથી નિરાશ થઈ રાતમાં પટણા છોડી નાઠો. ખીજ દિવસે અકબરશાહે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શત્રુની પૂઠે લશ્કર મોકલ્યું. રૈયતનું રક્ષણ કરવાનાં જાહેરનામાં કરી શાહ પંડે પૂર્વ દિશાએ દાઉદની પાછળ ગયા. પટણેથી ૨૬ કોશ ઉપર દરિયાપુર નામે તાલુકામાં તેના ૪૦૦ હાથી પકડાયા. પાદશાહે અહિં ૭ દિવસ મુકામ રાખી ખાનખાનાનની ફોજમાં

૨૦૦૦૦ સ્વાર ઉમેરી તેને દાઉદની પાછળ મોકલ્યો, ને પૈતે ત્યાંથી પાછા વળ્યા. જાઉનપુરમાં જ્યાં ૨૩ દિવસ રહ્યા. એ મુદતમાં નવા જીતેલા મૂલકના વહીવટનો ખંદોખસ્ત કર્યો. જાઉનપુર, કાશી, ચુનારગઢ તથા ખીજા કેટલાક મહાલ અને પરગણાં જાગીરમાં ન આપતાં ખાલસા ખાતે રાખ્યાં. જાઉનપુરથી નીકળી ખાનપુર ગયા. ખાનખાનાનની સામે વઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં દાઉદ ઓઢીઆ પ્રાંતમાં નાઠો અને તેની રાજ્યધાની તાન્ડનગર તથા ખીજાં શહેરો મુગલોને હાથ વગર લેડે આવ્યાં. એ સમાચાર મળ્યા પછી શાહ દિલ્હી ગયા. અહિં કેટલાક દિવસ રહી પોતાના પિતાની તથા પીરોની કબરનાં દર્શન કર્યાં. દિલ્હીથી શાહ અજમેર જાત્રા કરવા ગયા. જોધપુર અને સિવાનહ ગઢની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાજા માલવદેવનો કુંવર ચંદ્રસેન બખેડો કરી રૈયતને રંજાડતો હતો તેને સજા કરવાને ફૈજ મોકલી પાદશાહ કાથપુર ગયા. આ સ્વારીમાં પાદશાહના જોવામાં આવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં ધણીક જમીન વગર ખેડાયલી રહે છે. એ જમીન ખેડવાને માટે ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાની તેણે ગોઠવણ કરી. જમીન ખેડાય તો એક કરોડ ટકા ઉપજે એટલી જમીનનાં પરગણાં ઠરાવ્યાં ને તેનો વહીવટ કરવાને કરોડ પદ્દિના અમલદાર નીમ્યા. તમામ પડતર જમીન ત્રણ વરસમાં ખેડાણમાં આવવી જોઈએ એવી યુક્તિ તેમણે કરવી જોઈએ એવી તેમને તાકીદ આપી. અમીરોને પણ પોતપોતાની જાગીરમાં એવી ગોઠવણ કરવાની આજ્ઞા કરી. સિંધના બકરગઢના સુલતાન મહમુદનું મરણ થયાથી તેના કારભારીએ પાદશાહને તે ગઢ કબજે કરવાની અરજ કરી તેપરથી અકબરેત્યાં ફૈજ મોકલી. એ વરસમાં ગૂજરાતમાં મોટો કાળ પડ્યો ને તે છ માસ પહોંચ્યો. હજારો ગરીબ અને તવંગર માણસો દેશ છોડી નાશી ગયા. એ વેળા જુવાર (જાંર) નો ભાવ ૧૨૦ ટકે મણ થયો હતો. ઘાસ ઊગ્યું નહિ તેથી ઘોડા, ગાયાદિક ઢોરને ઝાડની છાલ ખવાડતા. એ વરસની આખરે બંગાળનાં બાકીનાં થાણાં ખાનખાનાનને હાથ આવ્યાં. દાઉદની પાછળ તેણે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો હતો, પણ દાઉદનું જોર વધારે હોવાથી તેને પોતાને ટોડરમલની મદદે જવું પડ્યું. દાઉદ એ વેળા સામો ઉભો રહી શરથી વઢ્યો, પણ પરાજય પામી તેને કટકગઢમાં ભરાવું પડ્યું. ખાનખાનાન તે ગઢને જીતવા તેની પાછળ ગયો, પણ દાઉદે સલાહ કરવાની ધચ્છા જણાવ્યાથી ખાને તેની વિનતિ સ્વીકારી. તે પાદશાહને ખંડણી આપે અને તાબે રહે એવી ખોલીએ ઓઢીયા પ્રાંત તેને હસ્તે રહેવા દીધો.

વરસ ૨૦ મું. તા. ૧૩મી માર્ચ ૧૫૭૫. અકબરને કિશોર વયથી વિદ્વાનનો સંગ ગમતો. પંડિતો અને કવિઓની જોડે વિદ્યા વિષે વાતો કરવાનો અને કવિતા સાંભળવાનો તેને શોક હતો. તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન કરી તેમને માંહોમાંહે વાદવિવાદ કરાવતા અને પોતે તે સાંભળવાને બેસતા. એમને મળવાને કાળે આવરસમાં તેણે રાજમંદિરની વાડીમાં ઈઆદતખાનું નામે સુંદર મકાન બંધાવ્યું તેમાં ચાર એવાન

કરાવ્યાં.—એક મોટા સૈયદ એટલે ધર્મગુરૂઓને ખેસવાને, ખીજું, ઉમલા એટલે પંડિ-
તોને, ત્રીજું શેખ લોકોને, અને ઇથું કવિઓને મળવાને સારૂ. શુકરવારે રાત્રે
પાદશાહ ત્યાં જતા અને આખી રાત ત્યાં રહેતા. વારાફરતી ચારે એવાનમાં જતા
અને લાયકી પ્રમાણે ત્યાં ખીરાજનારાને અશરરી અને રૂપિઆનાં દાન આપતા.
જેઓ એ મકાનમાં દાખલ થઈ શકતા નહિ તેઓ બહાર ખેસતા ને તેમને પણ
શાહ બક્ષીશ આપતા. એ વરસમાં અકબરની ફાઇઝ મક્કાની હજ કરવા ગઇ ત્યાર-
થી મીર હાજી નામે એક અમલદાર નીમ્યો તેનું મુખ્ય કામ એ હતું કે દર વરસે
હજ કરવા જનારાનો બંદોબસ્ત કરી મક્કે પહોંચાડવા ને પાછા લાવવા. હજ એક વરસ
પછી આ નિમનુક કાઢી નાંખી. રાજ ટોડરમલ બંગાળેથી ૫૪ હાથી લેઈને આ-
વ્યો, ને ત્યાં બનેલી હકીકત તેણે શાહને કહી. એ વરસમાં અકબરે તેને આખા
રાજ્યનો દિવાન નીમ્યો. બદકશાનના હાકેમ મીરજી સુલેમાનને તેના પૌત્ર શાહરૂખે
ગાદીએથી, ઉઠાડી રાજ કબજે કર્યું હતું તેથી તે અકબરની મદદ માગવાને હિંદમાં
આવ્યો. પાદશાહે મોટા બલકાથી તેને આવકાર દીધો. ફાઇપુરથી વીસ કોશ ઉપર
મથુરામાં તે આવ્યો તે વારે તેને સામા તેડવાને કેટલાક અમીરોને મોકલ્યા. રાજ્યધાની
(ફાઇપુર)થી પાંચ કોશપર તે આવ્યો તે વારે પાદશાહી સ્વારી તેને સામી લેવા ગઇ. આખે
રસ્તે પાંચ હજાર હાથીઓની હાર ઉભી રાખી હતી. એ હાથીઓને મખમલ, અને કી-
નખાબની ઝૂલો, ગળે સોના રૂપાની સાંકળીઓ વગેરેથી શણગાર્યા હતા. પ્રત્યેક એ હાથીની
વચ્ચે ગાડામાં ચિત્તા રાખ્યા હતા. એ ચિત્તાને ગળે કરખી પટા પહેરાવ્યા હતા તથા
વાંસાપર સુંદર હોડા ઓરાડયા હતા. મીરજી સુલેમાનખાબરના વખતથી બદકશાનમાં
રાજ્ય કરતો હતો ને ધણો વૃદ્ધ હતો. પાદશાહ તેની નજીક આવ્યા એટલે તે હાથી-
એથી ઉતરી નમન કરવાને દોડ્યો તે જોઈ શાહે ઘોડેથી ઉતરી તેનો હાથ સાહી
પગે લાગતો અટકાવ્યો. પછી તેને ઘોડે બેસાડી પંડે ઘોડેસ્વાર થયા અને તેને
પોતાને જમણે હાથે રાખ્યો. માર્ગમાં તેની ખબર અંતર પૂછી અને તેની જોડે વાતો
કરી મેહેલે પધારી તેને પોતાની જોડે રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો. દરબાર ઉઠ્યા
પછી પોતાની જોડે જમાડી પાસેના મહેલમાં મુકામ આપ્યો, ને પંજબના સિપા-
હસલાર એટલે સમેદાર ખાન જહાન ઉપર દૂકમ લખ્યો કે ૫૦૦૦ સ્વાર સહિત
જઈ એને એનું રાજ્ય જીતી આપવું. એ દૂકમ અમલમાં આવ્યો નહિ કેમકે બં-
ગાળાનો સિપાહસલાર ખાનખાન મુનીમખાન મરણ પામ્યો તેને ઠામે શાહે
ખાનજહાનને મોકલ્યો. બંગાળાની રાજ્યધાની તે વેળા તાન્ડાનગર હતું, પણ તે
મુનીમખાનને ગમ્યું નહિ તેથી જૂનું પાટનગર ગૌડ હતું ત્યાં જઈ તે રહ્યો અને લોકોને
ત્યાં જઈ વસવાની જરૂર પાડી. ગૌડ ઉજડ થયા પછી ત્યાંની હવા રોગી થઈ હતી તેથી
ધણું માણસ ત્યાં મરી ગયાં ને અંતે તે હવાથી મુનીમખાનનો પ્રાણ ગયો. એને દોકરો
નહોતો તેથી એની સઘળી મિલકત પાદશાહી ખજાને આવી. અકબરશાહે ખાનજહાનને

અમીરલ ઉમરાનો ખિતાબ, કશમી પોશાક, રત્નજડિત તરવાર, મૂલ્યવાન સાબ-
વાળા ઘોડા વગેરે સરપાવમાં આપી બંગાળે મોકલ્યો. એ જોઈ મીરજી સુલેમાને
મક્કે જવાની રત્ન માગી. બીજે વરસે પાદશાહે તેને રૂ. ૫૦૦૦૦) આપી ત્યાં મોકલ્યો.

વરસ ૨૧ મું તથા ૨૨ મું, માર્ચ ૧૫૭૬ તથા ૭૭. અજમેર પ્રાંતમાં ચંદ્રસેને
બંડ ઊઠાવ્યું હતું તેનો પરાજય આ વરસમાં થયો. તેનો સીવાનાગઢ ધણી મહેનતે
પાદશાહી લશ્કરે જીત્યો. વાર્ષિક જત્રા કરવાને પાદશાહ અજમેરમાં હતા તેવારે
બંગાળામાં દાઉદખાને બંડ કર્યાના સમાચાર આવ્યા. ખાનજહાનનું લશ્કર
પંજાબમાં હતું તેને લેખને જતાં તેને વાર લાગવાથી અફઘાન સરદારોને ફિતૂર
મચાવવાનો સારો લાગ મળ્યો. બંગાળામાં મૂકેલા થાણુદારોની પાસે પૂરતું લશ્કર
ન હોવાથી તેઓ નાશી બાહાર પ્રાંતમાં આવ્યા. ખબર થતાં વારને અકબરશાહે
સુભાનકુલીનખાનને તાકીદનો પત્ર આપી ખાનજહાન કને મોકલ્યો તેમાં ફરમાવ્યું
કે બંગાળેથી નાઠેલા તમામ અમીરો અને જગીરદારોને લેઈ એકદમ દાઉદપર
ચડાઈ કરવી. એ કાસદે ૨૨ દિવસમાં એક હજાર કોશની મુસાફરી કરી. ઝટ
સજ થઈને ખાનજહાને ઘડિંગઢપર સ્વારી કરી. એ કિલ્લામાં દાઉદના ત્રણ હજાર
પઠાણ હતા તેમણે જીત્યું કર્યું. મુગલ ફોજે તેમાંના અર્ધને કતલ કરી તથા
ઘણાકને કેદ પકડી ગઢ જીત્યો. એ ઝઘડો અહિં ચાલતો હતો તેવામાં ગોગુંડા
અને કુંભલમેરના રાણા કાકાએ બંડનો જુંડો ઊઠાવ્યો. અકબરશાહે બહાદૂર અને
ચતુર કુંવર માનસિંગને પાંચ હજાર સ્વાર સહિત તેની સામે મોકલ્યો, અને પંડે
ફાથપુર પધાર્યા. ત્યાં પહોંચતાં બંગાળેથી સમાચાર આવ્યા કે તાન્દનગરમાં દાઉદનો
મુકામ હતો ત્યાં ખાનજહાન જતાં દાઉદ ત્યાંથી ઊપડી અકમહાલ (પાછળથી
રાજા માનસિંગે તેનું નામ રાજમહાલ પાડ્યું તેજ નામ હાલ છે.) નામે ગામની
થડમાં જઈ મોરચાબંધ મજબૂત છાવણી બનાવી રહ્યો, ને ખાનજહાન તેની
પાછળ ત્યાં ગયો. શત્રુની છાવણી કંઈ જગામાં છે એ જાણી પાદશાહે બાહારના
સખેદાર મુજફ્ફરખાનને તેની મદદે જવાની આજ્ઞા મોકલી.

રાણા કાકાની સામે મોકલેલી ફોજ ફતેહ પામી. હિંદુ રાજારાણામાં એ
રાણોજી મુખ્ય હતો તેથી તેની મદદે ઘણાક રજપૂત રાજા આવ્યા હતા. ચિતોડગઢ
મુગલોને હાથ ગયા પછી એ રાણાએ ગોગુંડા વસાવી તેમાં પોતાની રાજ્યધાની
કરી હતી અને ત્યાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો. કુંવર માનસિંગની સેના જોડે
સંગ્રામ કરવાને તે હલદીઘાટમાંથી બહાર મેદાનમાં આવી ઊભો. યુદ્ધ બહુ જો-
શથી થયું. રાણાજીનો મોટો સરદાર રામેશ્વર ગ્વાલીઆરી, તેનો કુંવર શાલીવાહન
તથા ચિતોડવાળા વીર જયમલનો કુંવર રણુમાં પડ્યા. રાણાજી પંડે ધવાણા તેવારે

પાછા ફર્યા અને માનસિંગ જય પામ્યો. આ અને ખીજી લડાઈઓમાં રજપૂતોની મદદ ઘણી હતી અને અકબરશાહ પંડે કશેા ધર્મભેદ કે જાતિભેદ ગણતા નહિ, તથાપિ મુગલ સરદારો તેમને કાફર ગણી મનમાં તિરસ્કાર કરતા. માનસિંગના હાથ નીચે આસફખાન કરીને મુગલ સરદાર હતો તેને કોઈ મુગલ જોદ્દાએ પૂછ્યું કે રજપૂતોમાં આપણી તરફના ક્રિયા છે અને સામાવાળીઆ ક્રિયા છે તે શાપરથી પારખવું? આસફે કહ્યું તીર માર્યા જાઓ, જેને વાગશે તે મરશે. મુસલમાન ઈતિહાસકર્તાઓએ પણ બધા હિંદુઓ વિષે જ્યાં લાગ આવ્યો ત્યાં અપશબ્દો વાપર્યા છે. આ ફત્વેહના ઇત્તાંત બાદશાહને લખી માનસિંગે હલદીઘાટમાં ઘૂસી ગોચુંડ નગર લીધું ને રાણોજી ડુંગરોમાં જઈ બસાયા. શાહે માનસિંગ અને તેના હાથ નીચેના અમીરોને સરપાવ મોકલ્યા.

બંગાળેથી પણ જયના સમાચાર આવ્યા. દાઉદનું લશ્કર પરાબલ પામ્યું, અને તે પહડાયાથી ખાનજહાને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો, તોપણ એ પૂર્વ પ્રાંતોમાં શાંતિ થઈ નહિ. બાહાર પ્રાંતનો સૂબેદાર પોતાની ફોજ લેઈ બંગાળે સહાય કરવા ગયો તે જાણી ત્યાંના રાજા ગજપતિએ હંગામો મચાવ્યો. એ પ્રમાણે દેશી રાજા બંડ કરતા હતા તેનાં કારણ મુગલ ઇતિહાસકર્તાએ નોધ્યાં નથી. સંભવ એવો છે કે તેમના ઉપર જૂલમ થતો હશે. દેશી રાજાને મુગલો જમીંદાર કહેતા અને તેમની પાસેથી ખંડણી તથા નોકરી લેતા. તેમના ઉપર અન્યાય ધણો થાય ત્યારે તેઓ બળવો કરે એમ બનતું હશે. રાણા કીકાના મૂલકમાં પાદશાહી ફોજને ખોરાકની ભારે તંગી પડી ને તે ખીના માનસિંગે શાહને જણાવી તેપરથી તેને પાછા ફરવાની આજ્ઞા મોકલી. આ તંગી પડવાનું કારણ એ હતું કે તે દેશમાં લૂંટ કરવાની માનસિંગે મના કરી હતી. એ જાણી અકબરે તેના ઉપર નાખુશ થઈ તેને કેટલાક વખત લગી દરબારમાં આવવાની મના કરી. થોડા વખત પછી તેને ક્ષમા કરીને રાણાનો મૂલક બિજડ કરવા મોકલ્યો. શાહ મનશુર નામે શીરાજથી આવેલો આદમી પ્રથમ ખુશબો ખાતામાં કારકુન હતો ને તેને દીવાન મુજફ્ફરખાને યરતફ્ફ કર્યો હતો. એ નોકરી ગયા પછી તે જાહનપુરમાં ગયો અને ત્યાં ખાનખાનાન મુનીમખાનની નોકરીમાં ચઢતાં ચઢતાં તેનો દીવાન થયો હતો. તેના ગુણ પાદશાહના જાણવામાં આવ્યાથી તેને બોલાવી આ વેળા મુખ્ય દીવાન કર્યો. પાદશાહ તરફથી મક્કાની જત્રાનો સંઘ નીકળ્યો તેવારે શાહ પંડે જત્રાળુનો વેશ ધારણ કરી મીર હાજી પાછળ થોડાં ડગલાં હીંડ્યા ને તેથી હજ કરવા જનારાંએ હર્ષ પામી તેને આશિર્વાદ દીધા. એમની જોડે ફોજને મોકલી તેમને રાણા કીકાના રાજ્યમાં લૂંટ કરતાં જવાનો દૂકમ આપ્યો. અકબરને એ વેળા મક્કે જવાનું મન હતું, પણ મંત્રીઓની સલાહથી તે વિચાર ફેરવી રજપૂત સંસ્થાનમાં તેઓ ગયા. ગોચુંડમાં હાજી લોક આવ્યા તેવારે રાણા કીકાજી ત્યાંથી નીકળી પહાડોમાં ગયા. પાદશાહે કુતખુદીન અને રાજા બગવાનદાસને ત્યાં મૂકી

કુલીજખાનને ફ્રાન્સ આપી હાજરો નેડે ઇદડ સૂધી મોકલ્યો. એ લશ્કર ત્યાં પહોંચ્યું તેવારે ત્યાંનો રાજા નારાયણદાસ ડુંગરામાં નાહો. એક દેવલમાં રજપૂત યોદ્ધા રહ્યા હતા તેમણે કેસરિયાં કરી મુગલો નેડે વહતાં પ્રાણ ખોયા. અકબરશાહ ઉદેપુર પહોંચ્યા તેવારે ખબર આવી કે સૂરતમાં હાજરો અટક્યા છે, કેમકે શિરંગી લોકના પરવાનાનો કોલ મળ્યો નહોતો. પાદશાહે એ કોલ મેળવવાને કુલીજખાંને જવાનો હૂકમ કર્યો. પછી ઉદેપુરથી નીકળી અકબરશાહ વાંસવાડા અને ડુંગરપુરના રાજ્યમાં આવ્યા તેવારે વાંસવાડાનો રાવળ પ્રતાપસિંગ, અને ડુંગરપુરનો રાવળ અસ્કરણ તથા આગ્રાઆગ્રાના ખીજા રાજારાણા અને જમીદારો નજરાણાં આપવાને તથા સેવા બજવવાને હાજર થયા. અહિં બંગાળેથી ૫૦૦ હાથી તથા ખીજા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ શત્રુ પાસેથી મળેલી તે આણી રાજા ટોડરમલે બાદશાહને રજુ કરી. કુલીજખાન પણ શાહને એ મુકામે મળ્યો. હજ કરવા જનારાના વહાણને સમુદ્રમાં હરકત નહિ કરવાનો કોલ મેળવવાને તેને તથા કલ્યાણરાય નામે વેપારીને સૂરત મોકલ્યા ને તેમણે તે કામ કર્યું. એ તરફના મૂલકમાં થાણાં ખેસાડવાની ગોઠવણ તથા જમીનદારો નેડે બંદોબસ્ત કરી શાહ માળવે ગયા, ને ત્યાંની રૈયત ઉપર થતા જૂલમ બંધ પાડવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઘણાક માણસ પ્રયાદ કરવા આવ્યા. અકબરશાહે દરેકની અરજ ધીરજથી સાંભળી અને તેમનાં દુઃખ નિવારણ કર્યો. કોટપકલીને મુકામે મુજફ્ફરખાન, રાજા ટોડરમલ અને શાહ મનશુર નેડે વિચાર કરી કેટલીક વ્યવસ્થા કરો તેમાં ટંકશાળ વિષેની મુખ્ય હતી. એ વાર સૂધી રાજ્યની ટંકશાળનો વહીવટ એક અમલદારને હાથ હતો અને તેને યોધરી કહેતા. હવણાં તેના વિભાગ કર્યા. ફાથપુરની ટંકશાળનો ઉપરી અબ્દુસ સમદ, લાહોરનીનો મુજફ્ફરખાન, બંગાળાનીનો રાજા ટોડરમલ, જાઉનપુરનીનો શાહમનશુર, ગૂજરાતનીનો ઈમાદુદ્દીન હુસૈન, અને પટણાનીનો આશફખાન, એ નિમતુકો કરી. ચાર ખૂણીઆ રૂપિઆ પાડવાનો ઠરાવ પણ એજ દિને કર્યો.

ગોઆમાં શીરંગીઓ પાસે જે હુન્નરો હોય તે જોવાને તથા ત્યાંની કારીગરીના નમૂના તથા બનાવનારાને લાવવાને નાણાંની મોટી રકમ આપી હાજર હખીબને ત્યાં મોકલ્યો હતો. ત્યાંના હુન્નર શીખવાને કેટલાક કારીગરોને પણ તેની હારે મોકલ્યા હતા. એ સર્વ આ વેળા પાછા આવ્યા. કારીગરો જે જે શીખી આવ્યા હતા તે સઘળું શાહને તેમણે દેખાડ્યું. હાજર હખીબે આણેલો ભાત ભાતનો માલ તેણે શાહની હજૂરમાં રજુ કર્યો. તેણે કેટલાક આદમીને શીરંગીઓનો પોશાક પહેરાવી તેમનાં વાજાં વગાડતા ઉભા રાખ્યા. ત્યાંના ગવૈઆ લોકે તેમનાં વાદિત્ર વગાડ્યાં તથા આર્ગન નામે યૂરોપી વાજાં વગાડ્યું તેથી સર્વને આનંદ થયો. મધગઢના રાજા પરમાનન્દ પંવાર નેડે ઝઘડો ઉઠ્યો તેને વશ કરવાને મુગલ સેના ગઢ ને પ્રતેહ પામી.

૨૩ મું વરસ તા. ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૭૮, તા. ૨ જી મોહોરમ હી. ૯૮૬.

નવરોજનો એટલે એસતા વરસનો તથા પાદશાહને ગાદીએ બેઠાની શાહગીરીનો એમ્મશ્વ માળવાના દિલાવપુર પરગણામાં કર્યો. આશીરગઢ અને બરાનપુરનો હાકેમ રાજા અલીખાન પાદશાહના હુકમ બરોબર માનતો નહિ તેથી તેના ઉપર શાહ-ખુદાનની સરદારી નીચે ૧૦ હજાર સ્વારોની ફોજ મોકલી. મીરબક્ષી શાહબાજખાન-ને એ ફોજની હાજરી મોંઘવાને તથા ઘોડાને ડામે તેની ચોકસી રાખવાને જોડે મોકલ્યો. લડવા ન ઉભો રહેતાં રાજા અલીખાન કિલ્લામાં ભરાયો ને પાદશાહી ફોજ તેના દેશમાં ફરી વળી. રાજા અલીએ માફ માગી ખંડણી આપી.

ગૂજરાતની જમાબંદી ઠરાવવાને એ વેળા અકબરશાહે રાજા ટોડરમલને મોકલ્યો. ઇડરના રાજાનો પરાજય થયાના સમાચાર મળ્યા પછી શાહ માર્ગમાં મૃગયા રમતા રાજધાની ફાયર બહુ ગયા. ત્યાં પહોંચ્યાને ત્રણ માસ થયા પછી ગૂજરાતમાં મુજફ્ફર હુસૈન મીરજાએ આવી ખંડ ઉઠાવ્યાના વર્તમાન આવ્યા. એનો બાપ ઇબ્રાહિમ મીરજા ઉત્તરમાં નાઠો તે વારે એ બાળક હોવાથી એની મા શલરખ બેગમ (અકબરના કાકા કામરાનની દીકરી) જોડે તે દખણમાં નાઠો હતો. તેને અટકાવવાને પાદશાહી ફોજની એક ટૂકડીએ ખાનદેશમાં નન્દરબાર આગળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ટૂકડીએ હાર ખાધી ને ખંડખોર લોક ખંખાત લગી આવ્યા. ગૂજરાતના મુગલ હાકેમ વજીરખાનની પાસે ૩૦૦૦ સ્વાર હતા પણ તે બધાપર તેને ભરોસો નહતો, તેથી ટોડરમલ પાટણમાં હતો તેને મદદ બોલાવ્યો. ટોડરમલે અને વજીરખાને મળી આ શત્રુને હરાવ્યા. મીરજા જૂના-ગઢ બહુ નાઠો અને રાજા ટોડરમલ હિંદુસ્તાનમાં ગયો. તેની ગયાની વાત જાણી મીરજાએ આવી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ હાર ખાધ તેને ગૂજરાતમાંથી નાસવું પડ્યું તેથી બળવાની સમાપ્તિ થઈ. ખાનદેશમાં તેને રાજા અલીખાને કેદ કર્યો ને અકબરશાહને તે વાતની ખબર કરી. પાદશાહે તેને હજૂરમાં મોકલવાની આજ્ઞા મોકલી. એ વરસમાં પૂછડીઓ તારો દેખાયો. મેવાડના રાણા જોડે વિઝ-હ ચાલતો હતો તેનો અંત આવ્યો નહિ. તેનો કુંબલમેર ગઢ ઊંચા પહાડોમાં મજબૂત સ્થળમાં હતો તે શાહબાજખાન, રાજા ભગવાનદાસ અને કુંવર માન-સિંગે મળી જીત્યો ત્યારે રાણેજી વાંસવાડાના ડુંગરી દેશમાં નાઠો. ઝોગુંડગઢ તથા ઉદેપુર ગઢ પણ મુગલ સેનાને હાથ આવ્યા, પણ રાણેજી વસ થયા નહિ.

અકબરશાહ રાજધાનીમાં (ફાયરમાં) પાછા આવ્યા પછી ઈબ્રાહિમખા-નામાં વિદ્વાનોની અને ધર્મશુરોની બેઠક પાછી જરી થઈ. એ વેળા ત્યાં બિન્ન બિન્ન પંથોના પંડિતોએ પોત પોતાના મત સિદ્ધ કરવાને વાદ વિવાદ કર્યો. બણેલા શીહા, સુન્ની, સુરી, બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ, ચાર્વાક, ખ્રીસ્તી, યાહુદી, જરથો-સ્તી (પારસી) આદિક જૂદા જૂદા મતના શાસ્ત્રીઓ સભામાં આવ્યા હતા. સર્વને પોતાના વિચાર જાહેર કરવાની પૂરી મુદ્ત હતી. દરેક

પંથવાળા નિર્ભયપણે ને જોશથી તકરાર કરતા. રાત્રે પાદ્રી રોડોદ્ધની જોડે મુસલમાન પંડિતોને ભારે તકરાર થઇ. અબુલફઝને લખ્યું છે કે એ પાદ્રી ધણો ચતુર હતો. તેણે મુસલમાન ઉમલાઓને સંવાદમાં રદ કર્યા ત્યારે તે ઉમલાઓએ બાઇબલ ઉપર હુમલો કર્યો. તેમના વાંધાના ઉત્તર આપી પાદ્રી બોલ્યો કે જો બાઇબલ જૂઠું અને કુરાન સાચું એવું તમને દૃઢ આક્રીન હોય તો આવો તેની અગ્નિથી પરીક્ષા કરીએ. ભઠ્ઠી સળગાવો. હું માઈ બાઈબલ હાથમાં લેઈ તેમાં ચાલું અને તમે તમાઈ કુરાન હાથમાં લેઈ તેમાં હીંડો. સાચું જૂઠું એ કસોટીથી જણાઈ આવશે. ઉમલાઓએ તેમ કરવાની ના કહી અને ક્રોધાચમાન થઈ કઠોર વચન ઉચ્ચાર્યાં. એથી પાદશાહનું નિષ્પક્ષ મન ખેદ પામ્યું. તે પણ સત્યાસત્યનો જોડો વિચાર કરીને જ્ઞાનપૂર્વક બોલ્યા કે “માણસનું બહારથી માનવું અને મુસલમાન ધર્મનાં વચન માત્ર અંતરની ખાતરી વિના કાંઈ કામનાં નથી. જે ધણા બ્રાહ્મણને મારા રાજ્યબળના ભયે કરીને બળાકારે મારા પૂર્વજોના ધર્મમાં આજ્યા છે; પણ હવે સત્યનાં કિરણથી માઈ મન પ્રકાશમાન થવાથી મારી ખાતરી થઈ છે કે મિથ્યાભિમાનનાં કાળાં વાદજાંથી અને સ્વમતરૂપી ધુંમરથી તમે છવાયલા છો. પણ સિદ્ધતા કે પુરાવારૂપી મશાલ વિના એક ડગલુંએ ભરાય નહિ. નિર્મળ વિવેક વડે ખોળી જે માર્ગ પ્રાપ્ત કરીએ તેજ લાભકારી છે. મુસલમાન ધર્મનો મહામંત્ર (ફતિહ કે ફાતિઓ) જાણવો, સુન્નત કરાવવી, કે રાજભયથી પગે લાગવું એ પરમેશ્વરને મંજૂર હોય નહિ. આશંકિત થવું પગે લાગવામાં નથી. સત્ય પાળો (પ્રમાણિક થાઓ) કેમકે કપાળનાં ભવાં ઉપર પુણ્ય નથી.” આવા સદ્વિચાર કરનાર અને જાહેરમાં કહેનાર અકબરને ધન્ય છે.

૨૪ મું વરસ સને ૧૫૭૯. ફાથપુરના મહેલના ચોકમાં ૨૦ ગજ લાંબો, ૨૦ ગજ પહોળો અને ૩ ગજ જોડો હોજ હતો તેને સોના, રૂપા, અને ત્રાંબા નાણાથી ભરી પાદશાહે તે ધન અમીર, ગરીબ, સાધુ, અને વિદ્વાનલોકને આપી દીધું. મુઘ્લા તૈયીબને બાહાર અને હાજીપુરનો દીવાન, રાય પુરષોત્તમને બક્ષી, તથા મુઘ્લા મન્દીને અમીન નીમ્યા અને ત્યાંની ખાલસા ભૂમિનો વહીવટદાર ખોજા શમશીરખાનને ઠરાવ્યો. એ વરસને અંતે અંગાળાનો સિપાહસલાર ખાનજહાન મરી ગયો. શાહે તેના ભાઈને દિલાસાનો પત્ર લખ્યો. લાંબા દીવાન મુજદ્દરશાહને સૂએદાર, રીજવીખાનને બક્ષી, અને હકીમ અબુલફઝ તથા પતરદાસને દીવાન ઠરાવ્યા.

૨૫ મું વરસ. માર્ચ ૧૨ મી ૧૫૮૦. એ વરસમાં અકબરશાહે કાશમીરમાં વકીલ મોકલ્યો તેવું સન્માન કરી ત્યાંના સુલતાને પોતાના વકીલને મુગલ દરબારમાં કેસર, કસ્તૂરી, મરી, શાલજોડા વગેરે નજરાણા સહિત મોકલ્યો. અકબરે તેને માન દઈ કીમતી બેઠ આપી. તેમજ દક્ષિણ દેશના સુલતાનો પણ વરસો વરસ નજરાણાં મોકલતા અને મુગલ દરબારથી તેમને બેઠ મળતી. ગૂજરાતમાં અંડ

ઉઠાવનાર મુજફ્ફર હુસૈન મીરજને પકડી રાજ અલીખાને હજૂરમાં મોકલ્યો તેને અકબરે ક્ષમાદાન આપી છોડી દીધો. એક દિવસે શાહ જમવા ખેડા તેવારે તેના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે મારા ભાણા ઉપર કોઈ ભૂખ્યા આદમીની નજર પડી છે તો તેને મૂકીને હું એ કેમ ખાઉં. એ પરથી તેણે હૂકમ કર્યો કે મારે માટે રસોઈ થાય તેમાંથી કેટલોક ભાગ ગરીબોને પ્રથમ ખવાડવો ને પછી મને પીરસવું. પ્રતિ વરસે હજરત મહમદ પેગંબરના જન્મ દિવસે અકબરશાહ સૈયદોને, ઉમરાવોને, શેખ અને અમીરોને ઉગ્મણી આપતા તથા ખીજા જે જે જમવા આવે તેને જમાડતા. આ વેળા એ દિવસે શાહને કોઈએ કહ્યું કે અબુબકર, ઉમર, ઉસમાન અને અલી એ ચાર ખરા ખલીફા એ પ્રસંગે લોકને ઉપદેશ કરતા, અને તીમુર વગેરે કેટલાક સુલતાનો પણ તેમ કરતા. ખલીફા અને ઈમામો કરતા તેમ મારે પણ કરવું એવું ઠરાવી શુકવારે ફાથપુરની જુમા મસજિદમાં જઈ ઉપદેશસ્થાને ચઢી કવિતામાં અકબરશાહ બોલ્યા કે—

જે પ્રભુએ મને રાજ્ય આપ્યું,
તેણે મને ડહાપણ અને બળ આપ્યાં,
ન્યાય અને સદ્માર્ગ દર્શાવ્યા,
મારા મનમાં ન્યાયનું સ્થાપન કરી, ખીજા બધા ચિચારોને દૂર કર્યા,
તેની સ્તુતિ ખુદ્દિની પાર છે.
તેની શક્તિ મોટી છે—પરમેશ્વર મોટા છે.

એ અર્થની કવિતા બોલ્યા પછી કુરાનમાંના કેટલાક છંદ બોલ્યા, પરમેશ્વરનો પાઠ માન્યો, અને ફાતિહ બણી નીચે ઉતરી પ્રાર્થના કરી. એક શુકવારે શહેરના યોગાનમાં બધા ગરીબ અને બીખારીઓને ભેગા કરી દાન આપ્યાં. આશરે એક લાખ માણસ મળવાથી બીડ ભારે થઈ તેમાં ૮૦ ખર્ઠરાં છોકરાં કચરાઈ મર્યા. હવે પછી એવો મેળાવડો ન કરતાં થોડા થોડાને બોલાવી ખેરાત આપવાનો હૂકમ શાહે કર્યો. કુતબુદ્દીન અલ્કા નામે મોટા ઉમરાવને શાહજહાં સલીમનો શિક્ષક ઠરાવ્યો તેની ખુશાલીમાં તેણે મોટી જીઆફત આપી. સલીમશાહ ત્યાં જમવા ગયા તેને તેના નવા ગુરૂએ પુષ્કળ નજરાણું આપી દસ્તૂર પ્રમાણે પોતાની ખાંધે બેસાડી ફેરવ્યો.

વસ્તીપત્રક. પ્રત્યેક જગીરદાર, શિક્કદાર અને દારોગાપર હૂકમ મોકલ્યો કે ગામે ગામના રહેવાશીની નોંધ કરવી. એ પત્રકમાં દરેક માણસનું નામ અને તેનો ધંધો નોંધવો; અને પછી બધાં પત્રકો એકઠાં કરવાં. જે માણસ કાંઈ ધંધો રોજગાર ન કરતો હોય તેને ગામમાં રહેવા દેવો નહિ. હોશિયાર માણસો આવે કે જાય તેમની તપાસ કરી તેઓના ધરાદા સારા છે કે નહારા તે બહુ ભેવું. એમ કરેથી બહારથી દેખાઈતા રૂડા અને મનમાં ભુંડા આદમીઓનાં ખ-

રાં લક્ષણુ થોડા વખતમાં જણાઈ આવશે. આ ધારાથી રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થઇને લોકનું રક્ષણ થયું.

૨૬ મું વર્ષ. એ વરસમાં અકબરશાહે તમઘા નામે માર્ગમાં પ્રવાસીઓ પાસે લેવાતો કર તથા માલપર લેવાતી જગત એ બે વેરા આખા રાજ્યમાં માફ કર્યા. તબક્કાતિ અકબરી નામે ઈતિહાસનો કર્તા લખેછે કે એની બપજ આખા ધરાનના રાજ્યની બપજ જેટલી હતી. બંગાળના હાકેમ મુજરખાને મુગલ સરદારોની જગીરો જમ કરી તથા બીજા જૂલમ ગુન્ધા તેપરથી એ સાલમાં ત્યાં બળવો બઠ્યો. બાહાર પ્રાંતના અધિકારીઓ પણ સરદારોની જગીરો જમ કરવા લાગ્યા તેથી ત્યાં પણ બંડ થયું, ને બંને પ્રાંતના ફિતૂરી લોક એકત્ર થયા. આ સમાચાર પાદશાહને મળવાથી તેણે રાજ ટોડરમલની સરદારી નીચે બંડ બેસાડવાને ફ્રાજ મોકલી. એ ફ્રાજ બંગાળે પહોંચી તેવારે ત્રીસ હજાર બેહાનું જળઈ લશ્કર તેની સામું આવ્યું. અકબરે વધારે ફ્રાજ મોકલી, પણ ફિતૂરી લોક જીતાયા નહિ. ટોડરમલને પ્રથમ થોડો જય મળ્યો, પણ તેના લશ્કરના જગીરદારોપર આગ્રેથી વજર મનસુરે બંડણી ભરવાની તાકીદના કાગળ લખ્યા તેથી અકબરે ફેટલાક નાશી બળવાખોરને જઈ મળ્યા. એ જળણી પાદશાહે આજમખાનને ૫,૦૦૦ સ્વાર આપી રવાને કર્યો તથા રાણા કીકાને જીતવાને શાહબાજખાનને મોકલ્યો હતો તેને ત્યાંથી તેની ફ્રાજ સહિત બંગાળે મોકલ્યો. ત્રણેક વરસ આ ઝઘડો ચાલતાં બંડખોરોમાંના ફેટલાક માર્યા ગયા અને ફેટલાકને આજમખાને સમજાવી તથા જમીન પાછી આપી મનાવ્યા.

આ વરસમાં અકબરની આગળ એક માણસને આણ્યો તેને કાન નહતા, અને કાનને બદલે કાંધ છિદ્ર પણ નહતાં, તોપણ તે બરોબર સાંભળતો. અકબરે તેને જીવાઈ બાંધી આપી.

૨૭ મું વરસ. એ સાલમાં રાજ ટોડરમલની બલામણુ પ્રમાણે પાદશાહે વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો અને તેના વહીવટના ધારા ઠરાવ્યા. આ વિષયનું વર્ણન અગળ આપવામાં આવશે.

બંગાળા અને બહારનાં બળવાખોરના બોલાવ્યાથી મીરજ મહમદ હકીમ હિંદુસ્તાન જીતવાને આવ્યો. તેની હરોળને સિંધુ નદ ઉતરતાં કુંવર માનસિંહે હરાવી પાછી હઠાવી અને તેના નાયક શાદમાનને હણ્યો. એ નાયકના સામાનમાંથી હકીમે લખેલા ત્રણ કાગળ પકડાયા. એમાંનો એક વજર મનસુર ઉપર હતો અને બાકીના બીજા બે ઉમરાવ ઉપર હતા. એ કાગળ માનસિંહે પાદશાહને મોકલ્યા. અકબરે તેઓને વાંચી તેમાં લખેલી બીના ગુપ્ત રાખી. હકીમ પંડે આવ્યો તેવારે તેની ફ્રાજ મોટી હોવાથી પાદશાહી ફ્રાજ પાછી હઠતી લાહોર ગઇ. તેની મદદે અકબરશાહ પંડે ચડ્યા. આઠ મહીનાનો પગાર સિપાઇઓને આગળથી આપી તેમને સજ કર્યા. શયપુરથી પંદર કોશ જતાં બંગાળના બળવાખોરોપર પાદશાહી

સેનાએ મેળવેલી મોટી ફતેહના સમાચાર મળ્યા. આ સારા શુકનથી હર્ષ પામી પાદશાહ આગળ ચાલ્યા. પેલી ગમથી મીરજ હકીમ લાહોર સૂધી આવી પહોંચ્યો. પાદશાહી સ્વારી પાણીપત પહોંચી તેવારે હકીમનો દીવાન નામે વજરખાન નાશી આવી વજર મનસુરને મુકામે ગિતર્યો. તેણે પાદશાહની નોકરીમાં દાખલ થવાની અરજ કરવાથી મનસુરે તે વાત પાદશાહને સંભળાવી. આમાં કાંઈ કપટ છે એવો વહેમ અકબરના મનમાં આવ્યાથી તેણે પેલો કાગળ મનસુરને બતાવી તેને ખરતરફ કઢ્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં શાહબાદને મુકામે પાદશાહને ખીજા કાગળ મળ્યા તેમાં મનસુરપરનો શક ખરો ઠરે તેવું હોવાથી શાહે તેને ફાંશી દેવડાવી. અકબર અને તેનું સૈન્ય પંજાબ ભણી આવેછે એ જાણી મીરજ હકીમ પાછો ફરી કાબુલ જતો રહ્યો. તથાપિ પાદશાહ માર્ગમાં મૃગયા રમતા સિંધસાગર તરફ ચાલ્યા. અટક પહોંચ્યા તેવારે ત્યાં ગઢ બનાવી તેનું નામ અટક બનારસ પાડ્યું. એ મુકામે કાબુલ ઉપર સ્વારી કરવાની ગોઠવણ કરી. કુંવર માનસિંગ, તેનો ભાઈ કુંવર માધુસિંગ, શેખ જમાલ બખ્ષિયાર અને ખીજા સરદારોને પેશાવર છતવાને મોકલ્યા. હિંદુ લોકને અટક ઓળંગવાની મના હોવાથી કુંવર માનસિંગે કહેલું પ્રખ્યાત વચન

“સખડી ભૂમિ ગોપાલકી, વામે અટક કહા;

જકે મનમે અટક હય, વોહી અટક રહા.”

તે આ વેળા બોલ્યો હશે; એમણે જઈ પેશાવર હાથ કર્યું એટલે અકબરે શાહજહાં મુરાદને રાયસિંહ, કલીજખાન વગેરે સરદારોની સાથે કાબુલ લેવા મોકલ્યો, અને તેની પાછળ પંડે પણ કેટલેક છેડે કૂચ કરતા રહ્યા. પેશાવરમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં શાહજહાં સન્નિમને રાજા બગવાનદાસ, સર્પદખાનાદિક સરદારોની કને પાછળ મૂકી પોતે રોજના વીસ કોશની ગિતાવળી ચાલે ચાલ્યા. કાબુલથી સાત કોશપર ખુદકાબુલ નામે ગામ છે ત્યાં શાહજહાં મુરાદ પહોંચ્યો તેવારે મીરજ હકીમે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ પરાજય પામી તેને નાસવું પડ્યું, અને મુરાદે કાબુલ સર કર્યું. એ વેળા અકબરનો મુકામ પાછળ પંદર કોશપર સુખાબ નામે ગામમાં હતો. એને આગલે દહાડે મીરજ હકીમના મામા ફરીદુને શાહજહાં મુરાદની ફ્રાજના પાછલા ભાગપર છાપો મારી કેટલુંક નુકશાન કર્યું હતું, પણ હકીમની હાર થયા પછી તે ફરી લડવાને આવ્યો નહિ. પાદશાહે કાબુલમાં જઈ ત્યાં વીસ દિવસ મુકામ રાખ્યો. અહિં તેના જાણવામાં આવ્યું કે મીરજ હકીમ દેશ તજી ઉજબેક લોકને શરણે જવા ધારેછે. એમ થયેથી પોતાના કુળને લાનજન લાગે એવું વિચારી અકબરે તેના અપરાધ ક્ષમા કર્યા અને તેને કાબુલનું રાજ્ય પાછું આપ્યું. મીરજએ તાબેદાર રહેવાના સોગન ખાધા. પછી પાદશાહ હિંદુસ્તાન ભણી પાછા ફર્યા. ધીમી ધીમી હીંડતી સેનાની જોડે ન રહેતાં પોતે ઉતાવળી ચાલે જવાલાખાદ આવ્યા. અહિં મોટી છાવણી હતી, તેમાંથી શાહજહાં સલીમ તથા તેની સાથેના ઉમરાવો મુખ્યરક્ષાદી આપવાને સામા આવ્યા, એ મુકામેથી શાહે કતોરના ડુંગરામાં વસનારા લોકને

વશ કરવાને એક લશ્કરી ટૂકડી મોકલી. મુસલમાન ગ્રંથકર્તા એ લોકને કાશર કહે-
છે તે પરથી જણાયછે કે તેઓ મુસલમાન ધર્મ માનનારા નહોતા. જલાલાબાદથી
ઉપડી પાદશાહ સિંધસાગરે આવ્યા. અહિંથી કામુલ જઈ આવતાં એક મહિનો
થયો. ત્યાં હોડીઓનો પૂલ બનાવ્યો હતો તેવડે પાર ઉતરી શાહ લાહોર ગયા.
પંજબ પ્રાંતનો રાજકારભાર રાજા ભગવાનદાસ, કુંવર માનસિંહ અને સયદખાનને
સોંપી તેઓ દિલ્હી થઈ શયપુર ગયા. શાહજહાં દાનિયલ તથા માતા મર્યામ મક્કાની
સામાં લેવા આવ્યાં તેમની હારે અકબરશાહ રાજ્યધાનીમાં પેઠા. વજીર મનસુરને
કોડવાનો કાગળ મીરજ હકીમ તરફથી આવેલો પકડ્યો હતો તેપરથી તેને રાજ-
દ્રોહી ગણી ફાંસી દીધી હતી. એ કાગળ વિષે કામુલમાં તજવીજ કરતાં માલૂમ
પડ્યું કે તે કાગળ જૂઠો બનાવટનો હતો, અને મનસુર નિરપરાધી હોઈ માર્યો ગયો
તેથી શાહ ખેદ પામ્યા.

૨૮ મું વરસ. તારીખ ૧૧ મી માર્ચ ૧૫૮૩ ઇસ્વી. એ વરસમાં ઇલાહી ન-
વરોજનો ઓચ્છવ દરબારમાં ૧૮ દિવસ ચાલ્યો. ગુલ્યદન બેગમ અને સલીમા
સુલતાન બેગમ નામે નારીઓ મક્કે હજ કરવા ગઈ હતી તેઓ પાછી આવી
તેમને તેડવા જવાને તથા મુછતુદીન પીરના રોજનાં દર્શન કરવાને શાહજહાં
સલીમને પાદશાહે મોકલ્યો. અબ્રુતોરાય નામે અમીર મક્કેથી હજરત મહમદ
પેગમ્બરનાં પગલાંવાળો પથર લાવ્યો તેને માન આપવાને પાદશાહ ચાર કોશ
સામા ગયા, અને પોતાની સાથેના અમીરોને આજ્ઞા કરી કે દરેક તેને પો-
તાની ખાંધે લેઈ થોડાં ડગલાં ચાલવું. એમ તે પથર અમીરોની ખાંધે બેસી
રાજનગરમાં આવ્યો. એ વરસમાં શાહજહાં સલીમને સોના અને રૂપા વતી
તોળીને તે દ્રવ્ય ખેરાત કર્યું.

૨૯ મું વરસ. હિંદુ વિધવાઓ સતી થઈ પોતાના ધણીની જોડે બળી મ-
રતી હતી તેમાં કેટલીક પોતાની ખુશીથી એ રીતે આપઘાત કરતી અને કેટલી-
કને તેમની મરજી નહિ છતાં તેના ધણીના સગા, એમાં પોતાના કુળની આબરૂ
છે એમ માની, બળાત્કારે બાળી મારતા. આ બીજી રીત બંધ પાડવાની અકબર-
શાહે આજ્ઞા કરી હતી અને તે આજ્ઞા અમલમાં લાવવાને એટલે વિધવાની ખુશી
વિના તેને બાળી મારતાં અટકાવવાને અમલદારો દરેક પ્રાંતમાં અને શહેરમાં
તેણે નિમ્યા હતા. રાજા માલવદેવના કુંવર જયમલને બંગાળામાં યુદ્ધે જવાનો
દૂકમ આપ્યો હતો તેને આ સાલમાં હુ લાગવાથી ચાઉન્સા નગરની પાસે મરણુ
પામ્યો. મુના રાજની કુંવરી તેની પત્ની હતી તેની મરજી પોતાના પતિના શબની
જોડે બળી મરવાની નહતી તેમ છતાં તે બાઈના કુંવર ઉદયસિંહે અને તેના

ધર્માધ મિત્રોએ તેને બળાતકારે બાળવાનો ઠરાવ કર્યો. આ અન્યાય અને નિર્દયતા અટકાવવાને શાહ પંડે ત્યાં ગયા. તેમને ભાર્યું કે મના કરવાને બીજા કોઈને મોકલતાં વાર થઇ જશે માટે પંડે ઘોડે ચડી એકદમ ત્યાં સિધાવ્યા. પાદશાહ જાતે આવ્યાછે એ વાતની પ્રથમ ખબર નહિ પડવાથી રજપૂતો અવિચારીપણે લડવાને તૈયાર થયા, પણ પાછળથી જાણ થવાથી જગન્નાથ અને રાયસાલ આમળ આવી નમ્યા અને એ કામમાં આગેવાન હતા તેમને પાદશાહને હાજર કર્યા. તેમનો પરતાવો ખરો માની અકબરે તેમને ભારે સજા ન કરતાં માત્ર કેદ કર્યા.

મહાભારતનું ભાષાંતર ફારશી બોલીમાં કરવાનો દૂકમ અકબરે કર્યો હતો તે આ સાલમાં પૂરું થયું.

ઝોહીઆના (ઝોરિસાના) અફગાન હાકેમ કલુખાને બળવો કરી બંગાળના બંડખોરોને સહાય કરી. વળી ગૂજરાતનો પદબ્રહ્મ સુલતાન મુજફ્ફરશાહ નાશીને કાઠિયાવાડના ડુંગરોમાં સંતાઇ રહ્યો હતો તેને અમદાવાદના મુગલ હાકેમ શાહબુદ્દીનની ફ્રાજના કેટલાક પૂટેલા નાયકો મળી ગયા. ગૂજરાતનો નવો નીમાયલો હાકેમ ઇતિમાદખાન અમદાવાદ આવ્યો તેવારે આ બંડ જોરપર આવ્યું. માછ હાકેમ હિંદુસ્તાન જતો હતો તેને મળવાને તે કડી ગયો અને સમજવીને પોતાની મદદે રાખ્યો. તેઓ કડીમાં હતા તેવામાં મુજફ્ફરે આવી અમદાવાદ કબજા કર્યું. શાહબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાન અમદાવાદ પાછું જીતી લેવાને આવ્યા. શેહેરની પાસે સાબરમતીને કાંઠે તેમની અને મુજફ્ફરશાહની વચ્ચે લડાઇ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યા તેથી ત્યાંથી નાશી અણહિલવાડ પાટણમાં જઈ ભરાયા. ત્યાંથી તેમને મારી કાઢવાને મુજફ્ફરે ફ્રાજ મોકલી તેનો પરાજય થયો. ભરચનો મુગલ નવાબ કુતબુદ્દીન પોતાની સેના લેઈ વડોદરે આવ્યો તેને મુજફ્ફરશાહે હરાવી મારી નાખ્યો. કુતબુદ્દીનના માણસો અને સરદારો મુજફ્ફરની ફ્રાજમાં દાખલ થયા. વડોદરેથી જઈ તેણે ભરચ લીધું. અહિં તેને સરકારી ખજાનામાંથી ૧૪ લાખ રૂપિયા મળ્યા તથા કુતબુદ્દીનની દશ કરોડ ટકાની મિલકત હાથ આવી, એવડે તેણે મુસલમાન અને રજપૂતોની મળી ત્રીસ હજાર ફ્રાજ રાખી. મુગલ, પઠાણ, તુર્ક અને રજપૂતો પગારને માટે લસ્કરી નોકરી કરતા; જે હારે તેની નોકરી છોડી જીતનારની સેવામાં દાખલ થતા. સ્વધર્મનું અભિમાન હતું. પણ સ્વદેશ કે સ્વજાતિનું અભિમાન તેમનામાં નહતું, અને જેનું લુણ ખાધું તેની પડતી થવાથી કે વધારે લાભની આશાએ તેની સામા થવામાં લાજ ગણત નહિ.

ગૂજરાતમાં મુજફ્ફરશાહને મળેલા જયના સમાચાર જાણી અકબરશાહે પ્રખ્યાત મયત બેરાંખખાનના દોકરા *મીરજખાનને સેનાપતિ નીમી એ બંડ

*એ મીરજ અબ્દુલ રહીમ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન અકાબરોમાં ધણો નામાંકિત હતો. તેનો જન્મ લાહોર મધ્યે સને ૧૫૫૬ માં થયો હતો. બ્યારે તે ઉમરે

ખેસાડવાને મોકલ્યો. સરખેજ આગળ મુજફરશાહ અને મીરજાપાનની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અકબરનામાં અબુલફઝાજલ કહેછે કે એ સંગ્રામમાં મુજફરની પાસે ૪૦,૦૦૦ સ્વાર અને એક લાખ પાયદલ હતું. મીરજાપાનની ફાજમાં માત્ર દશહજાર સ્વાર હતા તોપણ તેણે મુજફરને હરાવ્યો. રણભૂમિમાંથી નાશી મુજફર ખંખાત ગયો. અમીરખાન તેની પાછળ ત્યાં ગયો એટલે તે ત્યાંથી વડોદરે નાઠો. પાદશાહી ફ્રાન્સ તેની પીઠ પકડવાથી તે રાજપીપળાના ડુંગરોમાં જઈ ભરાયો. અહિં તેને કેટલીક મદદ મળવાથી તેની સેના વધી, પણ મીરજાપાને ડુંગરોમાં પેશી તેને હરાવ્યો. મુજફર હવે સોરઠ ભણી ગયો. આ જયના સમાચાર પાદશાહને થયાથી તેણે મીરજાપાનને ખાનીખાનાનનો ઇલકાબ, ઘોડો, જમો, રત્નજડીત કટાર, અને પાંચ હજાર સ્વારની સરદારીનો વાવટો બક્ષી ઘણી સાબાશી આપી. તેના હાથ નીચેના સરદારોને પણ તેમની સેવાની યોગ્યતા પ્રમાણે ઈનામ આપ્યાં.

મુજફરશાહે ગોંડળમાં છાવણી કરી લસ્કર ભેગું કર્યું. જુનાગઢનાં હાકિમ અમીનખાનને અને નવાનગરના જામ સત્તરસાલને મસ ધન આપી પોતાના પક્ષમાં લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ધન લીધું પણ મદદ કરી નહિ તેથી તેને ખરાડાના ડુંગરામાં નાશી જવું પડ્યું, જામની મદદથી પાદશાહી ફ્રાન્સ તેની પાછળ ડુંગરામાં જઈ તેનો પુષ્કળ અસખાબ લૂટ્યો. મુજફર ત્યાંથી નાશી ગૂજરાતમાં આવ્યો, ઘણાક કોળી ઠાકરડા તથા ગ્રામીણા બંડખોર તેને મળી જવાથી તેની પાસે વળી યુદ્ધ કરવા જોટલી ફ્રાન્સ થઈ. તેની પાછળ પડેલી પાદશાહી ફ્રાન્સ પ્રાંતીજ આગળ તેને પકડી પાડી હરાવ્યો. ખાનીખાનાન ખરાડાના ડુંગરોમાં હતો, તેવારે તેને ખબર મળી કે વીસ હજાર સ્વાર અને પુષ્કળ પાયદળ ભેગું કરી જામ

આવ્યો ત્યારે અકબરશાહે તેને “મીરજાપાન” એ ઇલકાબ આપ્યો, અને થોડા વખત પછી ગૂજરાતનો હાકિમ નીમ્યો. ૨૮ વરસની ઉંમરે તેને પાદશાહે શાહ-જાદા સલીમનો અતાલીક એટલે શિક્ષક ઠરાવ્યો, અને તેજ વર્ષે મુજફરશાહના બંડને સમાવવાને મોકલ્યો. તેનું લસ્કર નાનું હોવાથી અકબરે તેને શીખામણ દીધી હતી કે એટલી ફ્રાન્સથી મોટો સંગ્રામ કરવો નહિ. પણ કોઈ વૃદ્ધ અમીરે તેને કહ્યું કે ખાનીખાનાન થવાનો કે રણમાં પડવાનો આ પ્રસંગ છે. એ વાત તેના મનમાં ઊતરવાથી ઉપર કલોછે તે સંગ્રામ કર્યો ને તેથી તેને પેલા ઉમ-રાવની ભવિષ્ય વાણી પ્રમાણે ખાનીખાનાનનો ઇલકાબ અને ૫૦૦૦ સ્વારોના સર-દારની પદ્ધિ મળી. ત્યાર પછી તેને વકીલ ઈસુલતાનતની પદ્ધિ મળી. એ એટલી મોટી હતી કે ભાગ્યે કોઈને મળતી. જાહનપુર, મુલતાન અને સિંધની હકુમત વારા ફરતી તેને મળી. દખણમાં તેણે મોટી લડાઈ લડી સેવા બજાવી. શાહજહાદો દા-નિયલ તેની દીકરીને પરણ્યો. જહાંગીરના અમલમાં પણ તેણે મોટી નોકરીઓ બજાવી. તે ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો.

સાહેબ યુદ્ધે ચઢવા ધારેછે. એપરથી ખાનીખાનાન તેની સામે ગયો. જામે માફ માગી, નજરાણા મોકલ્યાં અને સલાહના કોલકરાર કર્યા. મુજ્દરે વળી કાઠિયાવાડમાં જઈ ફિતૂર મચાવ્યું. પાદશાહી ફ્રાન્સ તેની પાછળ ગઈ એટલે તે કચ્છના રણની વાટે જેસલમેર ભણી નાઠો.

એ વરસમાં દક્ષિણ દેશમાં આવેલા વરાડ અને અહમદનગરના સુલતાનોની વચ્ચે વિગ્રહ થયો, તેમાં અહમદનગરવાળાએ અકબરની મદદ માગી ને અકબરે સૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેના સરદારોમાં કુસંપ કળઓ હોવાથી એ સ્વારી સફળ થઈ નહિ. ગૂજરાતમાં ફિતૂર બંધ પડ્યું ન હતું. ખાનીખાનાન પાદશાહની હજૂરમાં ગયો અને નિજમુદ્દીન અહમદને હાથ રાજકારભાર રહ્યો તેવામાં કચ્છના રાવ ખેંગારની સેનાએ પાદશાહી રાજ ઉપર હુમલો કર્યો, મુજ્દરશાહ પાછો આવ્યો, અને ફેટલાક કોળી ઠાકરડા તથા આશીઆ ઉઠ્યા. નિજમુદ્દીને એ સર્વેને હરાવી તેમનાં ગામ બાળ્યાં. પછી તેને હજૂરમાં બોલાવી અકબરશાહે આજમખાનને ગૂજરાતનો હાકમ નીમી મોકલ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અકબરશાહના ધર્મસંબંધી મતમાં ફેરફાર. ફૈજ, અબુલફાઝલ, ખીરખલાદિ અકબરના મિત્રો. દાર પીવાની મનાઈ વગેરે. સલીમનું લગ્ન. બંગાળના બંડની સમાપ્તિ.

આ વખત સૂધીમાં અકબરના ધર્મસંબંધી મતમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. મૂળથી તેને સ્વધર્મ ઉપર ઘણી આસ્થા હતી, ને તે એટલેલગી કે તેને વહેમી ગણી શકાય; પણ તેની સાથે તેને પોતાના અને પારકા ધર્મો વિષે ખોળ કરવાની, અને વિચાર કરવાની હોંશ હતી. તે સર્વમાંથી સત્ય કાઢી લેનાર હતો, ધર્મો ન હતો, અને તેની ધર્મ જિજ્ઞાસાને સંતોષે તેવા માણસની જોડે વાતચીત કરવાને તે ચહાતો, તે કરવાનો પ્રસંગ ખોળતો, અને તેવા માણસોને પોતાની પાસે બોલાવતો અને પ્રેમપૂર્વક રાખતો. મુસલમાન ધર્મસંબંધી બળાત્કાર નહિ કરવાનો તેનો ઠરાવ હોવાથી ઘણાક ધર્મો મુસલમાન તેનાથી નારાજ હતા, પણ એથી તે ડર્યો કે પાછો હઠ્યો નહિ. માની મુસલમાનો અને હિંદુઓનો સંગ થવાથી તેનું મન વિસ્તાર પામ્યું. તેના મનપર અસર કરનારા હિંદુઓમાં ખીરખલ મુખ્ય હતા અને મુસલમાનોમાં ફૈજ અને અબુલફાઝલ નામે બે બાદ સર્વોપરી હતા. એમનો દાદો શેખ ખીજર સિંધમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી નાથોર નગરમાં વસ્યો. ત્યાં તેને મુખ્યારક નામે દોકરો થયો. એ શેખ મુખ્યારક ખુદિમાન, વિદ્વાન, અને ધર્મસંબંધી ઉદાર વિચારનો હતો. એના પુત્રોમાં ફૈજ અને ફાઝલ મહાપુરષો હોઈ બહુ પ્રખ્યાત થયા. અમુક ફૈજ કવિતા રચવામાં એકો હોવાથી અકબરનો માનીતો સાથી થયો.

અકબરના દરબારમાં ફારસી કવિઓમાં તે સર્વેથી સરસ હોવાથી કવિરાજ કહેવાતો. હિંદના મુસલમાન કવિઓમાં અમીર ખુશરૂ સર્વોત્કૃષ્ટ અને બીજા નંબરે અમુલ ફૈજ ગણાય છે. શેખમુબારકના બીજા દીકરા અમુલ ફાજલનો જન્મ તા. ૧૪ મી જાનેવારી ઇ. સને ૧૫૫૧ માં થયો. તેના બાપે તેને બહુ સંભાળથી બણાવ્યો. મહાબુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી હોવાથી વીસ વરસની ઉંમરે ફાજલ મોરો અને સારાસાર સમજનારો પંડિત ગણાયો. તેણે ઘણા ગ્રંથ વાંચી બહુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, ને તેથી આગળ “અલામી” એટલે મહાપંડિતનું મોટું પદ પામ્યો. પોતાના અમલના ૧૨ મા વરસમાં ચિતોડના ઘેરાનું કામ ચલાવતો હતો તેવારે ફૈજની કવિતા જાણવામાં આવ્યાથી અકબરે તેને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. તરણ કવિ ઉતાવળે તેનો માનીતો થયો, અને તેની સત્તા દરબારમાં જમી. ફૈજએ પોતાના બાઈ અમુલ ફાજલને તેના ૧૭ મા વરસમાં પાદશાહની હજૂરમાં આણ્યો. શાહે તેનું બુદ્ધિબળ ઝટ પારખ્યું, અને દરવરસે તેને વધારે મોટાં કામ સોંપી મોટા દરજે ચડાવ્યો. ચડતે ચડતે ફાજલ વડો વજીર અને ૪૦૦૦ સ્વારોનો મન્સર્ખદાર અને પાદશાહનો અતિ વિશ્વાસુ મંત્રી થયો. દીવાની અને લશ્કરી કામોમાં તેણે રાજ્યની મોટી મોટી સેવા બજાવી. એના પ્રમાણિકપણનો એક દાખલો નોંધાયેલો છે તે એ કે, દખણના આશીરગઢનો ઘેરો ચાલતો હતો તેવારે તેના કિલ્લેદાર બહાદુરખાને તેને ફાડવાને ભારે નજરાણાં મોકલ્યાં. અમુલ ફાજલે તે લેવાની ના કહી સખબ ખતાવ્યો કે, મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે ચાર કારણ હોય તો મારે ભેટ લેવી, ત્યારવિના લેવી નહિ. તે ચાર કારણ આ છે—૧. મૈત્રી, ૨. તે નજરાણાને બહુ મૂલ્યવાન ગણું નહિ, ૩. તે નજરાણું લેવાને આતુર ન હોઉં, ૪. તે લેવાની જરૂર હોય. એમ માનીએ કે તમારા નજરાણા સંબંધી પેઢેલાં ત્રણ કારણ છે, પણ પાદશાહની મહેરબાની મારાપર એટલી છે કે બીજા કોઇની પાસેથી બક્ષીશ લેવાની મને જરૂર અને હઝા રહી નથી.”

ફૈજ અને ફાજલ બંનેએ પોતાના પિતાના ધર્મ સંબંધી ઉદાર મત સ્વીકાર્યા હતા, અને તેઓમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. આસ્તિક મુસલમાનો તેમને ધર્મઘ્રષ્ટ, પાખંડી, નાસ્તિક, ધર્મઠગાદિક અપશબ્દો વડે નિન્દતા. પરધર્મોનાં મૂળતત્ત્વો વિષે જિજ્ઞાસા, પોતાના ધર્મવિષે સંદેહ અને પરધર્મીઓને પોતપોતાના ધર્મ પાળવાની છૂટ આપવાના વાજબી વિચાર અકબરના મનમાં, આ બે ભાઈઓ જોડે ઓળખાણ થયાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હતા. પાદશાહના મનમાં સત્યનો અગ્નિ સળગાવનારા તેઓ નહોતા, પણ તેને વીજનારા અને જગૃત રાખનારા હતા. પોતાના મનને મળતા, અને સમાનભાવી મનના પણ પોતાથી વધારે દૃઢ વિચારના અને આગળ વધેલા એવા આ બે વિદ્વાનો અકબરને મળ્યા. એમની જોડે વારંવાર સંવાદ કરી તે પોતાનો ધર્મવિષે ચરચા કરવાનો શોક પૂરો પાડતો. તે અને તેઓ એકમેકને પ્રેરતા અને પ્રયોજતા, અનેક શંકા ઉત્પન્ન કરતા અને સમાધાન

કરતા. પરિણામે મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ અને “દિવ્ય અદ્વૈતમત”ની એટલે કેવળ દિવ્ય એક ઇશ્વરી મતની સ્થાપના કરવાના ઠરાવપર આવ્યા. આ નવા સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્ય અકબરશાહ પંડે અને તેની પછી બીજી પદ્ધિએ અયુલદ્વાજલ અને ફૈજ હતા.

અબ્દલ કાદર બદાઉની નામે ધર્મોપદેશ મુસલમાન ગ્રંથકર્તાએ પોતાના “તવારીખી બદાઉની” નામે પુસ્તકમાં અકબરના સુધારાવાળા સાથીઓને બહુ ભાંડ્યા છે. તે લખેછે કે “હી. સને ૯૮૨ માં અયુલદ્વાજલે બીજીવાર દરબારમાં આવી દુનિયાને આગ લગાડી. તેણે દિવસે દીવો કર્યો. બધા પંથોની સામેો થઈ તેણે સુધારાનો કમરપટો ફેડે બાંધ્યો. ‘આયતુલ કર્સી’ નામે કુરાનના બારીક અને શુદ્ધ વિષયોપર ગ્રંથ છે તેની તેણે ટીકા લખી. લોક કહેછે કે તે ટીકાનું પુસ્તક તેના બાપે લખ્યું હતું, પણ તે દ્વાજલે પાદશાહને પોતાને નામે બતાવ્યું અને તેથી બહુ માન પામ્યો. મારા કરતાં તેના ઉપર પાદશાહની વધારે મહેરબાની હતી. મગર મુલ્લાઓનો ગર્વ ઉતારવાને શાહે અયુલદ્વાજલ ઉપર બહુ માયા કરી. મુલ્લાં લોકપર અયુલદ્વાજલના કોપનું કારણ એ હતું. મીર હબશી અને બીજા પાખંડીઓને પકડી કતલ કર્યા, તે વેળા શેખ અબ્દુલ નબી મખદુમુલ મુલક અને બીજા વિદ્વાનોએ મનસૂબો કરી પાદશાહને જાહેર કર્યું કે શેખ મુબારક મહદવી પણ પાખંડી છે. તે પોતે નરકનો અધિકારી થયોછે, અને બીજા માણસોને નરક બળ્ળી દોરેછે. પાદશાહે તેને પકડવાની રજા આપી. પણ તે અને તેના દીકરા નાશી ફાથપુરમાં શેખ સલિમ ચીસ્તિને શરણે ગયા. તે શેખે તેને ખરચનાં નાણાં આપી ગૂંજરાતમાં નસાડ્યો. ગૂંજરાતમાં તેને મીરજા અજીજ કોકાનો આશ્રય મળ્યો. મીરજાએ પાદશાહને લખ્યું કે શેખ મુબારક ગરીબ વિદ્વાન છે, તેની પાસે ઇનામી જમીન નથી અને તેના દીકરા હોશિયાર છે, એવાને પીડવામાં શો લાભ છે? એપરથી પાદશાહે તેને ઇજા ન કરી અને અયુલ દ્વાજલ ખુશામતેકરીને શાહનો વહાલો થયો. પછી તેણે મુલ્લાઓને બહુ હરકત કરી, તેમની જમીન લેવડાવી લીધી, અને તેમના મુસારા બંધ પાડવ્યા. મુસલમાન શેખ અને મોલવીઓના વચનને તે ધિક્કારતો. હી. સને ૯૮૩ માં કાસ્બી સમુદ્રની પાસે ગીલાન નામે જગા છે ત્યાંથી હકીમ અયુલ ફાથ, હકીમ હુમાયુ, અને તુર્રદીન નામે ત્રણ ભાઈ આવ્યા. એમાંના મોટા ભાઈએ હાજીહા અને ખુશામતથી પાદશાહનું મન વશ કરી લીધું. ધર્મ સંબંધી જે અકબરશાહ કહે તે ખરું કહી તથા તેનાં વખાણુ ખૂબ કરી તેનો ખાસ મિત્ર થઇ ગયો. થોડા વખત પછી ચન્દનો મુલ્લા મહમદ દરબારમાં આવ્યો. પાદશાહનો દોસ્ત થઇ પડી તેણે ‘સહાબ’ કહેતાં હજરત પેગંબર સાહેબના સાથીઓની બહુ નિન્દા કરી, અને અજબ જેવી વાતો કહી પાદશાહને શિઆ કરવાની કોશીશ કરી. પાદશાહને બગાડવામાં એથી એ વધારે આગળ પડનાર પેલો વર્ણસંકર બીરબલ, શેખ અયુલ દ્વાજલ, અને

હકીમ અબુલ ફાઝ હતા. તેમણે પાદશાહને ધર્મ તબીબો, અને તેને ઇશ્વર-પ્રેરણા, પેગમ્બર, દિવ્ય શક્તિએ કરેલા ચમત્કાર, અને કુરાનના કાનુન વિષે નાસ્તિક બનાવ્યો. તેઓ એટલા બગડ્યા કે મને તેમનો સંગ કરવો ગમતો નહિ. પેલો ધર્મોપહાસક દેવચંદ, મંજોલનો રાજા, કહેતો કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર ગાયને ઉત્તમ ગણી ન હોત તો કુરાનના ૧ લા પ્રકરણમાં તેનું નામ હોત નહિ. ઇતિહાસ વાંચવામાં આવતો ગયો તેમ તેમ પેગમ્બરના સાથીઓ ઉપરથી પાદશાહનું આકીન બેઠું ગયું, ને દિવસે દિવસે અંતર વધ્યો. પ્રતિ દિવસની બંદગીઓ, અપવાસ, અને ભવિષ્યવાણીઓ, યુક્તિ વિરુદ્ધ હોઈ સર્વ જૂઠાં ઠરાવ્યાં. ધર્મનો પાયો ઈશ્વરપ્રેરણા નથી, યુક્તિ છે, એમ કહેવા લગ્યા. મૂરોપી લોક પણ તેને મળવા આવતા, અને તેમના કેટલાક કારણવાદ મત પાદશાહે સ્વીકાર્યા. ”

“ઇબ્રાહિમખાનામાં પાદશાહ ધણીવાર જતા અને બેઠા અને શેખ જોડે વાતો કરતા, અને વખતે આખી રાત તેમ કરતાં વીતી જતી. વિશેષે કરીને જુમે-રાતે હમેશા ધર્માચાર, ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ, અને મતભેદપર વિવાદ થતા. પંડિતો જીભ રૂપી તરવારે વઢતા. ઝગડો જોશથી અને હઠથી ચાલતો. અંતે ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા એકમેકને કાફર, કુટિલ, બ્રહ્મદિક અપશબ્દો વડે ભાંડતા. સુધારાવાળા અને પાખંડીઓ *ખંદાઈથી શક હતપન્ન કરતા, અને વાગ્છળ તથા કુતર્કથી ખરાને ખોટું અને ખોટાને ખરું દેખાડતા. પાદશાહની બુદ્ધિ ઉત્તમ હતી અને તેઓ સત્યના શોધક હતા, પણ તેમને નીચ અધર્મી લોકનો સંગ હતો, તેમનાપર તે વિશ્વાસ રાખતા તેથી અનાસ્થામાં પડ્યા. શકપર શક વધતા ગયા, અને જે શોધતા હતા તે ગુમ થઈ ગયું. સત્ય ધર્મ અને કાનુનનો કોટ ત્રુટ્યો, અને એમ પાંચ છ વર્ષો જતાં તેણે મુસલમાની ધર્મ બિલકુલ છોડી દીધો. અધુ કામ ફરી ગયું. આમ થવાનાં ધણાં કારણ હતાં, પણ તેમાંનાં હું થોડાંક કહું છું. હરેક દેશના અને અનેક પ્રકારના વિદ્વાનો તથા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના અને પંથના પંડિતો દરબારમાં આવતા, અને તેમની જોડે શાહ વાતો કરતા. દહાડો રાત માણસો તબીબ અને ખોળ વિના બીજું કરતા નહિ. વિદ્યાના જે ગૂઢ વિષયો, ઇશ્વર પ્રેરિત ગ્રંથોની સૂક્ષ્મતા, ઇતિહાસના જે કૌતુક, અને સૃષ્ટિના જે ચમત્કારો વિષે મોટાં પુસ્તકો પણ માત્ર સાર આપી શકે તેઓ વિષે સદા વાતો ચાલતી. પાદશાહ પ્રત્યેકના અભિપ્રાયનો સંગ્રહ કરતા. વિશેષે કરીને તેઓ ઈસ્લામી ધર્મ માનનારા નહતા તેમના મત પૂછી લેતા, અને તેઓમાંથી જે પોતાને

*આ લખાણ સામાવાળીઆ વહેમી મુસલમાનનું છે, એટલે તે એ પ્રમાણે લખે તેમાં નવાઈ નથી. અકબરના લખાણ કરનારા મિત્રોના લખાણથી જેટલી તેની ખૂબી જણાય છે તે કરતાં આ શત્રુના લખાણથી વધારે ખરી ખૂબી જણાય છે, માટે તેમાંથી આ લીધું છે. જડસા કેવા ખીજવાયા હતા તે આ ઉપરથી જણાય છે.

અનુકૂળ હતા તે સ્વીકારતા, અને જે પોતાને નાપસંદ હતા અને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હતા તેઓને રદ ગણતા. આલ્યાવસ્થાથી ઉન્નતે આલ્યા ત્યાંસૂધીમાં અને પછી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યાં લગીમાં પાદશાહે ધર્મના વિધ વિધ પ્રકાર માન્યા, અને તબ્યા તથા ભાતભાતના પંથના ધર્મ વિધિ પાળ્યા. ગ્રંથોમાં જે જે છે તેનો સંગ્રહ કર્યો. સારાસાર કાઢવાની તેમનામાં વિશેષ્ય બુદ્ધિ છે, પણ તે સર્વમાં ઇસ્લામી એટલે મુસલમાની ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોની વિરુદ્ધ ઉતરવું એ તેમનું વલણુ છે. તેમના મનમાં સિદ્ધ થયું છે કે, બધા ધર્મોમાં અને બધી પ્રજાઓમાં જ્ઞાની માણસો અને અલ્પાહારી વિચાર કકનારા, તથા પરતો (પડછો) દેખાડનારા માણસો થઈ ગયા છે. એમ જો બધે કાંઈ કાંઈ સત્ય જ્ઞાન છે તો એકજ ધર્મ કે, ઇસ્લામ જેવો મુકાબલે નવો અને ભાગ્યે એક હજાર વર્ષપર ઉત્પન્ન થયેલો સમ્પ્રદાય માત્ર સત્યને શામાટે રોકી રાખે? એક પંથ કહેછે તેની બીજો પંથ ના શા માટે કહે? અને તેનામાં શ્રેષ્ઠતા હોવા વિના શ્રેષ્ઠતાનો દાવો શામાટે કરે? સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણો પાદશાહને બહુવાર એકાંતમાં મળતા, અને હિંદુ પંડિતોના નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થ-વિજ્ઞાન, તથા ધર્મજ્ઞાન વિષેના ગ્રંથો બીજા ધર્મના પંડિતોના ગ્રંથોથી સરસ હોવાથી અને પરલોક વિશેનું, તથા આત્મશક્તિ અને મનુષ્ય સંપૂર્ણતા સંબંધી તેમનું જ્ઞાન વધારે હોવાથી તેઓ પોતાના ધર્મની સત્યતા વિષે અને પરધર્મોની અસત્યતા વિષે યુક્તિ અને સાક્ષિને આધારે પ્રમાણો આપતા અને એવી દૃઢતાથી પોતાના મતનો બોધ કરતા તથા જે સમજવાને સુવિચાર અને ચર્ચાની ગરજ છે તે એવી ચતુરાઈથી પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડતા કે હરકોઈ માણસ સંદેહ બતાવવાથી પાદશાહનું મન ચળાવી શકતા નહિ; પહાડ ભાંગીને ભૂકા થાય, કે આકાશ તુટી પડે, પણ પાદશાહના મત ફરે નહિ એવા દૃઢ તેઓ કરતા, એથી કયામતાદિક વિષે ઇશ્વરવાણી અને પેગમ્બરની આખ્યાયિકા પરથી બનેલા કાયદા કાનુન પાદશાહે માનવા છોડી દીધા. આપણો પ્રતાપી અને સ્વચ્છ ધર્મ સહેલથી પાળી શકાય તેવો છે તેનો તિરસ્કાર, અને તેની નિન્દા હરેક પ્રકારે દરબારીઓ કરતા, પાદશાહ સાંભળતા, અને પોતાના મૂળ ધર્મનું એ પ્રમાણે થતું જોઈ પ્રસંગોપાત શબ્દો અને અંગચેષ્ટા વડે સંતોષ દર્શાવતા. હી. સને ૯૮૬ માં યૂરોપી ખ્રીસ્તી પાદ્રીઓ તેમનું બાઈબલ પાદશાહની હજૂરમાં લાવ્યા. એમનો ઉપરી પાપા કહેવાય છે અને તે બાઈબલનો અર્થ લોકને સમજવાને પ્રગટ કરે છે. તેની આજ્ઞાઓ પાદશાહેને પણ માનવી પડે છે. એ પાદ્રીઓએ ત્રિદેવનાં પ્રમાણ દેખાડ્યાં, અને ઇસુના ધર્મની સત્યતા જણાવી તે ધર્મ જાહેર કર્યો. અકબરશાહે શાહજહાં મોરાદને બાઈબલ શીખવાની અને તેને માન્ય આપવાની આજ્ઞા કરી, તથા અબુલ ફાઝલને તેનો તરજુમો કરવાનો દૂકમ આપ્યો, અને આરંભમાં બિસમિલ્લાને ઠામે “અબ નામી તુ જસસ ઓ કિરિસ્તો” (અર્થ—ઓ તું જેનાં નામ ઇસુ અને ખ્રીસ્ત છે) બખ્શવાનું ફરમાવ્યું.”

સૂર્યની પૂજા. “દુષ્ટકંઠક* ખીરબલ પાદશાહને સમજાવવાની કોશીશ કરતો કે સૂરજ સર્વને અજવાળું આપેછે, સઘળાં અનાજ, મેવા અને જમીનની પેદાશને પકવેછે, તથા માણસ જાતના પ્રાણીનો આધાર છે, માટે તેને પૂજવો જોઈએ. પ્રાર્થના કરતી વેળા ઊગતા સૂરજની બણી મુખ રાખવું જોઈએ, આચમતા સૂરજ બણી ન રાખવું; માણસે અગ્નિને, જળને, પથરાને અને ઝાડને તથા સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોને છેક ગાય અને તેના છાણને પણ નમવું જોઈએ. અને વળી પાદશાહે કપાળે તિલક ચાંદલો (ચાંદો) કરવો અને જનોઈ પહેરવી જોઈએ. દરબારમાંના કેટલાક ડાહ્યા પુરૂષો તેના એ કહેવાને ટેકો આપતા. તેઓ કહેતા કે દુનિઆમાં મુખ્ય તેજ સૂરજ છે, અને લોકનું તે બહું કરેછે, પાદશાહેતો તે મિત્ર છે, અને તેની ગતિ પ્રમાણે શક સંવત ગણાયછે. જલાલીનવરોજને દિવસે આ કારણથી સૂર્યની પૂજા કરવામાં આવતી, અને તેજ દિવસે પાદશાહ પાટ ઓઢાવ કરતા તેનું કારણ પણ એજ. પ્રતિ દિવસે જે ગ્રહનો વાર હોય તેના રંગનાં વસ્ત્ર પાદશાહ પહેરતા અને સૂરજની સાધના કરવાને હિંદુઓએ મંત્ર શીખવ્યા હતા તે મંત્રો અને પરીઠીએ જપતા. ગાયોને હિંદુઓ માનેછે, તથા તેના છાણને શુદ્ધ ગણેછે, માટે ગોવધ કરવાની તથા ગોમાંસ ખાવાની તેણે મના કરી. ગાયોને ઠેકાણે તેઓ માણસોના ભોગ આપેછે. વૈદ્યો કહેછે કે ગોમાંસ ખાધાથી કાંઈક જાતના રોગ થાયછે, અને તે પચવું કઠણ છે એ કારણો પણ જણાવ્યાં હતાં. ગૂજરાતમાં નવસારી નગર છે ત્યાંથી અગ્નિપૂજક (પારસી) આવ્યા તેમણે જ્યોત્સ્નો ધર્મ માત્ર સત્ય છે, અને અગ્નિની પૂજા ખીજા બધાની પૂજાથી ઉત્તમ છે એમ કહ્યું. પાદશાહે તેમનાપર લક્ષ આપ્યું, અને તેમણે કેઆનીઓની ક્રિયા, વિધિ, તથા મંત્રો શીખવ્યા; અંતે તેણે આરા કરી કે અણુલક્ષજલે અગ્નિને રાખવો, અને ધરાનના પારસી પાદશાહો જેમ તેને અહોનિશ અગિયારીઓમાં અખંડ યાજતા અને કદી ઓલાવા દેતા નહિ તેમ તેણે પણ કરવું, કમકે તે પણ હથરસૂચક ચિન્હ છે, અને તેણે સરજવેલા ધણા પ્રકાશમાંનો એક પ્રકાશ છે. પોતાની જીવાનીના સમયથી હિંદના રાજાઓની કુંવરીઓને પરણ્યા હતા તે રાણીઓના માન્યને અર્થે જનાનખાનામાં હોમ કરાવતા; પણ તેના અમલના પચીસમાં વરસના નવરોજને દિવસે જાહેરમાં સર્વના દેખતાં અકબર પાદશાહ સૂરજને અને અગ્નિને પૂજે લાગ્યા, અને સાંજે દીવા થયા તે વેળા આખા દરબારને માનપૂર્વક ઊભાં થવું પડ્યું. બળેવને દિવસે કપાળે અક્ષત ચોડેલો ચાંદો

*બલા ખીરબલને આવાં બૂંડાં વચનથી આ જડસો દુશમન પોતાના ગ્રંથમાં બધે ભાડેછે.

અને હાથે ખરા મોતીની ખાદ્યશોષે બાંધેલી રાખડી સહિત પાદશાહ જાહેર દીવાનખાનામાં આવ્યા. એમનું દેખાદેખી અમીર ઉમરાવો તેમ કરવા લાગ્યા, અને તે દિવસે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે મોતી તથા હીરા માણેકાદિક રત્નોની ભેટ મૂકવાનો ચાલ ત્યારથી નીકળ્યો. વળી હાથને પોંચે રાખડી બંધાવવાનો રિવાજ પણ ત્યારથી પડ્યો. સત્ય ધર્મની દરકાર ન રાખતાં તથા તેનો તિરસ્કાર કરીને પરધર્મી પંડિતો જે કહેતા તે સ્પષ્ટ અને નક્કી ખરૂં એમ માનતા. ઈસ્લામી પંડિતો-એ લખેલું તે ગોંડિયું, નવીન, અને દળીદ્ર ભીખારીઓની, બંડખોરાની અને વાટપાકુ લૂંટારાની બનાવટ ગણાતી, અને ઈસ્લામી ધર્મ માનનારા નીચ મૂર્ખોમાં ખપતા. આવા વિચાર ધણા વખતથી તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ વૃદ્ધિ પામતા હતા, તે હવે પાકા થઈ દૃઢ થયા.” અકબરનાં ધર્મ સંબંધી કૃત્યોથી જે આસ્તિક મુસલમાનોનાં દીલ દાઝતાં હતાં તેમાંનો એક આ લખનાર હતો. ખીજા નિષ્પક્ષ-પાતી ગ્રંથકારો શું લખી ગયાછે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

અકબરશાહનો મત માત્ર સત્ય, ને તેમાં ભૂલ હોય નહિ, એવી મતલબનું એક જાહેરનામું હી. સને ૯૮૭ માં પ્રકટ થયું. તેપર સંવોપરી કાજી, મુશ્તી વગેરે ન્યાય ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓની સહી મોહોર હતી. કુરાન અને ઈસ્લામી પુરાણોનાં પ્રમાણ આપી તેમણે કહ્યુંછે કે અમે એક મતથી જાહેર કરીએ છીએ કે સુલતાન-ઈ-અદિલ (ન્યાયી રાજ્યકર્તા) નો દરજ્જો મુજતહિદ (શાસ્ત્ર કે કાયદાના જાણનારામાં વડા) થી ચડતો છે. વળી અમે વધારે કહીએ છીએ કે ઈસ્લામના સુલતાન, માણસ જાતના આશ્રય, સત્ય ધર્મીઓના ઇમામ (ઈમામ-ઈ-અદિલ) પરમેશ્વરની હાયા—અબૂલફઝ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર પાદશાહ-ઈ ગાજી, (એનું રાજ્ય પ્રભુ સદા કુશળ રાખો)—અતિ ન્યાયી, જ્ઞાની ને ડાહ્યા તથા પરમેશ્વરનો ભય રાખનાર રાજેન્દ્ર છે. તેથી જો ધર્મ સંબંધી વિષયોમાં મુજતહિદો (શાસ્ત્રીઓ) માં મતભેદ પડે અને જાહેરનામું પોતાની તિક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અચૂક વિવેક વડે તેમાંના એક મત ભણી વળે અને માણસ જાતના લાભને અર્થે, અને દુનિયાને યોગ્ય રીતે ચલાવવાને સારું ઠરાવ કરે તો અમે એક મતથી કબૂલ કરીએ છીએ કે તે અમારે અને આખી પ્રજાએ માનવો જોઈએ. તેમજ કુરાનની વિરૂદ્ધ નહિ એવો પ્રજાના હિતને અર્થે જાહેરનામું પોતાની અચૂક બુદ્ધિથી હૂકમ કરે તે પ્રત્યેક આદમીએ માનવો અને પાળવો જોઈએ. આ હૂકમની સામા થનારનું પરલોકમાં અકલ્યાણ થશે, અને આ લોકમાં તેના ધર્મને અને તેની મિલકતને હાનિ થશે. આ લેખ સત્ય ભાવે, પરમેશ્વરનો મહિમા વધારવાને અને ઈસ્લામી ધર્મનો પ્રસાર કરવાને લખ્યોછે, અને એપર અમે મુખ્ય ઉદ્દેશ અને મુજતહિદોએ સહી કરીછે. માહે રજબ ૯૮૭ હીજરી.”

આ લેખ થયા પછી ધર્મ સંબંધી તકરારમાં ઈમામના હોદ્દાથી પાદશાહ કહે તે ખરૂં માનવું પડ્યું ને કાયદા કાનુન કરતાં ઈમામનો અભિપ્રાય શ્રેષ્ઠ ઠર્યો.

હવે ઇસ્લામને તક્લિદ ઠરાવ્યો, ને પાદશાહે ઇસ્લામના મૂળ અને મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં મુહમ્મદને ઠામે પોતાનું નામ દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો—“લા ઇલાહ ઇલાહાહુ અકબર૨ સલ્લાહ.” પરંતુ જાહેરમાં આ સિદ્ધાંત મનાવવાની કોશીશથી ફિતૂર થવા લાગ્યાં તેથી તે માત્ર તેણે પોતાના જનનાખાનામાં મનાવ્યો.

માણસમાં જન્મથી ધર્મ માનવાનું વળણ હોયછે, તથા માણસનું બોલવું ધાવણા બાળક સાંભળે નહિ તો બોલતાં શિખે નહિ, એ બે વાતનો પ્રયોગથી નિશ્ચય કરવાને હી. સને ૯૮૯માં શાહે દૂકમ કર્યો કે ધાવણું બાળકને લેઇ માણસનો સાદ સંભળાય નહિ એવી એકાંત જગામાં રાખવાં અને તેમને ઉછેરનારે તેમની આગળ જરાએ બોલવું નહિ. એ બાળકો કયો ધર્મ માનેછે અને કયી ભાષા બોલે-છે તે આ પ્રયોગથી જણાશે. એ કરવાને વીશ ધાવણું બચ્ચાં તેમની માને નાણું આપીને લીધાં, અને તેમને એકાંત ઘરમાં રાખી તે ઘરનું નામ મૈન્યગૃહ પાડ્યું. શાહની આગ્રા પ્રમાણે બરોબર કરી શકે તેવી તરબિયત થયેલી બાયડીઓ તેમને ઉછેરવાને રાખી. ત્રણ ચાર વરસ પછી જોયું તો થોડાંક મરી ગયાં *હતાં અને બાકીનાં બધાં મુંગાં હતાં.

આ વેળા (હી. સને ૯૯૦ માં) અકબરશાહે નક્કી માન્યું કે મહમદ પેગમ્બરના વખત પછી ઇસ્લામી ધર્મ ૧૦૦૦ વરસ નબશે અને તે સમય હવે પૂરો થયો, તેથી પોતાની ગુપ્ત ધારણાં પાર પાડવાને કાંઇ નડતર રહ્યું નથી. શેખ અને ઉદમા લોકના અભિપ્રાયને માન આપવાના બંધનમાંથી મુક્ત થવાથી ઇસ્લામી મતને રદ કરી પોતાના નવા પંથની સ્થાપના યથેચ્છ કરી એ હજારી સને શિક્કા ઉપર પાડવાની તથા પેગમ્બરના મૃત્યુ પછીના હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ (તવારીખ-ઇ-અલ્લી) લખવાની આગ્રા કરી. આ પ્રયત્ન દશ બાર વરસ ચાલતાં ટાટા- (સિંધમાં છે) ના હાકેમ મીરજા જાનીએ અને કેટલાક બીજા મુસલમાન સરદારોએ નીચે પ્રમાણે પ્રતિગા લખી એ નવા પંથના આચાર્ય અબુલ ફાજલને સ્વાધીન કરી—“હું ફલાણો, રાજા ખુશીથી ઇસ્લામનો પાખંડી ધર્મ મને મારા પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થએલો છે તે છોડી દેઈ શાહ અકબરનો દીન-ઇ-ઇલાહી સ્વીકારું, તથા તેના નિષ્કપટપણાના ચાર નિયમ પાળવા કબૂલ થાઉં. તે એ કે, એને માટે જન, માલ, આયર, અને ધર્મનો ભોગ આપું.” પાદશાહે એ ધર્મનું નામ તૌહીદ-ઇ-ઇલાહી પાડ્યું.

દારથી થતી ખરાબી જોઇ દારનાં પીઠાં બંધ કરાવ્યાં, અને છાકટા થનારને, તથા દારથી મરત થઇ ટંટા કરનારને સજા કરવાનો દૂકમ કર્યો. કૌવત આણવાને તથા દવાને સાર હકીમો ફરમાવે તેમને દાર મળી શકે માટે મેહેલની યડમાં સરકારી પીઠું મંડાવ્યું અને પોતાના દરવાજાની બાઈડીને લાં વેચવા બેસાડી. એ દુકાનખાતે મેહેતો રાખ્યો તે હરકાઇ માંદા આદમીને, તેના બાપદાદાનું નામ નોંધી લેઇ, સરકારે ઠરાવેલા બાવે દાર વેચાતો લેવા દેતો. એથી ખારેલી મતલબ પાર પડી નહિ, કેમકે લોક જૂઠાં નામ લખાવી દાર

ભેદ જતા. ધણા માણસ નિત્ય છાકટા થતા ને સજા પામતા ને ધણાક બચી પણ જતા. આખા રાજ્યની સેંકડો રામજણીઓ રાજધાનીમાં એકઠી થઈ હતી, તેમને રહેવાને શહેર બાહાર એક જગા ઠરાવી આપી અને તેનું નામ શેતાનપર પાડયું. એ ખાતે એક દારોગો, નાયબ દારોગો, અને એક કારકુન રાખી જેઓ એ વેશ્યાઓને ઘેર આવે કે તેઓને પોતાને ઘેર તેડી જાય તેમનાં નામ નોંધવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. નાકેદારોને જાહેર કરી રામજણીને ઘેર હરકોઇ જઈ શકે, પણ તેને પોતાને ઘેર બોલાવવી હોય તો દરબારની રજા લેવી પડતી. પાદશાહે એકવાર મુખ્ય ગુણુકાઓને એકાંતમાં બોલાવી પૂછ્યું કે તમને પ્રથમ કોણે બગાડી. તે પરથી તેમણે જેનાં નામ દીધાં તેમને શાહે સજા કરી. એમ સજા પામનારામાં કેટલાક મોટા અને વિશ્વાસુ ઉમરાવ હતા. એમાંના કેટલાકને ધણા વખત સૂધી કેદ રાખ્યા. ગોમાંસ ખાવાની મના કરી, ને ખાધાથી વટલાયછે એવું શાહે જાહેર કર્યું. ગાયના અને બળદના ઉપયોગ વિષે હિંદુ મંત્રીઓનું કહેવું એટલું વાજબી લાગ્યું કે અકબરશાહે તેઓને મારવાની મના કરી. વળી હિંદના કેટલાક મોટા રાજાની કુંવરીઓ પાદશાહને વરી હતી તેઓના મતે પણ તેના મનપર એટલી અસર કરી કે તેણે ગોમાંસની જોડે લસણ અને ડુંગળી પણ તબ્યાં, અને દાદી રાખનારાની સોખત છોડી દીધી.

અકબરના વખતમાં લાંચ બહુ લેવાતી અને મરનાર અમલદારની મિલ્કત સરકારમાં જમ થતી એવું કેટલાક નોંધાએલા દાખલાપરથી જાણાયછે. મુખ્ય ન્યાયાધિશ મખ્દુમુલ મુલ્ક અમદાવાદમાં મરી ગયો ત્યારે તેણે પાછળ કેટલી દોલત મૂકી તેની તજવીજ કરવાને ૯૯૦ હિજરીમાં કાજ અલીને મોકલ્યો. લાહોરમાં મખ્દુમુલ મુલ્કનું ઘર હતું તેમાંથી એ તપાસ કરનારને અધાગ ધન જડયું. સોનાની ઘટોએ ભરેલી પેટીઓને ભોંયમાં ડાટી તે ઉપર કબરો ચણાવી લીધી હતી. એ તમામ દ્રવ્ય તથા ઘરમાંનાં પુસ્તકો જમ કરી પાદશાહી ખજાનામાં આપ્યાં, અને તેના દીકરાઓને સંતાડેલું ધન મનાવવાને કેટલીકવાર માર મારી સંતાપ્યા. તેઓ છેક દળદ્રી થઇ ગયા. સુધરેલા રાજ્યને આ ઘટે નહિ. અકબરની પછી ગાદીએ બેસનાર જહાંગીરે પંડે લખેલા ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે,—“મારા આપના જનાનખાનાના ખોળાઓનો ઉપરી દોલતખાન હતો. એ કામમાં તેને “નાજરહૌલ” એ ઇલકાબ મળ્યો હતો. આ આદમીને વિષે હું કહું છું કે લાંચ લેવામાં અને પોતાની ફરજોની અવગણ કરવામાં એના જેવો નોકર આખા રાજ્યમાં બીજો નહોતો. એ મુવો તેવારે તેની કને દશ કરોડ અશ્વરીઓ હતી, અને ત્રણ કરોડનું જવાહીર હતું. એ સર્વ જમ કરી સરકારી ખજાનામાં આપ્યું હતું.” મરનારની મિલ્કત તેના વારસને મળે એવો કાયદો ફરાવ્યા છતાં એ પાદશાહ પંડે તે તોડતા. અધિપતિ સારો છતાં જે રાજ્યમાં પાર્લેમેન્ટ ન હોય ત્યાં આવા અને બીજા તરેહના જુલમોથી પ્રજા પીડા પામે તેના આ મોટા પુરાવો છે.

મહામારત અને રામાયણનાં બાષાન્તર હિંદુ અને મુસલમાન પંડિતો

કરતા હતા તેવામાં હી. સ. ૯૯૧માં અકબરશાહે અન્નક્ષેત્ર ચાલુ કર્યો. એક મ-
કાન મુસલમાન ફકીરોને નિત્ય જમાડવાને સાર અંધાવી તેનું નામ ખેરપુર પાડ્યું,
અને ખીળું હિંદુ બીખારીઓને સાર અંધાવી તેનું નામ ધરમપુર પાડ્યું. બદા-
ઉની લખેછે કે હિંદુ બીખારીઓમાં જોગીઓ એટલા બધા વધી ગયા કે તેમને
સાર જૂદી ધર્મશાળા અંધાવી તેનું નામ જોગીપુર પાડ્યું. અહિં કેટલાક જોગી
ધ્યાન કરતા, કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન આસને તપ કરતા, કેટલાક ઉપદેશ કરતા,
અને કેટલાક જાદુ અને કીમીઓ કરતા. પાદશાહ પંડે પણ કીમીઓ શીખતા.
પ્રતિવર્ષે મોટી શિવરાત્રીને દિવસે રાજ્યના પ્રાંતોના જોગીઓ ત્યાં ભેગા થતા અને
તેમના મહતો જોડે અકબરશાહ જામતા, અને દીર્ઘાયુષી થવાના તેઓ આશિ-
ર્વાદ દેતા તેથી સંતોષ પામતા.

ચૌરાગઢનો રાજા રામચંદભાઈ બહુ ધનવાન અને ઉદાર હતો. એનાખાન કોકા
અને રાજા ખીરબલ પાદશાહની તરફથી તેને મળવા ગયા તેવારે તેમની જોડે દર-
બારમાં આવી તેણે લાખો રૂપિયાનું નજરાણું કર્યું. તેણે ભેટ મૂકેલાં રત્નોમાંના
એક હીરાની કીમત રૂપિયા પચાસહજારથી વધારે હતી. ખીળું દાન પણ તેણે
કર્યું. પાદશાહના ગવૈઆ મીયાં તાનસેનને તેણે કરોડ સુવર્ણ દામ આપ્યા. તાનસે-
ન તો પછી તેની પાસેથી ખસેજ નહિ, તેથી તેને પકડી મંગાવવાની પાદશાહને
જરૂર પડી.

પ્રકરણ ૯ મું.

૩૦ મા વરસથી ૩૭મા વરસ સુધી. મીરજા હકીમનું મરણ. કાશ્મીર દેશ જીતી
લીધો. રોશનીઆ અને યુસુફજી પઠાણો સાથે ઝઘડો ને તેમાં ખીરબલનું મરણ.
સિંધ દેશને વશ કર્યો. રાજા ટોડરમલ અને રાજા ભગવાનદાસનાં મૃત્યુ, વગેરે
પરચૂરણ.

૩૦ મું, તથા ૩૧મું વરસ. આ બે વર્ષોમાં કેટલાક મોટા બનાવ બન્યા. વડા
શાહજહાં સમીમનું લગ્ન જયપુરના રાજા ભગવાનદાસની કુંવરી વેરે થયું, અને પા-
દશાહના આરમાન ભાઈ મીરજા મહમદ હકીમનો કાળ થયો. (ઇ. સ. ૧૫૮૫.)
અકબરનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી એ ભાઈની અદેખાઈ ન કરતાં તે તેના ઉપર
બહુ માયા રાખતો હતો. ઘણીકવાર હકીમ સામે થયેલો પણ પાદશાહે તેના અ-
પરાધ ક્ષમા કરી કાબુલનું રાજ્ય તેની પાસે રહેવા દીધું હતું અને સંકટની વેળા
ફોજ અને ધન વડે મદદ મોકલતા. હકીમને બહુ દારૂ પીવાની ટેવ હતી. એ માઠા
બ્યસનથી તેની કામા બગડી અને તેનું મરણ થયું. બાદના મૃત્યુના સમાચાર
સાંભળી અકબરશાહ ઘણો ખેદ પામ્યા. બત્રિબ બાળક હોવાથી અને ઉજબેક
પાડોશીઓ કાબુલ ઉપર સ્વારી કરશે એવું સંભવવાથી પાદશાહે એ રાજ્યનો
કબજો પોતાના હાથમાં લેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પંડે કાબુલ જવા નીકળ્યા, શા-

હની સ્વારી દિલ્હી પહોંચી તેવારે તેણે પોતાના પિતાની કબરનાં તથા ખીરોની ઘેરોનાં દર્શન કર્યો, ખેરાત કરી અને ઇદનો તેહેવાર ત્યાં કર્યો. સતલજ નદીને કાંઠે આવ્યા તેવારે સમાચાર મળ્યા કે કુંવર માનસિંહે પેશાવરનો કબજો કર્યોછે. ખીયા નદીને તીરે ખબર મળી કે માનસિંહ કામુલ પહોંચ્યોછે, અને તે રાજ્ય તેને તાબે થયુંછે. મીરજા હકીમના બાળ શાહજાદા કૈફુખાદ અને અફરાસિઆખને તેમના મામા ૫૩૬૧નખાને માનસિંહને શરણે આપ્યા. રાજ્ય પોતાના કુંવરને સોંપી કુંવર માનસિંહ તે શાહજાદાઓ સહિત પાદશાહને મળવા આવ્યો. રોહતાસ અને અટક નદીઓની વચ્ચે રાવળપીંડી નગરમાં અકબરે મુકામ કર્યો ને ત્યાં માનસિંહ તે શાહજાદા તથા અમીરોને લેઈ પાદશાહની હજુરમાં હાજર થયો. પાદશાહે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. કામુલના અમીરોને કોઠને પાંચ અને કોઠને છ હજાર રોકડા રૂપિયાના સરપાવની જોડે જાગીરો આપી. પછી પાદશાહે આગળ વધી અટક નદીને કાંઠે છાવણી કરી. પોતાના રાજ્યની ઉત્તર સીમાના પર્વતોની તળેટીએ આવીને તે પર્વતોમાંનાં રાજ્યો જીતવાનો તેણે મનસૂમો કર્યો. પરરાજ્યો જીતવામાં જે મુશ્કેલી તેને અઘાપિ પડી હતી તે કરતાં આ રાજ્યો જીતવામાં વધારે માલુમ પડી. રાજા ભગવાનદાસ અને શાહકુલી મહરમને ૫૦૦૦ સ્વાર આપી કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા. ઇસમઈલ કુલીખાન અને રાયસિંહને બહુચી લોકપર મોકલ્યા અને જૈનખાન કોકાની સરદારી નીચે એક ફોજને સ્વાદ અને બજારના અફગાન લોકને વશ કરવાને મોકલી.

કાશ્મીર દેશ હિમાલય પર્વતની મધ્યે પહાડોથી ઘેરાયલું વિસ્તીર્ણ મેદાન છે. તેની ઉંચાઈ હિમાલયની ઉંચાઈના અર્ધ ભાગથી વધારે છે. એ ઉંચાઈને લીધે હિંદુસ્તાનમાં જોવા તાપ પડેછે તેવો ત્યાં પડતો નથી, અને આસપાસ આવેલા પહાડો જોય સ્થાનના ઠંડા પવનના ઝપાટાને આવતા અટકાવેછે, એથી કરીને ત્યાંની હવા મધુર અને રમણીય છે. બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરોની વચ્ચે આવેલો એ દેશ સદા હરિઆળો રહેછે. મનોહર વસંત ઋતુ ત્યાં લગભગ બારે માસ હોય-છે. ભિન્ન ભિન્ન ઉષ્ણતામાં ઉગનારાં વૃક્ષો એ પ્રદેશમાં ઉછરેછે તથા ભાત ભાતનાં ફળ અને અસંખ્ય તરેહનાં ફૂલ પોતાની મેળે ડુંગરોપર અને મેદાનમાં પુષ્કળ થાયછે. ખીણોમાંથી આવતા વહેળા અને પર્વતોપરથી પડતા ધોધ સપાટ ભૂમિને પાણી પાછ જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં એકઠા થાયછે. એમાંના ધણીક સરોવરમાં મજે-છે. સરોવરોના વિચિત્ર દેખાવના કાંઠા અને તેમાંના તરતા બાગ બહુ વખણાય-છે. આ સુંદર સુખધામમાં પેસવાના માર્ગ વિકટ અને ભયંકર છે. જોયા ઢાળવાળા રસ્તાપર વખતે કોઈ ખડકની નીચે ઉતરવાનું આવેછે અને વખતે ઉપર ચડવાનું આવેછે; કોઈ ઠેકાણે લાંબી અને સાંકડી નેળ છે; અને કોઈ જગે જાડી અને તાણવાળી નદીઓને કાંઠે ઉંચા ખડકપર ચાલવાનું હોયછે. પર્વતના જે જોયા ભાગમાં થઈ કાશ્મીરમાં પેસાયછે તેમાં કેટલાક મહીનામાં બરફ બહુ પડવાથી

અંદર જવું મુશ્કેલ અથવા અશક્ય થઇ પડેછે. ઈ. સનના ૧૪ મા સૈકાની પૂર્વે ધણા પ્રાચીનકાળથી એ દેશમાં ધણુંકરીને હિંદુ રાજ અને વખતે તુરાની રાજ રાજ્ય કરતા. એ સૈકાના આરંભમાં રાજની ફાજના કોઈ મુસલમાન નાયકે રાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું ત્યારથી અકબરના વખત સુધી રાજ્યસત્તા મુસલમાન અધિપતિઓને હાથ હતી. રાજ્યકુળમાં કુસંપ ચાલેછે એવું સાંળળી અકબરે એ દેશ જીતી લેવાની ઈચ્છા કરી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મુગલ સેના તે દેશપર ચડી, પણ બરફાદિકથી માર્ગની અડચણોને લીધે તેને પૂરો જય મળ્યો નહિ; તેથી મુગલ સરદારોએ કાશ્મીરના સુલતાન નેડે સલાહ કરી, તેમાં સુલતાને અકબરશાહને પોતાનો ઉપરી માન્યો. પણ એ ઉપરીપણું માત્ર નામતું હતું, કેમકે એ કરારની રીઠએ તેને કાશ્મીરના રાજકાળમાં હાથ ધાલવાનો અધિકાર મળ્યો નહિ. અકબરે એ કરાર મંજૂર રાખ્યો નહિ, ને બીજો વરસે બીજી ફાજ મોકલી. એ વેળા કાશ્મીરની ફાજમાં બળવો ચાલતો હતો તેથી મુગલ લશ્કર દેશમાં બીન હરકતે દાખલ થયું, અને ત્યાંનો સુલતાન અકબરને શરણે આવ્યો, તેને બિહાર પ્રાંતમાં નગીર આપી તેના રાજ્યનો કબજો લેઈ પાદશાહ ત્યાં ગયા. પંડે તો ત્યાર પછી બેજવાર ત્યાં ગયા, પણ તેની ગાદીએ બેસનારા તેના વંશજો ઉનાળામાં હમેશ ત્યાં રહેતા. આજે પણ આખા એશીઆમાં કે આખી પૃથ્વીપર સર્વોત્તમ સુખકારક દેશ કાશ્મીર ગણાયછે.

કાશ્મીર છીનવી લેવાને વાજબી કારણ નહતું, તથાપિ પેશાવરની આસપાસ આવેલા પાહાડી મૂલકપર સ્વારી કરવામાં અકબરનો વાંક નહોતો. એ વિગ્રહમાં મુગલોને ઓછો જસ મળ્યો, કેમકે ત્યાંના પહાડી અફગાન લોક કાશ્મીરીઓથી વધારે દ્રઢતાથી વઢયા. એ મૂલક ધણીક વાતે કાશ્મીરને મળતો છે. એની ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વતો, પશ્ચિમે સુલેમાન પહાડ, અને દક્ષિણે ખૈયરના ડુંગર આવેલા છે. આખા અફગાનીસ્તાનનો સુમારે દસમો હિસ્સો એટલામાં સમાયો છે. એમાં ધણીક અફગાન જતો વસેછે, તેમાં સહુથી મોટીનું નામ યુસુફજી છે. એ જતને કબજે પેશાવરની ઉત્તરથી હિંદુકુશ સૂઝીનો મૂલક છે. એમાં પેસવાના માર્ગ ધણું વિકટ જંગલો, સાંકડી નેળો, અને જાડી ખોવાળા છે. એ મૂલકપર સ્વારી કરવાનું કામ ધણું કઠણું છે. એ મૂલકના અસલ રહેવાસી હિંદુ હતા, પણ પાછળથી તેમને કેટલીક પહાણુ જતોએ જીતી લીધા, અને એમાંના છેલ્લા જતનાર યુસુફજી કહેવાયછે. એ પહાણુ અસલ રહેવાસીઓને રૈયત ગણી તેમનાપર માયા રાખેછે, પણ તેમને રાજકાળમાં કોઈ અધિકાર આપતા નથી. એ રૈયતની મેહેનતથી પાક સારા થાયછે તેથી યુસુફજીએ ધનવાન છે, તેની નેડે પાહાડી લોક હોવાથી પાહાડુર અને તેમનામાં પ્રબલસત્તા રાજ્યરીતિ હોવાથી સ્વતંત્રતાને માટે જીવ આપે એવા છે. પ્રત્યેક જતને માથે વંશપરંપરા અધિકાર ભોગવનાર સરદાર હોતો, તથાપિ એ અધિકારીને હાથ શાંતિના સમયમાં કોઈ અધિકાર નહોતો; માત્ર લોકની ઈચ્છા શી છે

તેની તજવીજ કરી તે ઇચ્છા બીજી જાતોને જણાવવી એ કામ તેનું હતું. દરેક ગામના યુસુફજી લોક પોતાનું રાજ્યકીય કામ પોતે કરતા; ગામનું પંચ ગામના રહેવાશીઓના કળ્યા સૂકવતું. ગામનો વહીવટ કરવાને ગામના યુસુફજી લોક ધણીકવાર ચોરામાં ભેગા થતા. ગામની ઉબાળીનું તથા પશોણાને ઉતરવાનું સ્થળ પણ એ ચોરા હતા. ગામના તાબાની જમીન સરખે હિસ્સે દરેક યુસુફજીને વેહેંચી આપી હતી, અને વખતે વખતે નવી વેહેંચણી કરવાની જરૂર પડતી ત્યારે એ લોક ત્યાં મળીને કરતા. હિંદુ વસ્તી ઉપર જીલમ કરતા નહિ, પરંતુ તેમને રાજકાજમાં હાથ ધાલવા દેતા નહિ. યુસુફજીઓ ગોરા હતા અને શરીરે દેખાવમાં ચઢીઆતા હતા. નાના ડુંગરા અને સપાટ પ્રદેશના રહેવાશીઓ વધારે જૂના હતા, અને હિંદના મુસલમાનો જોડે વેપારાદિનો વહેવાર રાખતા. સુલેમાની પર્વતના રહેવાશીઓને હાથ રહેલી જમીન વધારે ડુંગરાળી અને તેમની રીતભાત યુસુફજીઓથી વધારે વગડાઉ હતી. ઈશાન કોણમાં વસનારી કેટલીક જાતોને બાબર પાદશાહે સામ, દામ, અને બચ વડે કાંઈક વશ કરી હતી, પણ યુસુફજીઓને તે વશ કરી શક્યો નહોતો.

ધણાંક વરસપર આ લોકમાં એક નવો પંચ સ્થાપન થયો હતો. એ પંચ સ્થાપનાર આયજીદ નામે પુરૂષ હતો. તે પોતાને પરમેશ્વરનો પેગમ્બર કહેતો. કુરાનને ખોટું ગણી તેણે મત ચલાવ્યું કે પરમેશ્વર એક છે, તે સર્વવ્યાપક છે, અને બધા આકારનું તત્વ છે; હરેક પ્રકારની સેવાપૂજા અને તપ કરવાની તે મના કરેછે, માત્ર તેના પેગમ્બરની આજ્ઞા પૂર્ણ માનવી. એ પેગમ્બર એટલે આયજીદ પંડે તેનો પૂર્ણ અવતાર છે. હિંદુ અને મુસલમાન કાફરો છે અને તેમની જમીન અને ધન લેઈ લેવાનો એ પંચના લોકને ઈશ્વરે અધિકાર આપ્યો છે, અને તમામ પૃથ્વી તેમને મળશે. એ પંચનું નામ તેણે શેશણીઆ એટલે જ્ઞાની પાડ્યું. થોડા વખતમાં ધણાં માણસો એમાં ભળ્યાં. સુલેમાન અને ખૈયરના પાહાડી મૂલકમાં તેણે પોતાનો અમલ ખેસાડ્યો, અને આસપાસ વસનારી જાતપર કે-ટલીક સત્તા મેળવી. તેનું બળ એટલું બધું વધ્યું કે તેને જીતવાનો ઠરાવ કરવાની જરૂર કાબુલની સરકારને જણાઈ. મુગલ ફાજની જોડે વઢવાને તે પર્વતોમાંથી નીચે ઉતરી મેદાનમાં આવ્યો. જસની તેને અને તેના લશ્કરને ખાતરી હતી, પણ પરિણામ તેમના ધારવાથી ઉલટું થયું. મુગલોએ ફતેહ પામી બારે કતલ કરી, અને આયજીદ નાસતાં થાક અને સંતાપથી મરણ પામ્યો. તેના શબને તેના પુત્રો વાહનમાં મૂકી લેઈ ગયા. સને ૧૫૮૫ સૂધી તેઓ મુગલાઈ રાજ્યને પીડા કરી શક્યા નહિ. એ પુત્રોમાંના સર્વથી નાના નામે જલાલે એ વરસમાં શેશણીઆ પંચના સેનાપતિનું કામ હાથમાં લેઈ ફરીને કાબુલના રાજ્યપર સ્વારીઓ કરવા માંડી. સુલતાન હકીમનો એ વરસમાં કાળ થવાથી અકબરશાહે રાજા માનસિંહને કાબુલનો સમ્રાટ નીમ્યો હતો. માનસિંહના રજપૂતોથી એ દુશમનો જીતાયા નહિ

તેથી પાદશાહ પંડે સિંધુને કાંઠે ગયા. યુસુફજી લોકો એ વેળા રેશનીઆ પંથ છોડી તેમનાથી જૂદા પડ્યા હતા, તોપણ અકબરે તેમનાપર (યુસુફજીઓપર)સ્વારી મોકલી

એ સેનાની સરદારી અકબરે જૈનખાં નામે પોતાના દૂધભાઈને તથા પોતાના પરમમિત્ર રાજા ખીરખલને આપી. એ સ્વારી એટલી અગત્યની ગણાતી હતી કે ખીરખલને ઠામે અણુલ ફાજલને જવાનું મન હતું, પરંતુ ચીઠી નાંખતાં ખીરખલનું નામ આવ્યાથી તેનો જીવ ખાટો થયો. તેનો ભાઈ ફૈજ સ્વારીની જોડે ગયો હતો. શત્રુને હાથ સપાટ ધરતી હતી તે થોડા વખતમાં જીતી મુગલોએ ઉજડ કરીને પછી ફોજના એ ભાગ કરી તેમાંની એકને લઈ રાજા ખીરખલ એક ખીણમાં ધુસ્યો, અને જૈનખાન ખીજમાં ગયો. ખીણ પસાર કરવાનો માર્ગ નહિ જડવાથી તથા શત્રુના હુમલાના જોરથી અકબરખાન ખીરખલ પાછો ફર્યો. જૈનખાં વધારે આગળ ધસ્યો તથાપિ તેના ઘણા સિપાઈ મરવાથી અને દુશ્મનના મારથી તેને પણ પાછી પાતી કરવી પડી. એ બેઠે ટુકડીઓ ભેગી કરીને ફરી હુમલો થઈ શકે તેવું નહતું તેથી પાદશાહે નવું સૈન્ય મદદે મોકલ્યું. કમનસીમે ખીરખલ અને જૈનખાનને બંનતું નહતું. આખી ફોજ સહિત શત્રુની વિકટ ખીણોમાં ધુસવાનું મત ખીરખલનું હતું ને તે બાબત જૈનખાન સામે હતો; પણ ખીરખલના આગ્રહને લીધે તેમ કરવાનો ઠરાવ થયો. મુગલ સેનાઆગળ વંધતાં થોડા વખતમાં વિકટ ધાટમાં આવી. ખીરખલ ઘણી મુશ્કેલીએ તે ઉપર ચઢ્યો. આખા દિવસના શ્રમથી તેની થાકેલી ફોજપર અકબરનો એટલા જોરથી ધસી આવ્યા કે હિંદિ થોડા ગભરાટમાં પડી નાહા. જૈનખાન તે ધાટની નીચે નાકાપર હતો તેના ઉપર પણ તેજ વખતે પહોંચ્યો હુમલો કર્યો. તે રાત્રે અને બીજે દિવસે થોડો વખત જૈનખાને મુશ્કેલીએ પોતાની ટુકડીનો બચાવ કર્યો, પછી બંને ટુકડીઓ પાછી ભેગી થઈ. અહિં જૈનખાનનો વિચાર શત્રુને શરણે જવાનો થયો, પણ ખીરખલે તેની સૂચના માની નહિ. રાત્રે હથ્થા કરી સૈન્યનો નાશ કરવાનો મનસૂબો પહોંચ્યો કર્યો છે એવા સમાચાર મળવાથી જૈનખાનની સલાહ ન લેતાં ખીરખલ પોતાની ટુકડીને લઈ સપાટ જમીનપર જવાને રસ્તે વચમાં ખીણ હતી તેમાં ગયો. તેને છોતરવાને આ ખબર કહેલી જણાયછે, કેમકે તે ખીણના નાકાની આસપાસ શત્રુ સંતાઈ રહ્યા હતા તેઓ ઓચિંત્તા તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા. પથરા અને તીરનો વરસાદ વરસાવતા હજારો પહોંચી નાગી તરવારે તેના અણચેતેલા અને ભયભીત થયેલા લશ્કર ઉપર ધસી આવ્યા. આખી ફોજ બાહાવરી બની ચોમેર નાસવા લાગી. ખીરખલે થોડાઓને થોભાવી ઉભા રાખવાની ઘણી મહેનત કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. માણસ ઘોડા અને હાથી નાસાનાસમાં એકમેક થઈ જવાથી સર્વે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું. સંકડો આદમીને શત્રુએ વાઢી નાખ્યા. ખીરખલ પંડે અને તેના કેટલાક મોટા નાયકો રણમાં પડ્યા, અને તેની

સેનાની ખરાબી થવામાં કાંઈ અધુરું રહ્યું નહિ. ઘાટની નીચે મેદાનમાં જૈનખાન હતો તેની ફેજની પણ તેવીજ માડી વલે થઇ. તીરો, બંદૂકની ગોળીઓ, અને ગો-ક્રણોનો ભારે માર છતાં દિવસ હતો ત્યાંસૂધી તે વ્યવસ્થાપૂર્વક પાછો હઠ્યો. સાંજે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ પડ્યું, પણ અંધારૂં થતાં અફગાનો ચાહોમ કરી તેના ઉપર ધાધ આવી. હવે લશ્કર જૈનખાનને હાથ રહ્યું નહિ. જેનાથી જેમ નસાયું તેમ તે નાહા; ધણા કતલ થયા અને તેથી વધારેને દુશ્મને ઝાલી લીધા. જૈનખાન વાહનવિના પગે નાહો અને ઘણી મુશ્કેલીએ અટક પહોંચ્યો.

આ દારના સમાચાર પાદશાહી છાવણીમાં આવતાં ત્યાંના માણસો ગભરાવા લાગ્યા. પઠાણોને આગળ આવતા અટકાવવાને પાદશાહે શાહજહાન મુરાદને ટોડર-મલની જેડે ફેજ સહિત મોકલ્યો. ગભરાટ નરમ પડ્યા પછી મુરાદને પાછો ખોલાવી ટોડરમલ અને માનસિંહને શત્રુને શેહે પહોંચાડવાને મોકલ્યા. જૈનખાન હજુરમાં આવ્યો ત્યારે અકબરે તેનું મોહું જોવાની ના કહી. ખીરખલના મરણથી તે અતિ ખેદ પામ્યો ને તે દિલગીરી ધણા વખત લગી તેના મનમાં રહી. ખીરખલનું મહત્ત્વ જડ્યું નહતું તેથી એવી વાત ચાલી કે તે અફગાનોના હાથમાં જીવતો છે. આ અફવાને પાદશાહે ઉત્તેજન આપ્યું તેપરથી ધણા વખત પછી હું ખીરખલ છું એવો ઢોંગ એક માણસે કર્યો પણ તે દરબારમાં આવતાં મારગમાં મરણ પામ્યો, ને અકબરે તેને ખીરખલ માની ખીજ વાર શોક પાળ્યો. ખીરખલ ધણો ચતુર અને સોખતમાં રાખવા લાયક મીઠો અને વિદ્વાન હતો તેથી અકબરને તે ધણો વાહાલો હતો. તેની વાતચિત ડાહ્યાપણ ભરેલી, ને તેની વાણી મધુરી અને રસિક હતી. તેનાં ચતુરાઈ ભરેલાં વચનો ભરતખંડમાં હજી જૂલાયાં નથી. અકબર અને ખીરખલની ઘણીક કહાણીઓ હજી લોકમાં ચાલેછે.

પોતાના જ્યનો લાભ લેવાને યુગુદ્ધ લોક આગળ વધ્યા નહિ. તેમના તાબાના રસાળ પ્રાંતોના કિલ્લા માનસિંહ અને ટોડરમલે કબજે કર્યા તેથી તેમને ખોરાકની તગી પડી ને સંધિ કરવાની જરૂર પડી. હવે શેશનીઆ પઠાણોપર ચડવાનો માનસિંહને અવકાશ મળ્યો. જલાલની સરદારી નીચે તેઓ વઢ્યા ને પરાજય પામ્યા, પણ તેથી તેમનું જોર તુટ્યું નહિ. ખીજે વરસે માનસિંહે કાબુલ ભણીથી હુમલો કર્યો અને ખીજ મુગલફેજને સિંધુ ઝોળંગી આ બાબુએથી તેમનાપર સ્વારી કરી. એ વખતે પણ સંગ્રામ થયો તેમાં જલાલ હાર્યો. પરંતુ હારે એટલે નાસી પાહાડોમાં ભરાઈ નવું લશ્કર લેઈ ફરીને મુગલોની સામે આવે એમ તેણે કેટલાંક વરસગી કર્યું. પાદશાહી ફેજ હવે પર્વતોની વિકટ ખીણોમાં ઘુસતી નહિ. શત્રુના રસાળ સપાટ પ્રદેશોમાં પડાવ નાખી ત્યાં ખેડાણ થતું અટકાવતા તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે પઠાણોને મેદાનમાં ઉતરવું પડતું અને ત્યાં તેમનો પરાભવ થતો. જલાલ માર્યો ગયો તોપણ એ પઠાણો અકબરના વખતમાં અને ત્યારપછી પૂરેપૂરા જીતાયા નહિ, અને અત્યાપિ સ્વતંત્રતા જોખવેછે.

એ પદાણે જોડે એમ ઝઘડો ચાલતો હતો તે ભારે ન હોવાથી એ વખતમાં અકબરશાહને સિંધ તથા કંધાર પ્રાંતો જીતી લેવાને પ્રસંગ મળ્યો. ઈ. સને ૭૫૦ માં સુમરા રજપૂતોએ આરબોને હાંકી કાઢી સિંધ દેશનો કબજો કર્યો તે તેમના હાથમાં ૧૨ મા સૈકાના અંત લગી રહ્યો. એ વેળા તે રાજકુળ નિર્વેશ જવાથી સામા નામે રજપૂત જાતને હાથ રાજગાદી ગઈ. તેઓ દિલ્હીની ગાદીને તાબે રહેતા. આગળ જતાં એ વંશે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. એમની કનેથી અર્ધુન નામે મુસલમાન જાતે રાજ્ય ધીનવી લીધું. અકબરશાહ રાજ્યાસને એકા તેવારે એ લોકને કબજે દેશ હતો, પણ આ વખતે તેમની પાસેથી કેટલાક લશ્કરી સરદારોએ રાજ્ય જીતી લીધું હતું, અને તેઓ માંહોમાંહે વઢતા હતા. આ કુસમ્પનો લાભ લેઇ અકબરે આ અસલ દિલ્હીના તાબાનો મૂલક પાછો વશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વેળા તેનો મુકામ લાહોરમાં હતો ત્યાંથી એક ફોજ સેહવાનગઢ ઉપર રવાને કરી. એ ગઢ નીચલા સિંધનું નાકું અને મોટું અગત્યનું સ્થળ હતું. એનો ખુલાવ કરવાને સિંધના મુખ્ય હાકમે બળવાન ફોજ સહિત આવી એવે ઠેકાણે છાવણી કરી કે તેને ત્યાંથી મુગલ સેના હાવી શકે નહિ, અને ગઢને ઘેરી શકે નહિ. આ અડચણ દૂર કરવાને અતુર પાદશાહે બીજી ટુકડી અમરોટને માર્ગે તેની છાવણીના પાછલા ભાગપર મોકલી. એમ એ તરફના હુમલાથી તેને ગમરાવી તથા હરાવી એવો નરમ કર્યો કે રાજ્યપરથી હાથ હાવી તે શરણે આવ્યો. ડાહ્યા શાહે પોતાની ઉદાર પદ્ધતિ પ્રમાણે માન આપી મોટી પદ્ધતિનો ઉમરાવ બનાવી પાંચહજારી મનસખદાર અને ટાટાનો સૂબેદાર નીમ્યો. હી. સને ૯૯૯, ઇ. સને ૧૫૯૧. અકબરનામામાં લખ્યુંછે કે એ સરદારની પાસે એ વિગ્રહમાં પોર્તુગીઝ સોજર (સોલ્જર) તથા યૂરોપી વેશ પેહેરનારા ૨૦૦ દેશી સિપાઈ હતા. એણે વળી એક કિલ્લાનું રખવાળું આરબોને સોંપ્યું હતું. આરબ સિપાઈનો ભરતખંડનાં રાજ્યોમાં નોકરી કરવાનો આ આરંભ જણાયછે.

હુમાયુંએ કપટ કરી ધરાનીશાહના તાબામાંથી કંધાર ખુંચવી લીધું ત્યાર પછી તે પાછું લેવાને ધરાનીઓ તે મુગલ પાદશાહના મરણ સૂઝી નિષ્ફળ મથ્યા. અકબરના અમલના આરંભમાં તેના મુગલ સરદારોએ બળવા મચાવ્યા હતા તેવામાં ધરાનીશાહે એ ગઢ પાછો જીતી લીધો. ધરાનની ગાદીએ શાહ અખ્યાસ એકા તેવારે ત્યાં બંડ ઉઠ્યાં. ઈરાની સરદારો માંહોમાંહે વઢ્યા, અને તેમાંનો એક કંધારથી નાશી અકબરને શરણે આવ્યો, ને પછી બીજાઓ પણ મુગલ પાદશાહની મદદ માગવા લાગ્યા તેથી વગર વઢે કંધાર અને તેની આસપાસનો મૂલક તેને કબજે ઇ. સને ૧૫૯૪, હી. સને ૧૦૦૩ માં થયો. એથી અકબરને ધરાન જોડે વિગ્રહ થયો નહિ, કેમકે શાહ અખ્યાસ પોતાના રાજ્યમાંજ ઘણો રોકાયેલો હતો. ઉજબેક લોકની સામે થવામાં અકબરની મદદની ઈચ્છા રાખતો હતો તેથી તેણે થોડા વખતે પછી

અકબર જોડે મિત્રાચારી કરી, અને કંધાર જીતવાને સારા લાગની રાહ જોઇ પણુ તે અકબરના સમયમાં મળ્યો નહિ.

સિંધુ નદીની પેલીમેર જેટલા મૂલકપર અકબરનો હક્ક તેના આપદાદા તરફથી હતો તેટલો મૂલક કંધાર મળ્યાથી કબજામાં આવ્યો, અને લગભગ એજ વખત લગીમાં નર્મદાની ઉત્તરે આવેલા તમામ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો તેને હાથ આવી રહ્યા. ઈ. સને ૧૫૯૧ માં સિંધ દેશ લીધો. કાશ્મીરમાં બળવો ઉઠાવવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન એવામાંજ થયો હતો તે ખેસાડી દીધો. આરિસ્સા (ઓડીઆ) પ્રાંત અફઘાનોને તાબે હતો તે પણુ એ વખતે જીતાયો. સને ૧૫૯૩ માં ગૂજરાતનો મુજફ્ફરશાહ મરી ગયો એટલે ત્યાં ટંટાનું કારણ રહ્યું નહિ. હિમાલયથી નર્મદા સૂધી અને બ્રહ્મપુત્રથી કંધાર લગી જેવો અકબરનો અમલ જામ્યો તેવો પુર્વે કોઇ પાદશાહનો જામ્યો નહોતો. ઉદેપુરના રાણાજી અજીત રહ્યા હતા ખરા, તથાપિ બીજા રાજાના નાખુશીથી ખંડણી આપનારા નહોતા. તેઓ મુગલ રાજ્યમાં હોંસથી જોડાયલા અને પોતાપોતાની રજપૂત સેનાઓ સહિત ઉમંગથી પાદશાહની સેવા બળવનારા થયા હતા.

ઇ. સને ૧૫૮૯, હી. સને ૯૯૭ ના ઉનાળામાં અકબરશાહ કાશ્મીર ગયા, ને ગરમીની મોસમ ત્યાં ગાળી કાઢી ગયા. માર્ગમાં અબુલશય નામે તેનો મિત્ર અને સોબતી મરણ પામ્યો. કાબુલમાં તેનો મુકામ બે માસ રહ્યો તેવામાં વકીલુ-સ સલ્તનત અને મુશ્નિક-ઈ દીવાન રાજ ટોડરમલ તથા અમીર-લ બિમરા રાજ ભગવાનદાસ લાહોરમાં મૃત્યુ પામ્યાના માઠા સમાચાર આવ્યા. આ બે બુદ્ધિમાન, બહાદુર અને નિમકહલાલ સેવકો અને પ્રિયમિત્રોના મરણથી અકબર બહુ દિલગીર થયો. સર હ. ઇલ્લિયોટના ગ્રંથ ઉપરથી પાછળ કહેવામાં આવ્યુંછે કે રાજા ટોડરમલ માટે ખતરી હતો, પણુ મ. એલ્ફિન્સ્ટન કૃત ઇતિહાસમાં જણાવ્યુંછે કે તે પંખાખનો કાયત હતો. સને ૧૫૫૩ માં તેને ગૂજરાતમાં સરકારી નોકરી મળી. લશ્કરી નાયકનું, અને વસૂલાત ખાતાનું એ બે કામ તેને સોંપ્યાં. પછી તેની બદલી બંગાળામાં થઇ. ત્યાં પણુ સારી ચાકરી બજાવવાથી તેને દિલ્લી બોલાવી વજીર શાહ મન્શુરનો મુખ્ય પેશ્કાર નીમ્યો. વસૂલાત ખાતામાં સુધારો કરવાનું કામ તેણે અહિં આરંભ્યું. અબુલ ફાજલ લખેછે કે પ્રમાણિકપણામાં, સીધે રસ્તે ચાલવામાં, મરદાપમાં, કામથી માહેતગારીમાં અને રાજકારભાર કરવાની શક્તિમાં એના સરખો બીજો નર હિંદુસ્તાનમાં નહોતો.

તા. ૮ મી મોહરમ હી. સને ૯૯૮ માં પાદશાહ પાંછા હિંદુસ્તાનમાં આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક વખત દીપડાનો શિકાર કરતાં પાદશાહ હાથીપરથી પડ્યા, અને બીજાવાર જે હાથણી ઉપર સ્વાર થયા હતા તેના ઉપર કોઈ મસ્ત હાથીએ હુમલો કર્યો તેથી નીચે પડ્યા, પણુ બંનેવેળા ઝાઝું નુકશાન થયું નહિ. મીરજા અજીજ મહમદ કોકા આજમખાન માળવાનો સૂબેદાર હતો તેની બદલી ગૂજરાતમાં કરી, ને તેને ઠામે શહાબખાનને મોકલ્યો. શહાબખાન જોડે અબુબનાવ હાવાથી

આજમખાને માળવા છોડ્યા પહેલાં તે પ્રાંતને ઉગડ કર્યો એમ અકબરનામાં લખ્યું-
છે. એ વાંચતાં જણાયછે કે અકબરનો રાજ્યનો અંદોષસ્ત ઇંગ્રેજ સરકારના જેવો
હરેલ નહોતો. કોઈ ઇંગ્રેજ ગવર્નર એમ કરી શકે નહિ. રાજ ટોડરમલની મુખ્ય
વજરની જગા ખાલી પડી તે પાદશાહે મરહુમ જેહરામના દીકરા ખાન-ખાનાનને
આપી, અને તેને ગૂજરાતમાં જાગીર આપી હતી તે બદલી જહનપુરમાં આપી.
કુંવર માનસિંહને કાચુલથી બોલાવી બાહાર અને બંગાળનો સુબેદાર બનાવ્યો. તેના
પિતા ભગવાનદાસના મરણથી તેને તેની ગાદી અને રાજનો ઇલકાબ મળ્યો.
પાદશાહે તેને ખેદપત્ર લખ્યો, અને પોશાક તથા ઘોડો મોકલી તેનો શોક ઉતરાવ્યો.
ગૂજરાતમાં આજમખાનની સામા વીસહજાર જોડા સહિત જામસાહેબે સંગ્રામ કર્યો
તેમાં જામનો ટીલાટ તથા વજર મુવા અને તેની હાર થઈ. લાહોરમાં કેટલાંક વરસ
પાદશાહ રહ્યા અને ત્યાંથી ખાનખાનાનને સુલતાન અને ભકર (સકરબકર) નો
સુબેદાર ઠરાવી સિંધ અને બલુચીસ્તાન જીતવાનું ફરમાવ્યું. આ વરસમાં ગોવેથી
પાદ્રી ફરમલીયુન આવ્યો તેનો સત્કાર અકબરે કર્યો. ગ્રીક ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરા-
વવાના હેતુથી અકબરે એ પાદ્રીને રાખી તેની પાસે કેટલાક બુદ્ધિવાન તરજીને તે
ભાષા ભણવા મૂક્યા. પોતાના અમલના ૩૬ મા વરસમાં અકબરે દક્ષિણના ચાર મુખ્ય
રાજકર્તાના દરબારમાં એકથી મોકલ્યા. કવીશ્વર શેખફૈઝને અસીરગઢ અને
પુરાનપુરના રાજા અલીખાનની પાસે, ખ્વાજા અમીનુદ્દીનને અહમદનગરના સુલ-
તાન પુરહાનુલમુલ્કના દરબારમાં, ખીજપુરના સુલતાન અદીલખાનની પાસે મુહમ્મદ
અમીનને અને ગોલકોન્દાના સુલતાન કુતબુ-લ મુલ્કની પાસે મીર મિરજાને મોકલ્યા.
એ વરસમાં શાહજહાન મુરાદને માળવાનો સુબેદાર ઠરાવી તેની જોડે ઇસ્મઘલકુખાને
તેનો વકીલ એટલે સેનાપતિ નીમી મોકલ્યો. જ્વાલિયર પહેંચત્તાં શાહજહાનની સામે
તે પ્રાંતનો મુખ્ય રાજા મથુકર થયો તેને મુગલ ફૈઝે હરાવ્યો ત્યારે તેનો કુંવર
રામચંદ્ર શરણે આવ્યો. મુરાદ ઉજ્જૈન જઈ રહ્યો. આજમખાને જુનાગઢ જીતી
સોરઠ પ્રાંત કબજે કર્યો. ખીજે વરસે સિંધના મુખ્ય હાકમ જાનીબેગ અને
ખાનખાનાનની સેના વચ્ચે ભારે સંગ્રામ થયો તેમાં રાજા ટોડરમલનો કુંવર
ધાશમલ રણમાં પડ્યો. બેઝી તરફ તોપો હતી. મુગલ લશ્કર જીત્યું અને જાની-
બેગ તાબે થયો. પાદશાહ કાશ્મીર જવા નીકળ્યા તેવામાં ત્યાં બંડ ઉઠ્યું પણ તેના
ત્યાં પહેંચવા પહેલાં તેની ફૈઝે તેને બેસાડી દીધું. એજ વખતે રાજા માનસિંહે કતલુ
અફઘાનના દીકરાને મોટી લડાઈમાં હરાવી તેમની પાસેથી આરિસ્સા પ્રાંત જી-
તી લીધો. ૩૭ મા વરસમાં ખાની આજમે જુનાગઢ અને આખો સોરઠ પ્રાંત
જીતી લીધો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

૩૮ મા વરસથી ૫૦ મા વરસ સુધી. દક્ષિણ દેરાપર સ્વારી. ચાંદખીખીની

બહાદુરી. દુકાળ. દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે ફરીને વિગ્રહ. અહમદનગરનો ખીજો ઘેરો અને જય. ખાનદેશને ખાલસા કર્યો. સલીમનું બંડ. અય્યલકાજલનું ખૂન. પરચૂરણ. સલીમની બદયાલ. અકબરની માનું મરણ. દાનીયાલનું મરણ. અકબરશાહનું મૃત્યુ.

હવે અકબરશાહે દક્ષિણ દેશ જીતવાનો ઠરાવ કર્યો. ઇ. સને ૧૫૮૭ થી તેણે ત્યાંના રાજ્યોના કામમાં હાથ ધાલવા માંડ્યો હતો. અહમદનગરનો પાદશાહ મુતેજ નિજમ દિવાનો હતો તેથી તેની વતી કારબાર કરવાની ઉમેદ રાખનારા વઢતા હતા, તેમાંના તેના ભાઈ પુરાનુલમુલ્કે એ વરસમાં અકબરની મદદ માગી હતી, ને તેની કુમકે માળવેથી ફ્રાન્સ ગઈ હતી, પણ તેનું જોર ન ફાવ્યાથી પુરાન હારી અકબરના રક્ષણમાં આવી રહ્યો હતો. સને ૧૫૮૨માં મુતેજ મરી જવાથી પુરાનને તે ગાદી અકબરની મદદવિના વારસાના હકથી મળી. પણ એ વેળા તે રાજ્યમાં કુસંપ અને માંહોમાંહે લડાલડી હોવાથી તથા ખીજપુરના પાદશાહ જોડે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી તે સુખે રાજ્ય કરી શક્યો નહિ રાજ્ય માઠી અવસ્થામાં હતું તેવામાં તેનું મરણ થયું, અને કજીઓ વધ્યો. ઇ. સને ૧૫૮૫, ઇ. સને ૧૦૦૪. રાજ્યગાદીનો દાવો કરનારા ચારજણા ઉભા થયા. એ ચારેની સેનાઓ વઢવા લાગી. જેના હાથમાં રાજ્યધાની હતી તેણે અકબરશાહની મદદ માગી તેપરથી શાહે ગૂજરાતથી શાહજહાન મુરાદને અને માળવેથી મીરજાખાન ખાનિખાનને પોતાપોતાની ફ્રાન્સે લઈ અહમદનગર જવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તેવારે જેની મદદે તેઓ ગયા હતા તેને શેહેર છોડી જતા રહેવું પડ્યું હતું અને ચાંદખીખી (ચાંદસુલતાના) ને હાથ તેનો કપજો હતો. ભરતખંડમાં અતિ પરાક્રમી અને પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ થઈછે તેમની પંકતિની આ નારી હતી. તેનો ભત્રિજો બહાદુર નિજમશાહ બાળક હતો તેને ગાદીએ બેસાડી તેની વતી તે કારબાર કરતી હતી. મુગલ સેનાને આવતી જણી તે આઈએ ખીજપુરના પાદશાહને કહાવ્યું કે આ વખતે સલાહ સંપ કરી આપણે મુગલોની સામા થવું જોઈએ; એમ નહિ ફરીએ તો બેજી રાજ્યો તેઓ જીતી લેશે. અહમદનગરના જે સરદારો તેની સામા થયા હતા તેમને પણ તેણે કહાવ્યું કે આ વેળા આપણે સંપ નહિ કરીએ તો રાજ્ય જશે અને બધાની હાની થશે. તેની મીઠાશ અને ચતુરાઈથી તેની યુક્તિ પાર પડી અને સર્વે સલાહ સંપ કરી મુગલોની સામા થયા. મુરાદે અહમદનગરને ઘેરી ઉત્સાહથી કામ ચલાવ્યું. ચાંદખીખીએ પૂર્ણ જગૃતી રાખી તેની મેહેનત નિષ્પજ કરવાની કોશીશ કરી. મુરાદની બે સુરંગો તૈયાર થઈ તેઓની સામી ચાંદખીખીએ કચેલી બે સુરંગોએ તેઓને નકામી કરી. જે કારીગરો કામ કરતા હતા તેમને તે બાદ પંડે ત્યાં જઈ હિમ્મત આપતી હતી, અને મુગલની ગોળીઓ આવતી હતી તેનો જરાએ ભય રાખતી નહિ. મુરાદની ત્રીજી સુરંગ તૈયાર થઈ તેને નકામી કરવાને ચાંદખીખીની સામી સુરંગ પૂરી થતાં પહેલાં મુગલોએ પોતાની સુરંગ ઉડાવી. અહમદનગરના કારીગરો હવામાં ઉડ્યા

અને તેનો કોટ ત્રટ્યો. મુગલો તે તરફ ધસી આવ્યા એટલે અહમદનગરી યોદ્ધા ભય પામી નાસવા માંડતા હતા તેવામાં ચાંદબીબી પડેલા કોટ આગળ આવી. તેણીએ અંગે બખ્તર પેહેર્યું હતું, મોઢે બુરખો નાખ્યો હતો અને હાથમાં નાગી તરવાર ઝાલી હતી. તેનું શૂર જોષ બીધેલા સિપાઇને પાનો ચડ્યો; તેમનો ભય જતો રહેવાથી તેઓ ઉભા રહી લડ્યા અને મુગલોને કોટમાં પેસતાં તેમણે ખાળ્યા. ચાંદબીબીએ પોતાનો પ્રયત્ન જીતી રાખ્યો કેમકે મુગલો માત્ર સ્થમ્ભ્યા હતા, પાછા વળ્યા નહતા. યુદ્ધ જીતી રહ્યું. ચાંદબીબીના સિપાઇ ચારેબેરથી ત્યાં આવી ખાડીમાં ભેગા થયલા મુગલો ઉપર બંદુકની ગોળીઓ, તોપના ગોળા, તીર, ટોટા વગેરેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, અને ત્રટેલા કોટમાં ઉભેલા યોદ્ધા દૃઢતાથી વઢચા તેથી મુગલોને પાછા ફરવું પડ્યું. બીજી સવારે હથ્થાં કરવાને મુગલોએ તૈયારી કરી પણ શહેરમાં ચાંદબીબીના ઉમંગથી ઉશકેરાઇ તેની પ્રજા અને તેના સિપાઇ મરણીઆ થયા હતા. ભેગમ સાહેબે આખી રાત જાગી પડેલા કોટ ચણાવી લીધો અને બીજા મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો. એથી બીજા દિવસે મુગલ ફાજ હથ્થાં કરી શકી નહિ, ને ફરી સુરંગ ખોદવાની ગોઠવણ કરવા લાગી. એવામાં ચાંદબીબીની મદદે બીજાપુરનો સુલતાન અને બીજા સરદારો મોટાં લશ્કર સહિત આવ્યા. એમનાથી મુગલ સૈન્ય વધારે મોટું હતું તથાપિ તેના સરદારોએ સંગ્રામ કરવાની આતુરતા ન દેખાડતાં સંધિ કરવાની ઈચ્છા કરી, અને આ સંપ ઝાઝીવાર ટકશે એવો ભરોસો ચાંદબીબીને ન હોવાથી તે પણ સલાહ કરવાને ખુશી હતી. આ યુદ્ધમાં તેણીએ જખ્મ જેર દાખવ્યું હતું. તેને વિષે એવી વાતો ચાલેછે કે લોઢાના ગોળા ખૂટ્યા, ત્યારે રૂપાના ગોળા તોપમાં ભરાવ્યા. વળી એમ કહેવાયછે કે તોપના ગોળા પૂરા થયા તેવારે પ્રથમ ત્રાંખાનાણું ગોળાને ઠામે વાપર્યું, પછી રૂપાનાણું, અને તે પણ પૂરું થતાં સોનાની મોહોરો તોપમાં ગડ્યાવી. છેલ્લે તે પણ જ્યારે ખૂટી અને પોતાનાં ઘરેણાં તોપમાં ભરવા માંડ્યાં ત્યારે સંધિ કરવાને કબૂલ થઇ. એમ બન્ને પક્ષની મરજી હોવાથી સલાહ થવામાં અડચણ રહી નહિ. એવો કરાર થયો કે ખુદાનુલમુલકનો પૌત્ર બાહાદુર ગાદીએ બેશી નિજમુલમુલક નામ ધારણ કરે, ને અહમદનગરનો મૂલક તેને કબજે રહે, પણ તે અકબરશાહનો તાબેદાર સુલતાન ગણાય, અને વરાડ પ્રાંત પાદશાહને આપી દે તથા જવાહીર, હાથી વગેરે નજરાણું મોકલે.

૪૧ મું વરસ. આ સાલમાં વરસાદ બહુ થોડો વરસ્યો તેથી ભારે મોઘવારી થઇને પ્રજા પીડાવા લાગી. દયાળુ પાદશાહે લાયક અમલદારોને ચારે તરફ મોકલી ગરીબ નાચાર લોકને અન્ન પૂરું પાડ્યું, તથા બીજા બંદોબસ્ત કરી રૈયતનો બચાવ કર્યો.

મુગલ પાદશાહ જોડે સંધિ થયા પછી ચાંદબીબીએ કોઈ મહમદખાન નામે માણસને *પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો હતો તેણે તે બાઈનીકનેથી અધિકાર લેઈ

* મરેઠી રાજ્યમાં આ શબ્દ દાખલ થયાની પૂર્વે દક્ષિણના શાસકી પાદશાહના મુખ્ય પ્રધાન પેશ્વા કહેવાતા હતા, ને પછી ત્યાંના બીજા મુસલમાની રાજ્યમાં તેજ અર્થે વપરાતો હતો.

લેવાને કાવતરાં કરવા માંડ્યાં, ને અંતે પૂટીને શાહ મુરાદની સલાય માગી. વરાડ પ્રાંતના સીમાડા સંબંધી મુગલોને દક્ષિણનાં રાજ્યો જોડે વાંધો ચાલતો હતો તે એટલો વધી પડ્યો કે સલાહ થયાને એક વરસ પૂરું થયા પહેલાં ફરીને વિગ્રહ ચાલ્યો ને ગોદાવરીને કાંઠે જોગ પક્ષની સેનાઓએ આવી જંગ મચાવ્યો. ખાનદેશનો પાદશાહ ખંડણી આપી અકબરની તાબેદારી કરતો હતો તે પોતાનું સૈન્ય લઈ મુગલ શાહજહાને મળ્યો. સામી બાજુએ ગોલકોંદા, બીજાપુર અને અહમદનગરની ફ્રાન્સે સંપ કરી યુદ્ધ ચડી. બે દિવસલગી ભારે સંગ્રામ થયો, પરંતુ એકે પક્ષને પાકો જય મળ્યો નહિ. મુગલોની કાંઈક ચડતી થઈ પણ તેઓ શત્રુની કેડે જઈ શક્યા નહિ. મુરાદને ખાનિખાનાન જોડે બનતું નહતું તેથી તથા ફતેહ મળી નહિ તેથી અકબરશાહે તેમને અધિકારપરથી દૂર કર્યા, ને તેમને હામે મુખ્ય વજીર અબુલ ફાજલને મોકલ્યો. તે વજીરને એમ લાગ્યું કે દક્ષિણમાં પાદશાહ પડે આવે તો ઠીક, અને અકબરને તેનું કહેવું ખરું લાગ્યું, તેપરથી સને ૧૫૯૯ માં તેણે પંજાબ છોડી દક્ષિણ તરફ કૂચ કરી. સિંધુ નદીની આસપાસના પ્રાંતોમાં ૧૪ વરસ થયાં પાદશાહનો મુકામ હતો. એ સમયમાં તે એક વખત કાશ્મીરની સરહદ ઉપર પખલી નામે જગાએ હતો તેવારે બરફ વરસ્યું તે જોઈને તે બોલ્યો કે મેં ચાળીશ વરસે ફરીને આજે બરફ વરસતું દીકું ને મારા સાથીઓમાંના ઘણાક હિંદમાં જન્મ્યાછે અને મોટા થયાછે તેમણે તો પૂર્વે કદી જોયું નથી. પોતાના અમલના ૪૩મા વરસમાં તે દક્ષિણ જવા નીકળ્યો તેવારે રાજ્યધાનીમાં ન જતાં બારેબાર જવાનો તેનો વિચાર હતો, પણ શાહજહાને મળવા બોલાવેલા તે આવ્યા નહતા અને તેમના વિષે કેટલીક ઉડતી વાતો સાંભળી તેણે થોડીવાર પાટનગરમાં થોભવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. અબુલ ફાજલને આજ્ઞા કરી કે શાહજહા મુરાદને તેણે પંડે તેડી લાવવો, પણ જરૂર જણાય તો તેણે ત્યાં રહી મીરજા શાહરખને મદદ કરવી અને મુરાદને મોકલી દેવો. પછી શાહ પોતે દક્ષિણ ગયા. સને ૧૫૯૯ ના વરસના મધ્યભાગે તેઓ નર્મદાતીરે પહોંચ્યા તેવારે દૈલતાબાદનો કિલ્લો તેની ફ્રાન્સે વશ કર્યો હતો, અને તેજ વખતે બીજા કેટલાક ગઢ મુગલોને હાથ આવ્યા. બીજે વરસે (૪૪ મા વરસમાં) વરાડ અને ગાંડવાનાની સરહદ ઉપર આવેલો ખેરાલ નામે ગઢ તથા અહમદનગરની પાસેનો નાશીક ગઢ એ બે તેમણે જીત્યા. એજ વરસમાં એક માઠો બનાવ બન્યો. અકબરના ત્રણે કુંવરોને અતિશે દારૂ પીવાનું છું વ્યસન લાગેલું હતું. એ દુષ્ટ વ્યસને તેમાંના બેનાં પ્રાણ લીધા. શાહજહા સુલતાને મુરાદ આ વખતે દૈલતાબાદથી વીશ કોશ ઉપર પુર્ત્તા નદીને કાંઠે દિલ્હારી નામે ગામની પાસેની છાવણીમાં મરણ પામ્યો.

તાપી નદીને તીરે યુરાનપુરમાં પાદશાહી સ્વારી આવી તેવારે શાહે અહમદનગરને ઘેરો ધાલવાને શાહજહા દાનીયાલને તથા ખાનિખાનાનને પૂરતું લશ્કર આપી મોકલ્યા, ચાંદબીબી ત્યાં કારભાર ચલાવતી હતી, પણ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હતી.

નેહંગ નામે હયસી સરદાર પહેલી વારના ઘેરામાં તેને મદદ કરવા આવ્યો હતો તે આ વખતે સામે થઈ અહમદનગરને ઘેરી બેઠો હતો. મુગલ સેના આવી તેવારે તે ત્યાંથી ખસી ગયો, તોપણ અંદર રહેલા સરદારોમાં કુસંપ હતો તેથી બચાવકરી શકવાની અશા ન હોવાથી આંદખીખીએ સંધિ કરવાનું કહેણુ મોકલ્યું. કરાર કરવાની બાંજગડ ચાલતી હતી તેવામાં તેના દુશ્મનોની શીખવણીથી સિપાઈઓએ જનાન-ખાનામાં ઘૂસી આંદખીખીને મારી નાખી. આ કામનાં માઠાં ફળ તેમને ભોગવવાં પડ્યાં. થોડા વખતમાં કોટ તોડી મુગલ ફાજ નગરમાં પેશી તેમને કતલ કર્યા, અને આળક પાદશાહને પકડી જ્વાલિયર ગઢમાં મોકલી દીધો. તોપણ બહાર છૂટા રહેલા સરદારોએ ખીજે નામનો પાદશાહ ઠરાવી ઝઘડો જરી રાખ્યો, તેનો અંત છેક શાહજહાનના અમલમાં સને ૧૬૩૭ માં આવ્યો.

ખાનદેશનો પાદશાહ અકબરનો તાબેદાર થયો હતો તેની જોડે આ ઘેરાની પહેલાં અણુબનાવ થયાથી અકબરે તે પાદશાહીનો અંત આણી દો મૂલકને ખાલસા કર્યો. તેની રાજ્યધાની આસિરગઢમાં હતી તે જીતીને શાહજહા દાનિયાલને તેનો સૂબેદાર ઠરાવ્યો. વરાડ પણ તેને સોંપ્યું, અને તેને મદદ કરવાને ખાનીખાનાને નીમી તથા અહમદનગરના રાજ્યનો બાકીનો ભાગ જીતવાને અબુલશજહાને આશા આપી પંડે આગ્રે ગયા. ઉપડયા પહેલાં ખીજપુર અને ગોલકોંડાના પાદશાહોના એલચીઓ નજરાણાં લેઈને આવ્યા અને ખીજપુર વાળાએ પોતાની કુંવરીને શાહજહા દાનિયાલ વેરે પરણાવી.

યુવરાજ સલીમના બળવાને લીધે અકબરને આ વેળા હિંદુસ્તાન જવાની જરૂર પડી. તે શાહજહાનું વય એ વેળા ત્રીશ વરસનું હતું. સ્વભાવે તે બુદ્ધિમાન હતો, પણ દારૂ અને અશીણના વ્યસનથી તે તામસી થઇ ગયો હતો, અને તેની અકલ મંદ પડી ગઈ હતી. પાદશાહ થયા પછી તેણે પુસ્તક રચ્યું છે તેમાં તેણે પંડે લખ્યું છે કે “મારી જીવાનીમાં હું દરરોજ ઓછામાં ઓછાં વીશ ખાલાં દારૂ પીતો. એ દરેક ખાલામાં અર્ધો શેર દારૂ ભરતો. બે ઘડી દારૂ વગર જાય તો હાથ ધૂંજવા માંડે અને શરીરને ચેન પડે નહિ. તખ્તનીય તથા પછી હું નિત્ય પાંચ ખાલાં માત્ર પીતો અને તે પણ રાત્રે પીતો.” પોતાના પિતાના મિત્ર અને વજીર અબુલફઝાજહા ઉપર તેને હાડ વેર હતું. તેની અદેખાઈ અને દ્રેષને સંતોષવાને અકબરે તે વજીરને થોડા વખત સૂધી નોકરીથી દૂર કર્યો હતો અને પછી દક્ષિણ મોકલ્યો હતો. દક્ષિણમાં પોતે ગયા તે વેળા તેમણે સીલીમશાહને યુવરાજ (પોતાની પછી ગાદીનો વારસ) ઠરાવ્યો, અજમેરનો સૂબેદાર નીમી ઉદેપુરના રાણા જોડે વિગ્રહ ચલાવવાનો અધિકાર સોંપ્યો, તથા રાજ માનસિહને તેની મદદ મોકલ્યો. ઘણીવાર રસબ્યા પછી તે પોતાની નોકરી પર ગયો, અને ત્યાં કાંઈક જય ખામ્યો એવામાં બંગાળામાં ફિતૂર

ઊઠ્યાના સમાચાર આવ્યા. માનસિંહ ત્યાંનો સૂએદાર હોવાથી પાધરો તેણીએ રવાને થયો. આ નડતર વચમાંથી ગયું અને પાદશાહની સધળી ફ્રાજ દક્ષિણમાં કામે લાગી હતી એ જોઈ સલીમને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોના ધણી થવાનું મન થયું. પોતાને સોંપેલા પ્રાંત છોડી તે આગ્રે ગયો, * પણ ત્યાંના ગવર્નરે તે શહેરનો કબજો તેને ન આપ્યો ત્યારે ત્યાંથી ઉપડી અલાહાબાદ જઈ તેની પાસેના અયોધ્યા અને બહાર પ્રાંતોના કબજો તેણે કર્યો, અને જમદારખાનામાં ત્રીશ લાખ રૂપિયા હતા તે લઈ પાદશાહપદ ધારણ કર્યું.

આ ખોટી ચાલથી અકબરને બહુ માડું લાગ્યું, તથાપિ આપ દીકરા વચ્ચે અંટસની ગાંઠ નહિ છૂટે એવી ન પડવા દેવાનો અને વિરોધ ન વધે એવું કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તેના મનમાં સીલીમ ઉપર પૂર્ણ હેત હતું. પુત્ર કુપુત્ર થાય પણ પિતા કુપિતા થાય નહિ એ નીતિ વચન છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. અકબરે તેને ખામેશી અને શીખામણુયુક્ત પત્ર લખ્યું તેમાં તેની અયોગ્ય વર્તણૂકનાં પરિણામ સૂચવ્યાં, અને પુત્રધર્મને માર્ગે પાછો ફરીશ તો પરીપૂર્ણ પ્રેમ નક્કી રાખીશ એવું જણાવ્યું. આ સૂચનાપત્ર મોકલ્યો અને પંડે આગ્રે આવ્યા. એ બંને કૃત્યોની અસર એ થઈ કે સીલીમે તાબે થવાનો બહુજ નમન્તાઈ ભરેલો પત્ર મોકલ્યો, અને પિતાની સેવામાં હાજર થવાને એતાયાહ નામે ગામ સૂધી આવ્યો. મનમાં ભય હોય કે સામા થવાનો ધરાદો હોય તેમ પુષ્કળ ફ્રાજ સહિત આવતો હતો માટે અકબરે તેને જણાવ્યું કે મારા ઉપર ભરંસો હોય તો થોડા માણસો સહિત આવ, નહિતો પાછો અલાહાબાદ જા. સીલીમ પાછો અલાહાબાદ ગયો. કદાચ આ પાછા ફરવું શુભ કરારથી થયું હશે, કેમકે ત્યારપછી થોડા દિવસમાં પાદશાહે શાહજહાને બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો આપ્યા, અને શાહજહાએ ક્ષમાદાન માગવાનો આશંકિત પુત્રને જાણે તેવો કાગળ લખ્યો. આ સમાધાનીનું ડોળ ચાલતું હતું તેવામાં સીલીમ જોને પોતાનો વેરી ધારતો તેના ઉપર વેર લેવાનો દાવ તેને હાથ આવ્યો. આ કદિપત વેર વાળવાથી તેના જીવને ટાઢક વળી, પણ તેથી તેના આપનો અત્મા ધણીજ કલેશ પામ્યો. અકબરના દૂકમથી આ વેળા શેખ અબ્દુલફાજલ થોડાક રખવાળો સહિત દક્ષિણથી નીકળી હિંદુસ્તાન આવતો હતો. જ્વાલિયરથી દક્ષિણે બે મંજલપર સરાઈ બંગ કે સરાઈ બરાર નામે જગાએ તેને ઓચિન્તો ઘેરી લેઈ મારી નાખવાની ઝાઠવણુ સલીમની શીખવણીથી નારસિંહદેવ બુન્દેલા નામે રજપૂત ઠાકોરે કરી હતી. શેખના માણસોને આ ભયની ખબર પડવાથી તેમણે તેને ચેતાવ્યો, અને ભલામણુ કરી કે બે કાશપર અન્તરી મુકામે રાયરાયાં અને રાજ રાયસિંધ બે હજાર સ્વારો સહિત છે તેના રક્ષણમાં જવું. પણ શેખે જવાબ દીધો કે “મોતથી ડરવું બિચ્ચા છે,

* એ વેળા તેની દાદીએ (અકબરની માએ) તેને મળવાની ઇચ્છા કરી ને શહેરથી કેટલેક છોટા સામી ગઈ, પણ તેને આવતી જમણી સીલીમ ઉતાવળે જતો રહ્યો. એથી માણતું મન બહુ દુખાયું.

કેમકે તેનો સમય ખાળી શકાતો નથી; હું દરવેશનો દીકરો હોય મારી બહાદુરીથી ઉમરાવ પદવી પામ્યો છું તો ખીજનો આશ્રય લેવાનું નીચકામ કેમ કરું?” આગળ ચાલતાં રજપૂતો તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા ને તેને તથા તેના સિપાઇઓને તેમણે કતલ કર્યા. અબુલફાઝનું માથું વાઢી લેઇ નારસિંધે શાહજહાં સીલીમને મોકલ્યું.* આ ખબર અકબરને થતાં તે બહુ શોક પામ્યો, ઘણું રડ્યો, અને એ દિવસ અને રાત અન્ન ખાધું નહિ અને ઊઠ્યો નહિ. મયત મિત્રનાં પાપ માફ કરવાને તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને નારસિંધને પકડવાને અને તેનો મૂલક ઉગડ કરવાને સખ્ત દુકમ આપી ફ્રાન્સ મોકલી, પણ ખુતી પકડાયો નહિ. સને ૧૬૦૨. સીલીમ આ કામમાં સામિલ છે એ વાતની તેને ખબર નહોતી, તેથી તેને મનાવવાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. સીલીમની માના મરણ પછી અકબરની સીલીમ નામે બેગમે તેને પોતાનો દત્તપુત્ર કર્યો હતો તેને તેની પાસે ધીરજ આપવાને અને ખરા દિલની સલાહ કરાવવાને મોકલી. આ વિષ્ટી પાર પડી. સીલીમે હજૂરમાં આવી પિતાને જાતે નમી ક્ષમા માગી. અકબરશાહે તેનો સત્કાર હમેશના હેતુપૂર્વક કર્યો અને મૂગટાદિક રાજ્યાલંકાર ધારણ કરવાની પરવાનગી આપી.

અકબરનો એક કુંવર દારૂના વ્યસનથી મુઝો તોપણ તેથી તેના ખીજ કુંવરો શિક્ષા પામ્યા નહિ. દાનિયાલને પણ તે ખરાબ લત હતી. તે છોડાવવાને અકબરે તેને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સખ ખવડાવ્યા હતા, પણ તે ભૂલી જઈ વળી તેણે પુષ્કળ દારૂ પીવા માંડ્યો. અકબરે તેને પત્ર લખ્યો કે જો તને તારો બાપ વહાલો હોય તો એ ખૂરી લત છોડી દે, અને તે ઝેરી વસ્તુ નજરે જોતો ના તથા તેનું નામ પણ દેતો ના.

૪૮ મું વરસ. બંગાળના કેટલાક હિંદુ અને અફગાન તાલુકદારોએ ઉઠાવેલું બંડ બેસાડવાના કામમાં રાજ માનસિંહ લાગેલો હતો તેવામાં આણ્વીગમ વાંસવાડાના સળએ ફિતૂર મચાવ્યું. મીરજ શાહરખ તેના ઉપર ચડ્યો. ઉદેપુરના રાણા જોડે ચાલતા ઝંઘડાનો હજી અંત આવ્યો નહોતો. આ વરસમાં પાદશાહે સીલીમને તેને જીતવા જવાની આજ્ઞા કરી, પણ તે શાહજહાંને આ કામ કરવાની મરજી ન હોવાથી તેણે બાનાં કાઢ્યાં ને બહુ માગણીઓ કરી તેથી અકબરે તેને અક્ષાહા-

*શેખ અબુલફાઝને સીલીમની બદચાલની ખબર અકબરને કહેલી તે પરથી શાહજહાં તેના ઉપર યુસ્સે થયો હતો. પંડે પાદશાહ થયા પછી તેણે અંધ લખ્યો છે તેમાં તેણે આ ખૂન કરાવ્યાનું માન્યું છે, અને તેના બચાવમાં કહ્યું છે કે અબુલફાઝને કુરાનપરથી અકબરની આસ્થા ઉતારી, અને મુસલમાની ધર્મ છોડવો, માટે તેને મારી નખાવ્યો એ વાજબી કામ કર્યું. બાપની સામાબંડ કર્યું તેમાં પાપ નથી કર્યું એનું કારણ પણ તેણે એજ (અકબરનું ઈસ્લામી ધર્મ ઉપર નાસ્તિકપણું) બતાવ્યું છે. તખ્તે બેઠા પછી તુરત તેણે નારસિંહને મોટી પદ્મિ આપી, અને પછી તે હમેશ તેના ઉપર મહેરબાની અને ભરોસો રાખતો.

આદ જઈ તેની જાગીરનો વહિવટ કરવાને ફરમાવ્યું ને શાહજહાં ત્યાં ગયો. ખીજા પુરનો પાદશાહ ખંડણી મોકલતો નહોતો તેથી શાહજહાં દાનિયાલને તેના ઉપર સ્વારી કરવાનો ફકમ આપ્યો, પણ તે માંદો હોવાથી તેણે પોતાની તરફથી ધમકીનો પત્ર આપી એક વકીલને તે દરબારમાં મોકલ્યો. આ વરસમાં પોતાના રાજ્યના બધા ભાગોમાં ધર્મશાળા બાંધવાનો તથા અન્નછત્રો સ્થાપવાનો ફકમ અકબરે કર્યો. પાદશાહના ભત્રિજા (મીરજાહકીમના શાહજહાં) કેકુબાદને નીશો કરવાની બારે લત લાગવાથી તેને રાજા જગન્નાથને હવાલે કરી રણથંભોર ગઢમાં તે વ્યસન છોડતાં સૂધી કેદ કર્યો.

૪૯ મું વરસ. ખીજા પુરના શાહઅલીદે ખંડણી આપવાનું તથા પોતાની બેટી દાનિયાલને દેવાનું કબૂલ કરવાથી તે લેવાને પાદશાહે મીરજાહ ધરીયને મોકલ્યો, અને એ લખ્ત કરવાને દાનિયાલ પાંચ હજાર સ્વારો સાથે અહમદનગર ગયો. સીલીમે અલ્લાહાબાદ જઈને દારૂ પીવામાં અને અફીણ ખાવામાં એટલો બધો વધારો કર્યો કે તેની તબિયત બગડી, અને તેનો સ્વભાવ બહુ ચીડીઓ અને જૂલમી થઈ ગયો. તેના હજૂરીઆ નોકરો પણ તેની પાસે આવતાં ડરતા હતા. સહજ ચૂકને માટે ભારેમાં ભારે સજા કરવા લાગ્યો. જે ફૂર સજાઓથી તેનો દયાળુ પિતા કંટાળ્યો હતો અને જે કરવાની તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઘણાં વરસ થયાં મના કરી હતી તે સીલીમે કરવા માંડી. તેને તેના વડા શાહજહાં ખુશરૂ જેડે બનતું નહોતું. ખુશરૂની અવિચારી ચાલથી તેના આપને માઠું લાગે તેવું હતું. આપ દીકરાના કજીઆ સંબંધી કાંઈ એવો બનાવ બન્યો કે તેથી ખુશરૂની મા રીસમાં ઝેર ખાઈને મરી ગઈ. એ બાઈ સીલીમની માનીતી રાણી અને રાજા માનસિંહની બેન હતી. અકબરના માના સાંધણમાં લખ્યું છે કે સીલીમના જનનાખાનામાં સર્વ ઉપર ફકમ ચલાવવાનો તેને લોભ હતો, અને કોઈ જરા સામું થાય તો તે ઘણી કોપાયમાન થતી. એક દિવસ તેની કાંઈ શોક જેડે ટંટો થયો તેવારે સીલીમશાહ શિકારે ગયો હતો. એ લાગ જોઈ તેણીએ ક્રોધના આવેશમાં મસ અફીણ ખાઈ આપઘાત કર્યો. તેને માંદો થયાના સમાચાર જાણી સીલીમ તુરત પાછો ફર્યો, પણ તેના આવ્યા પહેલી તે મરી ગઈ, તે બહુ વહાલી હોવાથી સીલીમ અતિ ખેદ પામ્યો, અને બળતામાં તેલ હોમાયા જેવું થયું. ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ વધારે આકરો થયો, ને તે વધારે નિર્દયપણું કરવા લાગ્યો. એક જીવતા માણસના આંખા અંગની ચામડી ઉમેડાવી તે જાણી અકબરશાહ ખેદ પામી બોલ્યા કે મરી ગએલા પશુની ચામડી ઉતેડતાં જોઈ જે પુરષને કંટાળો આવેછે તેનો પુત્ર જીવતા આદમીની ચામડી ઉતેડાવવાનો મુનોહ કેમ કરી શકેછે તે સમજાતું નથી. એ શાહજહાંને સુધારવાને શું કરવું તેના વિચારમાં તેનું મન ચુંચવાતું હતું તેવામાં તેને સૂઝ્યું કે પત્ર વડે કે ખીજા આદમીની આરકતે શીખામણ દઈશ તે કરતાં હું જાતે જઈને બોધ કરીશ તેની અસર વધારે થશે, એ વિચાર મનમાં ફસવાથી પાદશાહ અલ્લાહાબાદ જવા નીકળ્યા, બે એક મજલ

આલ્યા એટલામાં તેની મા એટલી માંદી થઇ ગઇ કે ખેંપીએ આવી કહ્યું કે તેનું મોં જોવું હોય તો એકદમ પાછા ફરો. પાદશાહ શોકાતુર થઈ તુરત પાછા વળ્યા, અને માતાને અંતકાળે આવી મળ્યા. જનેતાનો શોક અકબરે ઘણો પાલ્યો. ગમીનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, માથું અને દાદી મૂડાવ્યાં, ને તમામ જેવર અંગેથી ઉતારી નાખ્યું. શબને દિલ્હી લેઈ જવાને ઉપાડયું તેવારે અકબરે ખાંધ દીધી અને અમીર ઉમરા-વોએ પણ તેમ કર્યું. દિલ્હીમાં તેના પતિ હુમાયુની કબર પાસે તેને દાટી.

૫૦ મું વરસ.—અકબરનું અલ્લાહાબાદ આવવાને નીકળવાનું અને માર્ગમાંથી પાછા ફરવાનું કારણ જાણીને, અને કદાચ પુત્રધર્મની કે સ્વાભાવિકપિતાપ્રેમનીલાગ-ણી મનમાં જીદી આવ્યાથી, અથવા આ વેળા દરબારમાં હાજર હોવામાં પોતાને લાભ છે એવું મનમાં આવ્યાથી સીલીમ આગ્રે ગયો. અકબરે તેનો હેતુપૂર્વક સત્કાર કર્યો, તથાપિ થોડા વખત લગી નજરકેદ રાખ્યો. આ પરહેજથી તેનું અપમાન ન થાય તે-થી, કે બહુ મદિરા પીતો અને મસ અરીણુ ખાતો અટકાવવાને તેને હકીમની દેખ-રેખમાં રાખ્યો. થોડા વખતમાં તેને સ્વતંત્રતા આપી તેનાપર કૃપાદષ્ટિ કરી, તોપણ તેના સ્વભાવનું આકળાપણું ઘટયું નહિ. એક વેળા સાઠમારીમાં હાથીની લડાઇ જોવા ગયો હતો ત્યાં અકબરની રૂખર ખુશર જોડે એટલું લડ્યો કે તે વેળા સર્વના દેખતાં તેની બેઆબર થઇ. ખુશર પણ બાપની સામે ઉદ્ધતાઈ કરતો, અને અકબર તેના ઉપર ગુસ્સે થાય તેવું કરવામાં કસર રાખતો નહિ. એવું સંભવે છે કે ગાદીને વારસ થવાના ધરાદાથી તે વત્તેતો હતો. સીલીમે જહાંગીરનામાં લખ્યું છે કે. અકબરના મનમાં પણ એ વિચાર એકવાર આવ્યો હતો. વાસ્તવિક એ હતું કે અકબરનો મા-નીતો ખુશર નહતો, પણ સીલીમનો ત્રીજો અને સર્વથી નાનો કુંવર ખુશર (જે આ-ગળ શાહજહાં થયો તે) હતો, અને સીલીમને પણ પોતાના ત્રણ દીકરામાં તે વધારે વહાલો હતો, અને એજ કારણથી નારાજ થઇ ખુશર કંકાસ કરતો.

આગળ જણાવ્યું છે કે શાહજહાં સુરાદ દારૂના વ્યસનથી મરી ગયો. આ વેળા ખબર આવી કે શાહજહાં દાનિયાલ પણ તેજ કારણથી મરણ પામ્યો.* એ અક-બરનો ત્રીજો ને ત્રણેમાં નાનો દીકરો હતો, બહુ કેફથી તેની તન્દુરસ્તી બગડીને તે ઘણો નબળો પડી ગયો, તે વારે અકબરે સમ ખવરાવી સુરાપાન નહિ કરવાનું તેની પાસેથી વચન લીધું હતું, અને તેની સાથે જે ઉમરાવોને રાખ્યા હતા તેમની મારફતે એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે તેને કોઈ દારૂ લાવી આપે નહિ. પણ દાનિયાલે પોતાના હજૂરીઆ નોકરોને બહુ લાંચ આપી ફેાડ્યા. તેઓ બંદૂકની નળીમાં અને પાઘ-ડીમાં સંતાડેલી સીસીઓમાં ગુમરીતે તેને દારૂ પહોંચાડતા. એથી તેની જીંદગીનો અંત આવ્યો. આ આશ્વતથી અકબરના પ્રેમાળ મનને બારે ઘોડા લાગ્યો. પ્રેમનું બળ જેમ વધારે તેમ એવી આપત્તિથી ખેદ જતી થાય છે. વાહલા પુત્રોનાં અને દીલોજન

* એ વેળા એની ઉમર ત્રીસ વરસની હતી એમ એલિફન્ટાન કૃત ઇતિહાસ-માં લખ્યું છે, પણ અકબરનામાં સાંધણમાં તેત્રીસ વરસ કહ્યાં છે.

દોસ્તોનાં મૃત્યુ, તથા સીલીમની માઠી ચાલ અને ખુશરૂએ ધરમાં આણેલો કલેશ, એ સર્વે એના તન મનપર માઠી અસર કરી.

કેટલાક વખતથી અકબરની તખીએત બગડી હતી. સને ૧૬૦૫ના સપ્તેમ્બર માસના મધ્ય ભાગે રોગનું જોર વધ્યું, અને ભૂખ બિલકુલ જતી રહી. અમ ખવાય નહિ પછી જીવવાની આશા શી? અકબરનામાના સાંધણમાં લખ્યું છે કે. તા. ૧૨મી આબાન (ધરાની માસ) આરબી માસ જુમાદલ અવ્વ હી. સ. ૧૦૧૪ (સપ્તેમ્બર ૧૬૦૫) ને દિવસે મંદવાડ જણાયો ત્યારે દરબારના વૈદોમાં સજીથી હોશિયાર હકીમ અલી હતો તેને બોલાવ્યો. રોગપરીક્ષા કરીને તેણે આઠ દહાડા કાંઈ દવા આપી નહિ, કેમકે તેને એમ લાગ્યું કે પાદશાહના અંગકૌવતથીજ વ્યાધિ મટશે. નવમે દિવસે નખળાઇ અને રોગનું જોર જાસ્તી જણાયું ત્યારે તેણે ઉપાય કરવા માંડયા, પણ તેથી દશ દહાડા સૂધી કાંઈ ગુણ થયો નહિ. પેટનું દરદ વધ્યું અને જઠવાની શક્તિ ગઈ. બાન છેક આખર લગી રહ્યું, પણ કામકાજ કરી શકાયું નહિ, હવે દરબારમાં રાખ્યાસંનને માટે ખટપટ ચાલી. અકબરના ત્રણ દીકરામાં વડો સીલીમ હતો, અને તેનાથી નાના બંને મરી ગયા હતા, તેથી તેનો પૂરો હક્ક હતો; પણ બલવો કરવાથી તેની આબરૂ ઘટી હતી, ને આ વેળા તે કાંઈક માનભંગ, પોતાના મળતીઆથી અને જગીરથી દૂર હતો. તેની સામોઘનાર તેનો વડોકુંવર ખુશરૂ હતો. રાજ માનસિંહ ખુશરૂનો મામેા હતો અને અકબરના સેનાપતિઓમાં ખાનીઆજીમ પહેલા દરજ્જાનો હતો તે તેનો સસરો હોવાથી એ બેનો તેને આશ્રય હતો. આ શાહજહાં પાદશાહ થાય તો પોતાને લાભ થાય માટે તેમણે તેને ગાદી આપવાની ગાઠવણ કરી. આથી સીલીમને પોતાની જાતની સલામતીને માટે ભય લાગ્યો, ને પોતાની તખીએત નાદુરસ્ત હોવાનું બાનું કાઢીને બાપને જોવા ગયો નહિ. ખુશરૂ છેક લઘુ વયમાં છતાં બાપનું કહ્યું ન માનીને, અને પોતાના ભયને ન ગણુકારી દાદાની પાસે રહી બોલ્યો કે, જીવતા છે ત્યાં સૂધી હું એમની પાસેથી ખસનાર નથી. સીલીમને મળવાને અકબરનો જીવ તલપવા લાગ્યો, ને તે આવતો નથી તેનું કારણ તે સમજ્યો. તેને મળવાની ઇચ્છા ધણીકવાર જણાવી, અને રાજ્યનો વારસ દૂરીને નીચ્યો, તથા ખુશરૂને બંગાળા પ્રાંત જગીરમાં આપવાનું કહ્યું. પાદશાહની આમ જાહેર કરેલી ઇચ્છાથી અને જે મોટા ઉમરાવો હજી સીલીમના પક્ષમાં હતા તેઓની કોશિસથી ઉપનાયકો સામી બાબુએ હતા તેઓ તેની તરફ આવ્યા. હવે આજીમે જોયું કે હું હઠ કરીશ તો એકલો પડી માર્યો જઇશ; તે પરથી તેણે શહાણુપણે સીલીમને મળી જવાની ખાનગી વિધી ચલાવી. માનસિંહની સત્તાનો આધાર તેના પોતાના રજપૂત લશ્કરપર હતો. તે જોહા તેના સેવક હતા, પાદશાહના નહતા, તેથી તેને આજીમ જેવું ભય નહતું; તોપણ એકલો પડી જવાથી તથા સીલીમે માન્યપૂર્વક તેની મદદ માગી તેથી તેણે તેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. હવે સીલીમ મહેલમાં ગયો ને અકબરશાહ તેને બહુ પ્રેમથી મળ્યા. પિતાના અંતકાળનું વર્ણન સીલીમે પંડે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“જે ઓરડામાં પાદશાહ સૂતા હતા તેમાં બધા ઉમરાવોને તેડી લાવવાનું મને કહી તેઓ બોલ્યા કે “જેઓ એટલાં બધાં વરસ લગી મારી જેડે મહેનત કરવા લાગ્યા, અને મારી સુકીર્તિના સાથી છે તેઓને તમારી જેડે અણુબનાવ રહે એ મારાથી ખમાય નહિ.” જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તેણે સમયને ઘટે તેવું બાપણું કર્યું, ને પછી બધાપર નજર કરી આતુરતાથી વિનંતિ કરી કે, તમારામાંથી કોઈનો મેં અપરાધ કર્યો હોય તો તેમણે મને ક્ષમા કરવી. એ સાંભળી સીલીમની છાતી ભરાઇ આવવાથી તે પિતાને પગે લાગી રડી પડ્યો. આ વેળા થાકથી અકબર બોલી શક્યો નહિ, પણ પોતાની વહાલી શમશેર બણી આંગળી દેખાડી ધશારતથી તેણે સીલીમને કહ્યું કે હાલ મારી રૂબરૂ તું એ તારી કમરે બાંધ. થાક ઉતર્યા પછી તેણે સીલીમને આતુરતાપૂર્વક કહ્યું કે, મારા જ્ઞાનખાનાની નારીઓને સુખી રાખજે, અને મારા જૂના મિત્રોને અને આશ્રિતોને ભૂલતો કે તજતો નહિ. ત્યાર પછી એક મોટા મુદ્દાજી સીલીમનો દોસ્ત હતો તેને તેડાવી તેની આગળ અકબરશાહ મુસલમાની ધર્મનો મુખ્યમંત્ર બણ્યા અને બીજી ઇસ્લામી ક્રિયા કરી પરલોક સિંધાવ્યા.”

આગ્રાની પાસે અકબરની કબર છે તેનું વર્ણન બિશપ હીયરે આ પ્રમાણે કર્યું છે.—“ મધ્ય ભાગની ઇમારત ધનશંકુ આકારના જેવી છે, ને તેની આસપાસ ચારેબણી પરશાળો, અને તે ઉપર શિખરો છે. મધ્ય ભાગ ઉપલાણે થોડો થોડો નાનો થતો જાય છે, ને તેને મથાળે ઘોળા આરસની અગાશી છે, અને અગાશીની આસપાસ બહુ નક્શીદાર ઘોળા આરસની જાળીઓ છે. મધ્યે નાના ચોતરા ઉપર ઘોળા આરસની કબર છે. એ સુંદર આરસ ઉપર ખૂબસુરત આરબી હરફ કાતર્યા છે, અને તેને શોભાવે તેવું બારીક અને સુંદર નક્શી કામ છે.”

અકબર શરીરે સુદૃઢ અને રૂપાળો, ખુશનુમા ચહેરાનો, અને બોલવે ચાલવે મનોહર હતો. તેની ચામડી ગોરી અને બુદ્ધિ વિશાળ હતી. તેનામાં અંગબળ અને ચપલતા પુષ્કળ હતાં. જીવાનીમાં મદિરાપાન અને અનેક પ્રકારનાં ગળ્યાં અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો શોકી હતો, પણ એ શોક થોડાં વરસમાં છોડી દેખબેજી વાતે પરદેજમાર થયો. વરસમાં અમુક દિવસે માંસાહાર કરતો નહિ. એ દિવસોનો સરવાળો કરતાં આશરે વરસમાં ત્રણ માસ થતા. તેને તત્વજ્ઞાનપર ધણી રૂચિ હતી, માટે જીંધવાનો વખત ધણો થોડો રાખી તે ધણીવાર આખી રાત વિદ્વાનોના સંવાદ સાંભળવા બેસતો, ને બીજી વખતે પણ તે નિદ્રાવશ થવામાં ઝાઝો કાળ કાઢતો નહિ. ધણીખરી વાર તેને વિગ્રહના કામમાં રોકાવું પડતું, અને બીજા હરકોઇ પાદશાહે મુઠ્ઠી રાખ્યવહીવટમાં એના જેટલો સુધારો કર્યો નથી, તેમ છતાં વખતની ચોચ વહેંચણુ કરવાથી તથા જટ કામ કરવાની ચતુરાઈએ કરીને તેને અભ્યાસ અને ગમતને માટે પુષ્કળ અવકાશ મળતો. તેને સાદમારી, અંગબળની કસરતો અને ચતુરાઈના ખેલ જોવાનો શોક હતો; પરંતુ સર્વથી વધારે આનન્દ તેને શિકારમાં લાગતો; તેમાં વિશેષે કરીને વાઘ મારવાની અને હાથીનાં ટોળાં પકડવાની તેને ધણી

હોંશ હતી, કેમકે તેથી તેની સાહસ કરવાની અને શ્રમપામવાની તૃષ્ણા સંતોષાતી. વખતે માત્ર કસરતને વારતેજ તે ઘણો થાક લાગે એવા પ્રવાસ ઘોડે કે પગે કરતો. એકવાર ઘોડેસ્વાર થઈ અજમેરથી આગ્રે (૨૨૦ માઈલ) બે દિવસમાં ગયો હતો; વખતે એક દિવસમાં ત્રીશ કે ચાળીશ માઈલ પગે ચાલતો. એનો ઈતિહાસ એની અવિચારી બહાદુરીના દાખલાથી ભરપૂર છે. જેમ કોઈ હેતુ પારપાડવાને કારણસર ભયમાં કૂદી પડતો, તેમજ વિના કારણ, માત્ર ભયમાં પડવાના શોકને લીધે પણ તેમાં જમ્પલાવતો. તથાપિ તેને વિગ્રહ ઉપર ગ્રેમ નહતો; યુદ્ધે ચડવાનેતેસદા તત્પર હતો, અને ખપ હોય ત્યાં લગી રણમાં રહી પોતાની અક્કલ અને પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરતો; પણ વિગ્રહનું મુખ્ય પરિણામ નક્કી થયું એટલેબાકીનાં નાનાં કામ પૂરાં કરવાનું પોતાના સેનાપતિઓને સોંપી પંડે રાજ્યનો સામાન્યકારભાર કરવાને પાછો જતો. વખતે વિગ્રહસ્થાને લાંબી સુદત સૂધી રહેવું પડતું, પણ બ્યારેતે પૂરો થતો ત્યારે જ્યારે પરિપૂર્ણ મેળવતો. રાજ્યધાનીથી દૂરના પ્રાંતો એણે જેવા પૂરા વશ કર્યા તૈવા એની પૂર્વે બીજા કોઈએ કર્યા નહતા. એ રાજ્યલેખી ન હતો એમ કહેવાય નહિ; પરંતુ જે દેશો પેહેલાં દિલ્હીના પાદશાહોને તાબે હતા તે એણે જીત્યા ન હોત તો, તે કાળના લોકમાં વખણાયને બદલે તે વખોડાત.

એક વિદ્વાન પારસી ગૃહસ્થ આગ્રા શહેર જોઈ અકબરની કબરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, તેણે તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૮૮૩ ના દિનિચ્ચન રપેક્ટેટરમાં પોતાના વિચાર ઇંગ્રેજ બોલીમાં જણાવ્યાછે, તેનો ઉતારો અહિં દાખલ કરવા જોગ છે:—

“Hie thee to a better scene, honest traveller. Go to Sekandra of which the soul never tires. In this secluded spot, about 5 miles from Agra, rest the bones of the greatest Oriental monarch of modern times—why not the greatest among all monarchs? As conqueror, ruler, and builder-up of a united nationality, Akbar stands pre-eminent in Asia. He has also a title to be placed among the greatest reformers of the world, though he was too much of a royal prince to shine as a reformer. I cannot find when Akbar tried to pose as a prophet, though he appears to have been fond of taking up the role of a philosopher. This was a weakness. But his life will always shine a brilliant phenomenon in human history. In early youth, when his destiny was trembling in the balance, with the powerful and unscrupulous Behram to keep at bay, he showed the patience of his Persian mother, probably a Zoroastrian, at heart. His manhood was glorious in which he exhibited the tact of his father and the enterprise of his grandfather. His age was a solemn warning—a soul torn asunder by doubts, and uncertainties about things spiritual, now yielding to the unctuous fanaticism of the Mohla, then resuming its usual calm dignity, falling back upon “the saving grace of common-sense.” The end was hastened by quarrels between his sons and grandsons—it is awful to contemplate the foundations of a mighty intellect thus sapped by domestic broils.

As a conqueror Akbar's career was not perhaps so dazzling as of one or two others, but in the essential qualities he was second to none. What does him infinite credit is that our hero was never wanton in aggression nor relentless in retribution. As a ruler he tempered justice with humanity—I can

conceive no spectacle more sublime than Akbar standing under the canopy of Heaven dispensing justice in person and in sight of the "wide world"—the *álam*. He gathered round him the best advisers, Hindu and Mussulman. The elegant Abu Fazal and the accomplished and sagacious Todar Mull would grace any court or deliberative assembly, and of any time the English have learnt a great deal from Akbar. They have something more to learn—his almost divine impartiality between Mussulman and Hindu—and his making India his Home, obviating all Home Charges!

Akbar has been charged with treachery in one or two instances. But the charge has never been brought home to him seriously. The great seldom escape envy. His domestic character was blameless. To be sure he was too much married even for a wise and powerful monarch. But his instincts seem to have been monogamous. Why did he take to him so many wives?—Well, I think these were *political marriages*, to strengthen the bond of union between Hindu and Musulman. The Hindu wives were, in a sense, hostages to keep their fathers, Akbar's principal feudatories, in order. His favourite queen was the Jodhpore Bai, Jehangir's mother. As a proof of his earnest desire to make the two people one, we are told that Akbar encouraged marriage between Hindu bridegroom and Musuman bride, and that he was himself not averse to such a union between one of his own daughters or cousins and a Hindu favourite. Bitter were the results of his own polygamous alliances.

In affairs of Faith as well as State, Akbar was an eclectic. I believe his influence remains in these parts—Hindus and Musulmans seem to live in greater amity than elsewhere. You will, of course, confront me with the "Cow question" now agitating Agra. Well, from what local inquiries I have been able to make, it is the work of a few bigots and malcontents. If the Mohla and the Brahmin were tied back to back and thrown into the sea, the cow question would be settled out of hand.

It is said that the new faith established by Akbar, on the basis of primitive Zoroastrianism—the worship of the Invisible in presence of the symbolic elements, especially the Sun, disappeared with the fall of the Mogul Empire. I doubt this. ALLA HO-AKBAR: JILLI-JALALI-HU! A grand idea never dies. There must be numerous followers of the faith in India, and I should fancy, in Persia, though in Arabia it could have no chance. Ram Mohan and Keshub Chunder seem to have taken up Akbar's plan.

Of the five or six tombs at Sekandra Akbar's is the simplest, I mean the one covering his bones. There is a duplicate on the top floor richly ornamented, with the receptacle for the Koh Noor gaping aside, and with the 99 names of God inscribed on it. The explanation is that this false tomb is to prevent another being made there, sitting as if it were on the breast of the mighty sleeper below. A fine conceit. But I fancy the ornamental tomb atop was meant for ladies of the zenana and perhaps for Jehangir and his sons, where they could do the *sezda* without having to associate with the commons below. The other tombs are Akbar's daughters' and grandchildren's. In the beautiful moonlit night I performed ablutions in the right Oriental fashion, offered prayers and flowers and listened to the Mohla's eulogy on the great departed. *Hoo hoo, wah shabas, kya kalam sunahe!* After a frugal picnic outside the dome, a little rest and farewell, I started

for Dehli by the 10 P. M. train. No Parsi visits Akbar's tomb with mingled feelings of a love and reverence or leaves it without ordering flowers and incense to be used for a certain period. No Parsi family album should be without Akbar's photo in it. There is greater truth in the rough old rhyme than people seem to believe:—

Meherji Rana baraji shyana, Pura banda Sahabka.

Shah Akbarko Sudreh penaya, Dekho mojeza Mazhabka.

Agra. Nov. 3.

ATHA".

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અકબરની રાજનીતિ.—પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની રૈયતને છૂટ. ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ફેરફાર. વિદ્યાને ઉત્તેજન. ધર્મ વિષે સંવાદ. કેટલાક મુસલમાની રિવાજની, અને હિંદુ વહેમોની મનાઈ. હિંદુઓપર કૃપા. મુસલમાનોની ઇતરાજી. અકબરનો નવો ધર્મ પસંદો નહિ. વસૂલાતની પદ્ધતિ. સૂબા કે ઇલાકા. ફૈજમાં સુધારો. મહેલખાતું અને દરબાર. પ્રજામત પૂછવાનો ચાલ પાડ્યો નહિ.

કેટલીક હકીકત પાછલાં પ્રકરણોમાં જણાવી છે તે અકબરનાં કૃત્યોનું અવલોકન કરવાને અર્થે અહિં ફરીને કહેવામાં આવશે. જેના રાજકારભારથી માણસ-જાત સુખી થઈ છે એવા સર્વોત્તમ રાજ્યકરતાઓની પંક્તિમાં અકબરશાહ બિરાજે છે, તેનું કારણ પોતાની પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવાની તેની સુનીતિ છે. ધર્મ અને મુલકી વહીવટમાં એ સુનીતિ અનેક રૂપે જોવામાં આવે છે. પ્રજાને ધર્મ સંબંધી છૂટ આપવાનો વિચાર અકબરે પોતાના અમલનાં પહેલાં વર્ષોમાં અને મુસલમાની ધર્મના ઇશ્વર પ્રેરીતપણા વિષે તેના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો તેની અગાઉ અને તેના આધાર વિના દર્શાવ્યો હતો. એ વિચારને લીધે તેને બીજા ધર્મોના મતભાણુવાનું મન થયું, અને તેમ કરવમાં વહેમ નડ્યો નહિ, પરંતુ તેથી તેને પોતાના ધર્મના ધર્મોધ માણસો જોડે દુશ્મનાઈ થઈ. આમ થવાથી તેને સ્વધર્મ ઉપર અનાસ્થા અને કુરાનને અચૂક પ્રમાણુ માનવા વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે. રાજ્યના બધી જાતના લોકો સ્વીકારે એવા એક નવા ધર્મના રાજકીય લાભ પણુ તેને સૂચ્યા હશે. પોતાની કારકીર્દીના પહેલા ભાગમાં મુસલમાની તીર્થયાત્રા કરવામાં અને મુસલમાની સાધુઓને માન આપવામાં તે ચુસ્ત હતો. પોતાના અમલના ૨૧ મા વર્ષમાં મક્કે હજ કરવા જવાનો મનસૂઓ ખરા દીલથી તેણે કર્યો હતો; ૨૪ મા વર્ષમાં (૬ સને ૧૫૭૯ માં) તેણે પોતાના સુધરેલા વિચાર પ્રગટ કર્યા.

મુસલમાની સાધુ સંતોમાં સુધરેલા વિચાર ધણુના હોય છે. જે સાધુઓ પાસે અકબર જતો તેમાંના કોઈથી એને જ્ઞાન મળેલું હોય એ અશક્ય નથી; પરંતુ સ્થાપિત ધર્મપરથી અકબરની આસ્થા ઉઠાડવાનું તોહમત, મુસલમાની ગ્રંથકર્તાઓ, ફૈજ અને તેના ભાઈ અબુલફાજલ ઉપર મૂકે છે. આ બે નામાંકિત પુરૂષો મુખ્યારિક નામે વિદ્વાનના દીકરા હતા. મુખ્યારિક બહુધા નાગોર નગરનો વતની હતો અને સાંથી આગ્રે આવી એક મદ્રેસા ચલાવતો હતો. પ્રથમ તે સુન્ની હતો, પછી શીઆ થયો;

ને ત્યાર પછી પ્રાચીન પંડિતોની શીલસુરીનાં એટલે તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો એટલે વહેમથી મુક્ત થયો. તેના શત્રુ તેને નાસ્તિક કહી એટલા સતાવવા લાગ્યા કે મદ્રેસા બંધ કરી તેને સહકુટુંબ આગ્રેથી નાસવું પડ્યું. તેના દીકરા દેખાઈતા મુસલમાન હતા, પણ એમ સંભવેછે કે તેઓના મનમાં જાંડી આસ્થા મૂળથીજ નહિ હોય.

હિંદુ શાસ્ત્રનો અને વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનાર પહેલો મુસલમાન હિંદમાં ફૈજ હતો. અકબરની આજ્ઞાથી તેણે એમ કરવા માંડ્યું કે પોતાની મેળે તે નક્કી જણાતું નથી. પણ પછી તેને અકબરની સહાય પુષ્કળ મળી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે વર્ત્યો. કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનાં તથા ભાસ્કરાચાર્યકૃત બીજગણિત અને લીલાવતીનાં ભાષાંતર કર્યાં. બીજા વિદ્વાનો બીજા ગ્રંથોના તરજુમા કરતા હતા તેપર ફૈજની દેખરેખ હતી. આરમાંના એક વેદનું, રામાયણ અને મહાભારતનાં તથા રાજતરંગિણી નામે કાશ્મીરના ઇતિહાસનાં ભાષાંતર એ રીતે થયાં. એ બધા તરજુમા ફારસીમાં કર્યા હતા. વળી અકબરે ફરાખતુન નામે પાર્શ્વને ગોવેથી તેડાવી તેના હાથ નીચે કેટલાક તરજુમાને ભણુવા મૂક્યા. તેઓ ગ્રીકભાષાશીખી તેમાંનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર ફારસીમાં કરે એવી મતલબ હતી. બાઈબલનું ભાષાન્તર કરવાનું કામ શાહે ફૈજને સોંપ્યું.

કારકીર્દીના ૧૨ મા વરસમાં ફૈજને અકબરની મુલાકાત થઈ, ને ત્યાર પછી છ વર્ષે અમુલદ્દાજીને યર્ષ. થોડાં વરસમાં એ બંને ભાઈ પ્રાણપ્રિય મિત્ર અને અવિયોજ્ય સાથી થયા. ધર્મસંબંધી બાળતમાં અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાના વિષયમાં તેના મંત્રી થયા એટલુંજ નહિ, પણ રાજ્યના અગત્યના કામમાં તેમના અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતા અને મોટાં રાજકાજ તેમને સોંપવામાં આવતાં. દક્ષિણ દેશપર સ્વારી કર્યાની પૂર્વે ફૈજને એલચી ઠરાવી ત્યાંના પાદશાહો અને મોકલ્યો હતો; અને અમુલદ્દાજીને અંતે મોટામાં મોટી લશ્કરી પદવી પામ્યો અને મુખ્ય વજર થયો. અમુલદ્દાજીના મરણથી અકબરને ખેદ થયો તે પાછળ વર્ણવ્યો છે, અને ફૈજનો કાળ થયો તે વારે જે દિલગીરી શાહને લાગી તેનું બ્યાન ફૈજના દુશ્મને કર્યું છે, તેથી તે ઉપર વધારે ભરોંસો રાખી શકાય. મધ્યરાત્રે અકબરને ખબર થઈ કે ફૈજનો અંતકાળ છેક નજીક આવ્યો છે; ખબર થતાં વારને પાદશાહ તેની પાસે ગયા. એ વેળા ફૈજ અચેત થયો હતો. અકબરે તેનું માથું ઉચકી પ્રેમ વચને કહ્યું “શેખજી, હું અલી હકીમને લાવ્યો છું. તમે બોલતા કેમ નથી!” ભાન ન હોવાથી ફૈજએ જવાબ

*બગદાદના પ્રથમના ખલિફાઓના વખતમાં કેટલાંક વૈદક અને ખગોળજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સંસ્કૃતમાંથી આરબીમાં થયાં હતાં.

†ફૈજએ નળદમયંતીના કાવ્યનો તરજુમા કર્યો, અને તે ઉપરાંત નવી કવિતા અને ગદ્ય ગ્રંથો ફારસીમાં કર્યા. અમુલદ્દાજી કરતાં તેને વિદ્યાભ્યાસપર વધારે શોક હતો અને દુનિઆદારીનાં કામ ઓછાં ગમતાં.

દીધો નહિ તે જોઇ શાહે પોતાના માથાની પાધડી લેઇ ભોંય નાંખી અને અતિ શોકનાં વચન ઉચ્ચાર્યા. જ્યારે અકબર પાછો સાવધ થયો ત્યારે અબુલફઝલ ખીજા ઓરડામાં હતો ત્યાં જઈ તેની પાસે બેસી તેને દિલાસો આપી ફટલીક વાર પછી રાજમંદિરમાં ગયો. મુન્તખબ ઉત્તરવારીખમાં તેના રચનાર અબુલકાદરે આ હેવાલ લખ્યો છે. આ અંચકત્તા ધર્માધ હોવાથી તેણે ફૈજની નિન્દામાં લખ્યું છે કે 'અંતકાળલગી ફૈજએ ધર્મનિન્દા કરીને આખરે કૂતરાની પેટે ભર્યો; તેનો ચહેરો બદશીકલ થયો અને તેના હોઠ કાળા થયાં. નરકની સજા થવાની છે તેનો આરંભ જાણે અહિંથીજ થયો.' એ અબુલકાદરની ભલામણને માટે ફૈજએ અકબરશાહના ઉપર પત્ર લખ્યું છે તેનો ઉતારો એ પુસ્તકમાં કરી તે લખેછે કે, માફ જણે બહું કર્યું તેની નિન્દા તેના મરણ પછી કરવી એ કૃતમ્નપણું કહેવાય, પરંતુ પરમેશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે મારી નજર બળવત્તર હોવાથી એમ કરવામાં દોષ નથી. પોતાના મિત્રોનું રક્ત કરવામાં ફૈજ હોંસીલો હતો એ આ કાગળપરથી ચોખ્ખું દેખાયછે. અબુલકાદરે બજાવેલી સેવા જણાવી તેણે લખ્યું છે કે, તેનો બદલો તેને હજી મળ્યો નથી, કેમકે હજી પાદશાહના જાણવામાં તે આવી નથી; એ તે બિચારાનું કમનસીબ છે. અબુલકાદરનાં વખાણ કરી તે કહેછે કે એને હું ૩૭ વરસ થયાં સારી પેટે ઓળખુંછું; એ મારો નીમકહલાલ દોસ્ત છે. એનામાં ધણાક સદગુણ અને ધણી આવડત છે, માટે હું એની મળ્યૂત સિશરસ કરુંછું. ધર્મ સંબંધી ફૈજ અને અબુલફઝલ જોડે અબુલકાદરને અણખનાવ થયો હતો, પરંતુ તેથી તેના ઉપર અકબરની ઈતરાણ થઇ નહોતી, એમ જણાયછે; કેમકે તે લખેછે કે ફૈજના મરણ પછી તેનાં પુસ્તકોની યાદી કરવાને પાદશાહે મને ફરમાવ્યું હતું. એ પુસ્તકાલયમાં ૪૬૦૦ ચોપડીઓ, સંભાળથી સુધારેલી અને સારી બંધાવેલી હતી. તેઓ કવિતા, અનેક વિદ્યાનાં શાસ્ત્રો, સુનીતિ, અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો હતાં.

ફૈજ અને અબુલફઝલ ઉપરાંત બધા ધર્મના ધણાક વિદ્વાનો અકબરના દરબારમાં હતા. ખાનિઆજમ અજીજ મોટો પંડિત હતો; ખાનિખાનાન મીરજખાન (બેહરામખાનનો દીકરો) જે અકબરના સામંતોમાં ખીજા દરજ્જાનો હતો તે પણ વિદ્વાન હતો. આખરનું જન્મચરિત્ર તુર્કી બોલીમાં હતું તેનો ફારસી તરજુમો એનો કરેલો છે. આ વખતના કવિ અને વિદ્વાનોનાં નામ ઇતિહાસોમાં નોંધ્યાંછે તેમાં તાનસેન નામે પ્રખ્યાત ગાયન જોડનાર અને ગાનાર ગવૈયાનું નામ છે. જૈનખાન જે ચતુર અને ચપળ સુભટ હતો, તે વાજિત્ર વગાડવામાં હોશિયાર હતો. હિંદુની અને મુસલમાનની વિદ્યા શીખવવાને શાળાઓ અકબરે સ્થાપી હતી, ને તેમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની હાલત પ્રમાણે તથા જે ધંધો કરવો હોય તેપર નજર રાખી બજાવતો,

ભિન્ન ભિન્ન મતના વિદ્વાનોને ભેળા કરી તેઓમાં ખેસવું અકબરને બહુ ગમતું. તેઓના સંવાદ સાંભળવાથી અને તેમાં સામિલ થવાથી તેને આનન્દ થતો, ને વખતે આખી રાત ત્યાં ગાળતો. એવી નિયમિત સભા પ્રતિ શુક્રવારે મળતી, પણ તે ઉપરાંત ધણીકવાર તે કોઇ જ્ઞાની બ્રાહ્મણને કે મુસલમાન સુરીને બોલાવી તેમના મત વિષે લાંબી તજવીજ કરતો. ઉઘિસ્તાન નામે ફારસી ગ્રંથમાં એશિયાના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો વર્ણવ્યા છે, તેમાં આ સભાઓમાં વાદવિવાદ થતા તેના નમૂના આપ્યા છે. એ નમૂના કદાપિ કલ્પિત હશે, પરંતુ તેપરથી ખરા બનેલા સંવાદની અટકળ કરી શકાય. એક સંવાદનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં એક બ્રાહ્મણ, એક મુસલમાન, એક પારસી, એક ચાહુદી, એક ખ્રિસ્તી, અને એક દ્વિલસુષ કે તત્વજ્ઞાની, એમનાં ભાષણ આપ્યાં છે. પ્રત્યેક પોતાના ધર્મને પક્ષે કારણો બતાવે છે. જવાબમાં દરેકના કારણના રદીઆ આપ્યા છે. કેટલાક ધર્મરથાપનારાનાં માઠાં લક્ષણો બતાવીને, બધાના મતોનું અનર્થકપણું દેખાડીને, અને દરેકના કૈાતુકનો પૂરાવો ન હોવાથી સર્વને જૂઠા પાડ્યા છે. જ્ઞાની અંતે ભાષણ કરી સંવાદ સમાપ્ત કરતાં કહે છે કે જે ધર્મનો પાયો વિવેક અને સદ્ગુણ છે તે માત્ર સાચો ધર્મ છે. એક ખરેખરા વિવાદનો હેવાલ અકબરનમામાં લખ્યો છે. બધા પંથોના પંડિતોની રૂબરૂ તે, એક તરફ વિશ્વાસી (ખ્રિસ્તી) પાદ્રી રેદીફની અને બીજામેર કેટલાક મુસલમાન મુલ્લાંજની વચ્ચે થયો હતો. મુલ્લાં ખીજવાઈ ગયા અને તેમની તકરાર નબળી હતી, પાદ્રી શાંત રહ્યા અને તેમની દલીલો બળવત્તર હતી એવું એ હેવાલમાં લખ્યું છે. આકળા થઇ લડી ઉડવાને માટે અકબરે મુલ્લાંને ઠપકો દઈ કહ્યું કે વિવેકને અનુસરવાથીજ પેરમેશ્વરની યોગ્ય ભક્તિ થાય, કોઈ કહેવાતા ઇશ્વરાદેશપર નિશ્ચયક વિશ્વાસ રાખવાથી ન થાય. એ સંવાદમાં એક ખીના લખી છે તે વિષે એ પાદ્રીના લખાણમાં જે કહ્યું તેથી ઉલટું મુસલમાની ગ્રંથમાં કહ્યું છે. અને નવાઇ જેવું એ છે કે દરેક પક્ષે પોતાના માર્ગને હીણું લાગે તેવી રીતે એ વાત લખી છે. બાઈબલ અને કુરાન વિષે તકરાર ઉઠી તેમાં પાદ્રી કહે કે અમારું બાઈબલ ખરું ઇશ્વરદત્ત અને મુલ્લાં કહે કે અમારું કુરાન ખરું ઇશ્વરદત્ત. અબુલફઝલ કહે છે કે એનો નિવેડો કરવાને પાદ્રીએ કહ્યું કે હું મારા હાથમાં બાઈબલ લેઈને ધકધકતી ભઠ્ઠીમાં ચાલું અને મુલ્લાં કુરાન હાથમાં લઇને તેમાં ચાલે, જુઓ પછી બાઈબલથી મારો બચાવ થાય છે કે કુરાનથી મુલ્લાં બચે છે. ખરું જોડું તુરત જણાઈ આવશે. મુલ્લાંએ એમ કરવાની ના પાડીને પાદ્રીને ગાળો ભાંડી. પાદ્રીએ આ સંવાદ વર્ણવ્યો છે તેમાં લખ્યું કે ‘એમ કરવાનું મુલ્લાંએ કહ્યું, અને અકબરની મરજી હતી કે એમ કરવું પણ અમે ના કહી.’ સંભવિત એ છે કે બેઉ પક્ષના દુરાચારથી

ગમત મેળવવાને અકબરે આ ઉપાય કહાડ્યો હતો. પરંતુ એકે પક્ષનો, ને વિશેષે કરીને વિશ્વાસીઓનો, ઉપહાસ કરવાનો તેનો ઈરાદો હતો એમ જણાતું નથી. ખ્રિસ્તી ગ્રંથ વિષે તેનો અભિપ્રાય સારો હતો. પાદ્રીઓ ઉમંગભેર આશા રાખતા હતા કે પાદશાહ ખ્રિસ્તી થશે, પણ એ વાતમાં નાઉમેદ થતાં તેઓને એમ ભાસ્યું કે અમને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ એ છે કે અમારી પાસેની છખીઓ અને પ્રતિમાઓ જોઈ ખુશ થવું અને પોતાના દરબારનો ભભકો વધારવો. જ્યાં સંપ્રદાયના મત જાણવાની તેને ભારે જાણસા હતી.

અકબરનો પોતાનો નવો ધર્મ શો હતો તેનું અનુમાન ઉપલા લખાણ પરથી થઈ શકે. તેનું મત એક ઇશ્વરની માનસિક પુજા કરવાનું હતું. પણ નખળા મનના માણસને કાંઈ ક્રિયાની અને ઓઠાની જરૂર જણાય છે માટે તે રાખ્યાં હતાં. આપણી પોતાની વિવેકયુક્તિથી જે જ્ઞાન મળે તે પ્રમાણે ઇશ્વરભક્તિ કરવી. તેની એકતા અને તેનો પ્રેમ યુક્તિ કે વિવેકયુક્તિવડે અપજ્નેગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. માણસે તેની સેવા કરવી જોઈએ તથા પરાકાળમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે માફા મનોવિકારને વશ કરવા તથા માણસનું બહું થાય તેવાં કામ કરવાં, પરંતુ કોઈ માણસે ઠરાવેલા પંથને આધારે વર્તવું નહિ, કેમકે સર્વ મનુષ્ય આપણી પેઠે દુરગુણ અને ભૂલને પાત્ર છે. પોતાના આત્માને પરમાત્મા ભણી લેઈ જવાને તથા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને કોઈ દેખાઈતા પદાર્થ વિના જેને ચાલેજ નહિ તેણે સૂરજની, કે ગ્રહોની, કે અગ્નિની પૂજા કરવી એવી અકબરે ભલામણ કરી છે. તેઓને દેવને યાદ કરાવનાર ચિન્હ માનવાં. તેના મત પ્રમાણે ગોર કે પુરોહિતની તથા સાર્વજનિક ભક્તિની જરૂર નથી, તથા કોઈ જાતનો આહાર અભક્ષ્ય નથી; પણ અપવાસ કરવાની અને જીતેન્દ્રિય થવાની તે ભલામણ કરે છે, કેમકે તેથી મન ઉન્નતિ પામે છે. સૂર્યને નમસ્કાર, મધરાત્રે અને વહાણેવાયે ઇશ્વરોપાસના, અને અપોરે સૂર્યનું ધ્યાન એટલી માત્ર તેની ધર્મ-ક્રિયા હતી. એથી કાંઈ જળ થશે એવું તે માનતો નહિ, પણ લોકના વહેમને માટે માત્ર એ મંજૂર રાખ્યાં હતાં. અગ્નિપ્રજ્વલ કહે છે કે એકવાર અકબરશાહને અરજ કરવામાં આવી કે વરસાદના સાર પ્રાર્થના કરો, તેવારે તેમ કરવાની ના કહી તેઓ બોલ્યા કે આપણે શાની ગરજ છે અને આપણી ઇચ્છા શી છે તે પરમેશ્વર આપણાથી વધારે જાણે છે, અને આપણા લાભને માટે પોતાની શક્તિ વાપરવાનું સંભારવાની જરૂર નથી. પોતાના ધર્મમાં રાખેલી ક્રિયા બીજાને કરવા દેતો ને પંડે પણ અધી કરતો; તે પરથી શક જાય છે કે તેની કલ્પના ઉપર તેમની અસર થઈ હતો. તે સ્વભાવે ભાવિક હતો એમ જણાય છે, અને એટલો અધો સંશયાત્મક હતો, પોતાના યુક્તિવડે સિદ્ધ કરેલા ધર્મ કરતાં જે કરવાથી ઇશ્વરની વધારે સમિપ જવાય તેવું ભાસે તેવી બાબતમાં તે વહેમથી મુક્ત નહોતો. લાગણીથીજ તેણે ઇસુખ્રિસ્તની અને મરિયામની મૂર્તિનું માન તથા ભયપૂર્વક પૂજન કર્યું અને હિંદુઓની સહવાસ કરી તેમની વિદ્યા અને તેમના ઉપચાર તે શીખ્યા.

પુશામતિયા દરબારીઓની અતિ પ્રશંસા અને અકબરના ધર્મસુત્રનાં કેટલાંક વચનોપરથી એમ ભાસે કે તે પેગમ્બર થવાનો દાવો કરતો હશે, પણ એ ધારણા ખોટી છે. અકબરે પંડે એવો ખ્યાલ કદો પોતાના મનમાં આણ્યો ન હતો. એનો મૂળ સિદ્ધાંત એ હતો કે પેગમ્બરો થયાજ નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે તે યુક્તિનું પ્રમાણ આપતો ને માનતો; અને ધર્મના કામમાં હાથ ધાલવાનો અધિકાર તેને પાદશાહ હોવાથી મળ્યો છે એવું તે સમજતો. શિષ્યોને ટુંકવા (તેમના ઉપર શ્વાસ મૂકવો) વગેરે અકબર કરતો, તેમતો બધા મુસલમાન ગુરૂઓ કરેછે; એમાં ચત્તમકાર કરવાનો દાવો તે કરતો નહિ. જ્યારે તેણે પોતાના નવા મત જાહેર કર્યા ત્યાર પહેલાં તેને એમ કરવાનો અધિકાર છે, મુસલમાની ધર્મ સમાજનો પ્રમુખ પાદશાહ છે, અને તેને પોતાના મત પ્રમાણે આજ્ઞા કરવાનો તથા વાંધાનો નિવેડો કરવાનો હક છે, એવો અભિપ્રાય મુસલમાની કાયદા જાણનારા કાજી, મોલવી વગેરે પાસેથી લખાવી લીધો હતો, (ઇ. સ. ૧૫૭૯, હી. સ. ૯૮૭). પોતાના નવાધર્મની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી—“પરમેશ્વર એકજ છે અને તેનો ખલીફા (પ્રતિનિધિ) અકબર છે.”

પોતાનો માર્ગ ફેલાવવામાં તેણે માત્ર બોધનો ઉપયોગ કર્યો, રાજ્યશક્તિ વાપરી નહિ; અને તેનો પ્રસાર તેના દરબારીઓ તથા થોડા વિદ્વાનો ઉપરાંત થોડાજ માણુ-સોમાં થયો; પરંતુ મુસલમાની ધર્મની જે ફરજો બળવવાની જરૂર અદ્યાપિ કાયદાથી પાડવામાં આવતી હતી તે નહિ બળવનારને સરકારથી સજા થતી હતી તે ફરજો રદ કરવાના ઉપાય વધારે સખ લીધા. ખાનગી બંદગી, રોજ, ખેરાત, હજ અને મસજિદમાં જઈ સામાજિક બંદગી કરવી એ સર્વ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરવાની કે ન કરવાની છૂટ આપી. નાપાક જનાવરો, મધ્યમ મદીરાપાન, અને પાસાથી રમવાની રમતોની મના હતી તે રદ કરી; બાર વરસનો છોકરો થતાં સૂધી સુનત કરવાની મના કરી, કેમકે એ ક્રિયાની યોગ્યતા વિષે તેને આવે સમજ પડી શકે. એક ગ્રંથકર્તા લખેછે કે એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવાની મના કરી હતી.

મુસલમાની ધર્મ ઉપર ઇતરાજી તથા તેને ખાળવાની ઇચ્છા જણાય એવા પણ કેટલાક ઉપાય કર્યા. હીન્દી સને અને આરખી મહિનાને ઠામે સૌરવર્ષ અને પ્રાચીન પારસી મહિના દાખલ કર્યા. * મેશ રાશીનો સૂરજ થાય તે વખતે એ વરસનો આરંભ હતો. અકબરશાહને રાજ્યાસને બેસવાનો આરંભ પણ એ વખતની પાસે હતો તેથી એના રાજ્યનાં વરસ અને એ નવા સનેનાં વરસ બેરોબર થતાં, આરખી ભાષા અને આરખી વિદ્યાના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નહિ, અને મહમદ, અલી વગેરે આરખી નામ પાડવાં બંધ પાડ્યાં. આરખી કાયદા અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની મના કરી અને તેને બદલે અંકગણિત, ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, દાખલ કર્યા. “સલામ આલેકુમ” ને (તમે શાંતિમાં રહો એને) ટેકાણે “અલાહુ અકબર” (પરમેશ્વર અતિ મોટો છે) કહેવાનો ચાલ પાડ્યો; અને એ

* પારસી અને આરખી મહિનાનાં નામ મુંબાઈનાં પંચાંગમાં છાપેલાં હોયછે.

રીતે સલામ કરનાર બોલે તેના જવાબમાં “જલ્લ જલાલુ હુ” (તેનો પ્રકાશ પ્રગટ થાઓ) એ વચન બોલવાનું ઠરાવ્યું. એમ સલામ અને જવાબનાં વચન બોલતાં ‘જલાલુદ્દીન અકબર’ એ શપ્તો બનતા દાદી રાખવાનો હુકમ કુરાનમાં છે તથાપિ અકબરને તે ઉપર એટલો અણુગમે હતો કે તે રાખનારને પોતાની હમૂરમાં બાગ્યે આવવા દેતો. દાદી રાખવાની મના અને અમુક પ્રસંગે પ્રાચીન ઇરાનની રીત પ્રમાણે લાંબા થઇ પાદશાહને પગે લાગવાનો (કે ભૂમિચુમ્બન કરવાનો) ધારો કર્યો તેથી આસ્તિક. મુસલમાનોને વિશેષ કંટાળો આવ્યો, કેમકે તેમનું માનવું એ છે કે એમ લાંબા સૂઈ પગે લાગવું તો માત્ર પરમેશ્વરને જ હોય.

હિંદુધર્મને રાન્યથી આશરો મળતો નહિ તેથી તેમાં હાથ ધાલવાના પ્રસંગ અકબરને થોડા મળ્યા. બીજા લોકને પજવવા નહિ, અને પારકા ધર્મને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ એવી તેમની રીત હોવાથી તેમની વચમાં પડવાની અકબરને ઇચ્છાએ નહતી. પરંતુ જેટલા કામમાં હાથ ધાલવાની જરૂર જણાઇ તેટલામાં ધાલ્યો. દિવ્યપતિજની, રજસ્વળા થયા પહેલાં કન્યા પરણાવવાની, અને હોમ હવનમાં ભોગ આપવાને જનાવર મારવાની તેણે મના કરી. વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની રજા આપી, અને વિધવાને તેની પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સતી કરવાની મના કરી તથા તેને બાળવાની રજા મળવા અગાઉ તે આર્ધ જીરજૂલમ વિના બળી મળવા તૈયાર થઇ છે તે નક્કી કરવાના ઇલાજ કર્યા. પાછલા ભાગમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે એક વેળા જ્ઞેધપુરનો રાજા તેના કુંવરની પત્નિને તેની ખુશી ઉપરાંત બાળી મારતો હતો તે ખબર થતાં અકબરશાહે પંડે ત્યાં જઈ તે ખુન અટકાવ્યું.

હિંદુઓપર થતા અન્યાયને અટકાવવાના વિચારને એના નવા પંથ જોડે કાંઈ સંબંધ નહોતો, ને તેની પહેલાં ઘણા વરસથી તે બહુ કામ એણે કરવા માંડ્યું હતું. રાન્યની લગામ હાથમાં આવી ત્યારથી તેણે લાયકી પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન બેઉને સરકારી નોકરીમાં પક્ષપાત વિના રાખવા માંડ્યા હતા. પોતાના અમલના સાતમા વરસમાં જજીઆ વેરો તેણે બંધ પાડ્યો. *આ વેરાથી રાન્યકર્તા અને રૈયતની વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વૈરભાવ જરી રહેતો હતો. એજ વખતે જત્રાણુ વેરો તેણે માફ કર્યો. એ માફ કરવાનું કારણ આગળ કહેવામાં આવ્યું.

*ફરીશતા નામે ફારસી ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે કે અલાઉદ્દીન પાદશાહે પોતાના મુખ્ય કાજીને પૂછ્યું કે જજીઆવેરો કેટલો લેવો ? તેના જવાબમાં કાજીએ કહ્યું કે “ધર્મામ હતીફનો હુકમ એવો છે કે કાફરોને જીવતદાન દેવાને બદલે જેમ એ વેરો ભારે લેવાય તેમ લેવો. તેમની કનેથી જજીઆ ને જમીનવેરો એટલો બધો લેવો કે તેમને મોત જેવું લાગે.” શીરોજશાહના વખત લગી બ્રાહ્મણોને એ વેરાની માફી હતી, ને તે વેરા ખાતર ત્રણ વર્ગે હતા, ૪૦ ટકા, ૨૦ ટકા ને દશ ટકા માથા દીડ. પછી બ્રાહ્મણોને એ છોટા વર્ગમાં દાખલ કર્યા. લોદીવંશના વખતમાં એ વેરો ઉધરાવવામાં બહુ સખ્ત કરવામાં આવતી. અકબરે માફ કર્યા પછી આલમગીરે (આરંગજેબે) પોતાની કારકીર્દીના ૨૨ મા વરસમાં પાછો નાખ્યો ને હુકમ કર્યો કે આપનારનું અપમાન થાય તેમ લેવો. તે આવી આપે, ઉભો રહીને આપે, ઇલાદિ. શીરોજશીરના વખતમાં ઉધરાવવો બંધ પડ્યો ને સૈયદ વજીર થયા તે વારે કાઠી નાખ્યો.

૬. સને ૧૫૬૧ માં તેણે એક ખીજ દયાળુ આજ્ઞા કરી કે લડાઇમાં પકડાયલા માણસોને ગુલામ કરવા નહિ. આ આજ્ઞા સર્વેને લાગુ પડતી હતી, તથાપિ હિંદુઓને તે વિશેષ સુખકારી હતી કેમકે તેમને જૂના મુસલમાની રિવાજથી ભારે દુઃખ પડતાં. મારશાડના વખતમાં આ જૂલમ એટલે લગી ચાલ્યો હતો કે શહેર કે કિલ્લાનો બચાવ કરનારા યોદ્ધાનાં કુટુંબોને પકડી લેઇ જઇ ગુલામ કરતા; એટલુંજ નહિ, પણ જે નગરવાસીઓ લડાઇમાં શામીલ થયલા નહિ ને જેમની પાસે હથિયાર નહિ તેમને તથા તેમનાં ઘેરાં છોકરાંને પકડી વેચી દેવામાં આવતાં. આ કેર તેણે બંધ પાડ્યો.

અકબરે પોતાના ધર્મ સંબંધી સુધારા થોડે થોડે દાખલ કર્યા હતા, અને તેમાંના જે વિષે મુસલમાનો બહુજ નાખુશ થયા તે બંધ પાડ્યા કે માત્ર દરબારમાંજ ચલાવ્યા, તોપણ વધારે શ્રદ્ધાવાન મુસલમાનો બહુ નારાજ થયા. મુલ્કાં લોક તો તેમાં ધણાજ નારાજ થયા. વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો, તેમાં ધર્મીદા જમીન વિષે જે ફેરફાર થયા તેથી તેઓની નાખુશી વધી. એક આસ્તિક મુસલમાને રચેલા ઇતિહાસોમાં આ બાબત ભારે ફરિયાદ બિરાલેલી છે. એતો ખરું હશે કે જેઓ એની સામા થવામાં અપેક્ષાવાન હશે તેમના પર સંપ્તાઇ કરી હશે; જેઓ નમતા રહેતા તેઓ ઉપર કૃપા રાખવામાં આવતી એતો નક્કી છે. જે દાખલા એ પ્રતિપક્ષીએ નોધ્યા છે, તેમાં અકબરનો વાંક જણાતો નથી. જેમણે પાદશાહનું અપમાન કર્યું, તેમનું અપમાન પાદશાહે કરેલું જણાય છે. ફક્ત મુલ્કાં લોક નારાજ થયા હતા એમ ન હતું, કેટલાક અમીરો પણ એના નવા ધર્મની સામા હતા. એઓમાં અજીજ કોકા ખાનિઆજીમ મુખ્ય હતો. એ પાદશાહનો દૂધભાઈ અને ઉત્તમ વર્ગનો સામંત હતો. ગૂજરાતપર અમલ ચલાવવાને તેને મોકલ્યો હતો, ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહેવાથી તેની માએ અકબરને અરજ કરી કે તેને હજૂરમાં મળવા બોલાવો. પાદશાહે તેમ કર્યું, પણ અજીજે કાંઇ બાનું બતાવી ના પાડી. ખરું કારણ તો એ હતું કે તેને દાઢી મુડાવવી અને પગે લાગવું ગમતાં નહોતાં. અકબરે તેને મીઠાં વચને જરા ઠપકો લખ્યો, પણ અજીજે માન્યું નહિ, ત્યારે રીતસર તાકીદનો હુકમ લખી મોકલ્યો. તે પહેાંચતાં અજીજે નોકરી છોડી દેઈ, અકબરને બેઅદબી અને તિરસ્કાર ભરેલો કાગળ મોકલ્યો; તેમાં લખ્યું કે આપ નવો ધર્મ ચલાવો છો તેનો આધાર શો છો? શું આપને પરમેશ્વરે પુસ્તક મોકલ્યું છે? ને આપ હજરત મહમદની પેઠે ચમત્કાર કરી શકો છો? ધર્મબ્રહ્મ માણસો અનન્તકાળ લગી જે નર્કમાં પડે છે તેને રસ્તે આપ ચડ્યા છો? એ ભૂલશો નહિ. હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું કે તે તમને મુક્તિને માર્ગે પાછા આણે. ધમનો ગુરુસો આ પ્રમાણે બતાવી

રજા લીધા વિના અને ખબર આપ્યા વિના તે મક્કે જતો રહ્યો- પણ ત્યાં થોડા વખતમાં તેને અભુગમે થયો તેથી પાછો આવી પાદશાહને શરણે ગયો. અકબરે તુરત તેને મારી બક્ષી તેની પદ્મિ પાછી આપી અને મહેરબાની જારી રાખી. એક બીજા મોટા ઉમરાવે રૂબરૂમાં તેના મત ઉપર હુમલો કરી કહ્યું કે, અન્ય મુસલમાની દેશોના પાદશાહો એ બાબત શું ધારશે તેનો વિચાર કરો. અકબરે તેને હજૂરમાંથી દૂર જવાનું માત્ર કહ્યું. એક ઉમરાવે પાદશાહના મંત્રીઓને નર્કવાસી કહ્યા, તેને અકબરે કહ્યું કે એવા કુવચનનો જવાબ એક છક્કડ છે.

એ રીતે સામા થનારા માણસોનું કાંઈ વળ્યું નહિ, તોપણ અકબરનો નવો ધર્મ એવો બારીક અને જ્ઞાનધન હતો કે સાધારણ લોકમાં તે ઝાઝો ફેલાય નહિ. થોડાક તત્વજ્ઞાની, તથા કેટલાક સ્વર્થી ધર્મોપદેશકો અને દરબારીઓએ માત્ર તે સ્વીકાર્યો હતો, ને અકબરનો કાળથતાં તેના પંથનો પણ એની મેળે અંત આવ્યો, અને જહાંગીરે શાંતપણે મુસલમાની પદ્ધતિ પાછી ચાલુ કરી. સૌર વર્ષ જતે ઉપયોગી હોવાથી કેટલાક વખત લગી ચાલુ રહ્યું. તોપણ ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રપણે વિચાર અને તજવીજ કરવાની ઈચ્છા અકબરે ઉત્પન્ન કરી હતી તે જારી રહી, અને બહારનાં કારણોએ તેનો પ્રસાર અટકાવ્યો ન હોત તો આગળ વધતાં પરિપક્વ થઈ, ચાલતા વહેમોનો નાશ કરી કોઈ મોટો સુધારો તે કરી શકત.

અકબરના મત અપૂર્વ હતા એમ કહેવાઈ શકાય નહિ. હિંદુ જ્ઞાનીઓ અદ્વૈત બ્રહ્મનેજ માનતા. વેદ પુરાણમાં બહુ દેવ કહેલા છે તે કહેવાનું તેઓ અપમાન કરતા નહિ, તથાપિ તે વાત ખરી માનતા નહિ. અકબરની પહેલાં લગભગ સો વરસપર કબીરે પંથ સ્થાપ્યો હતો, તે તેના મતને વધારે મળતો હતો; અને પોતાના નવા માર્ગના કેટલાક સ્વેચ્છિક નિયમો તેણે કબીરપંથમાંથી લીધા હશે એમ જણાય છે. તોપણ એ ખરૂં છે કે એની પૂર્વે થઈ ગયલા અધિપતિઓથી એનું ધર્મર વિષેનું જ્ઞાન ઉત્તમ હતું, અને પોતાને હાથ રાજ્યસત્તા પુષ્કળ છતાં પ્રત્યેક માણસને ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવાની અને માનવાની છૂટ આપી, એ તેની ઉદારતા સિદ્ધ કરે છે.

વસુલાતખાતું.—ખેડુત લોકો પાસેથી કર ઊઘરાવવાની અકબરે જે ગોઠવણ કરી તેથી રૈયતને સુખ થયું. એણે ચલાવેલી રીત કેવળ નવી નહોતી. શીરશાહે તે કાઢી હતી અને અકબરે તેમાં સુધારો વધારો કર્યો. શીરશાહનો અમલ થોડી મુદત પહોંચ્યો તેથી તેને તે આખા રાજ્યમાં દાખલ કરી શક્યો નહોતો. અકબરની કારકીર્દીમાં આખા રાજ્યના ખેડુતોને તેનો લાભ મળ્યો.

જમાબંદી કરવામાં તેણે ત્રણ બાબતપર ધ્યાનઆપ્યું.—૧. દરેક ખેતરની બરાબર માપણી કરાવવાપર. ૨. દરેક ખેતરમાં કેટલું પાકે છે તેની ખોળ કરી તેમાંથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવવાપર. ૩. એ પ્રમાણે પાકનો હિસ્સો ઠરે તેની કીમતનું નાણું કેટલું થાય તે મુકરર કરવાપર.

૧ લા કાજને અર્થે એ કર્યું કે જૂદી જૂદી જાતનાં માપ ચાલતાં હતાં તે રદ કરી આખા રાજ્યને સાર એક માપ ઠરાવ્યું, અને માપવાનાં ઓળખ સુધાર્યાં; પછી આખા રાજ્યમાં ખેડાતી જમીનની માપણી કરવાને મોજણીદારોને મોકલ્યા.

૨ જો હેતુ પારપાડવાને જમીનની પેદા કરવાની શક્તિ પ્રમાણે તેના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ, કે ૧ લો, ૨ જો, ને ૩ જો, એવા ત્રણ વર્ગ કર્યા. દરેક પ્રતની જમીનમાં વિધે કંટલું પાકેછે તે તળવીજ કરી નક્કી કર્યું, ને તે પરથી સરાસરી વિધે કંટલું પાકેછે તે ઠરાવ્યું, ને તે સરાસરીનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવો એવો ધારો કર્યો. ધારો કે દરેક પ્રતનું એક એક ખેતર છે તેઓમાં ધર્જા પાકેછે. તેમાંના—

	મણ.	શેર.
૧ લા કે ઉત્તમ પ્રતના ખેતરમાં વિધે	૧૮	૦ પાકેછે.
૨ જા કે મધ્યમ પ્રતના ખેતરમાં "	૧૨	૦ પાકેછે.

૩ જા કે કનિષ્ઠ પ્રતના ખેતરમાં " ૮ ૩૨૧૧ પાકેછે.

ત્રણે મળી કુલ પાક. ૩૮ ૩૨૧૧ એને ત્રણે ભાગતાં ૧૨ મણને ૩૭૧૧ શેર આવેછે, એ સરાસરી પાક, ને એ સરાસરીને ત્રણે ભાગતાં ૪ મણને ૧૨૧૧ શેર આવ્યા, તે સરકારનો ભાગ. ખીજું ઉદાહરણ-એક વિધા જમીનમાં કપાસ નીચે પ્રમાણે પાકેછે.—

	મણ.	શેર.
૧ લા વર્ગના એક વિધામાં	૧૦	૦
૨ જા વર્ગના " "	૭	૨૦
૩ જા વર્ગના " "	૫	૦

કુલ. ૨૨ ૨૦

એની સરાસરી દર વિધે ૭ મણને ૨૦ શેર આવી, તેને ત્રણે ભાગતાં સરકારનો હિસ્સો અઢી મણ થાય. વધારેમાં વધારે લેવાની વિધેદારીનો દર એ ઠરાવ્યો હતો, પણ જે ખેડુતને એ દર ભારે જણાય તે પોતાના ખેતરનું કળતર કરવાની અને તે કળતર પ્રમાણે ભાગ લેવાની અરજ કરશે એવો નિયમ હતો.

ઉત્તમ વર્ગની ભૂમી જૂદી જૂદી હાલતમાં હોઈ શકે, માટે ઉપલી વર્ગવારીમાં નીચેની શરતો દાખલ કરી હતી.—૧. જે જમીનને કદી પડતર રાખવી પડતી નથી તેનો કર દર મોસમ લેવો. ૨. જેને પડતર રાખવી પડેછે તેનો કર જે મોસમમાં તે ખેડાય તે મોસમમાં લેવો. ૩. રેલ વગેરેથી જે જમીનને નુકશાન થાય અથવા જે ત્રણ વરસ લગી ખેડાણમાં ન હોય ને તેને સુધારવાને કાંઈ ખર્ચ કરવો પડે, તેનો કર પહેલે વરસે બે પંચમાંશ લેવો, ને પછી પાંચમા વરસ લગી તેમાં વધારો કર્યા જવો, ને પાંચ વરસે પૂરેપૂરો લેવો. ૪. જે જમીન પાંચ વરસથી વધારે સુદત પડતર રહી હોય તેને માટે પહેલાં ચાર વરસમાં એથી વધારે છૂટ આપવી.

ખેતરોની વર્ગવારી તેઓના રસાળપણા પ્રમાણે કરી હતી એમ આયીન અ-કબરીમાં લખ્યું છે, પણ ખેતરોના રસાળપણાનો મુકાબલો કયી રીતે કર્યો હતો તે જણાવ્યું નથી. એવું સંભવેછે કે પ્રત્યેક ગામને માટે ત્રણ વર્ગ કર્યા હશે, અને તેમ કરવામાં તે ગામના લોકનો અભિપ્રાય લઇ નિર્ણય કર્યો હશે, તથા ગામની જૂની વર્ગવારી હશે તે ઉપયોગમાં લીધી હશે. એ જૂની વર્ગવારીમાં જમીનના ગુણ પ્રમાણે ઘણી જાતો ઠરાવી હતી, જેવીકે કાળી, ગોરાડુ, રાતી, કાંકરાવાળી, રેતાળ, પથરાવાળી કાળી, ધણાદિ. પાણી મળીશકે, ગામની નજીક હોય, એ વગેરે ખીનાઓ પણ ગામના ખેડુતોમાં જમીનની વહેંચણુ કરવામાં ધ્યાનમાં લેઇ બધાને સરખો લાભ મળે તેમ કર્યું હતું.

૩. ખેતરના પાકમાંથી સરકારે કેટલો ભાગ લેવો તે ઠરાવ્યા પછી, તે ભાગને બદલે ખેડુતે નાણું કેટલું આપવું તે ઠરાવ્યું. એ ઠરાવને માટે મોજણીના વરસની પાછલા ૧૯ વરસના દરેક શહેર અને ગામના ભાવ શોધાવ્યા, ને તેની સરાસરી કરાવી જે રકમ આવી તે માલને બદલે લેવી ઠરાવી. ગામમાં ખરેખરા ચાલતા ભાવ ઉપર નજર રાખી, કોઇ સ્થળે સરાસરીપરથી આવેલા આંકડામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે ઉપરાંત એવો ધારો કર્યો હતો કે, ખેડુતને એમ લાગે કે ઠરાવેલી નાણાની રકમ વાજખીથી વધારેછે, તો તે પેતાના ખેતરમાં પાકેલા માલમાંથી ભાગ આપી શકે.

આ સઘળી જમાબંદી પ્રથમ દર વરસે કરવામાં આવતી; પરંતુ પ્રતિ વર્ષે એમ કરવામાં વિટમ્બણા પડવાથી, પાછલાં દશ વર્ષની જમાબંદીની સરાસરી કાઢતાં જે રકમ દરેક ખેડુતને માથે આવી, તે તેણે દશ વરસ સુધી આપવી એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવથી વરસવારી જમાબંદીથી થતી ખરાબી ઓછી થઇ; કેમકે ખેતરમાં પકવેલા માલની જાત પ્રમાણે આકાર લેવામાં આવતો, તેથી ઊંચા મૂલના માલથી નફો વધારે રહે તોપણ તેને માટે કર વધારે ભરવો પડે, માટે તેવો માલ પકવવાને ખેડુતો ખુશી નહોતા.

ઉપર કહેલી મોજણી અને વર્ગવારી સંબાળથી સરકારી દફતરમાં નોંધાવી હતી. જમીનની વહેંચણુ, ખાતેદારોનાં નામ, પ્રતિવર્ષે ઉપજમાં વધારો ઘટારો, એ સર્વ એ મુજબ દરેક ગામના દફતરમાં નોંધાતું. આ પદ્ધતિ ઉપયોગી હોવાથી, જે પ્રાંતો અકબરના તાબામાં નહોતા ત્યાં પણ તે દાખલ થઇ.

જમીનના વેરામાં અકબરે એ સુધારો કર્યો તેજ વેળા ખીજા પીડાકારક પુષ્કળ કરો અને અમલદારોની હકસાધઓ હતી તે કાઢી નાખી રૈયતના માથાનો ભાર ઓછો કર્યો.

વસુલાત આંકડા પ્રમાણે તેણે રાજ્યાના નવા ભાગ કર્યા. જેટલા ભાગમાંથી એક કરોડ દામ એટલે અઢીલાખ રૂપિયા ઉપજે તેટલાને જીલ્લા ઠરાવ્યો, અને એવા દરેક જીલ્લાના વસુલાતખાતાના ઉપરી અધિકારીને (કલેક્ટરને) 'કોરી' એવી

પદ્મિ આપી. આ ગોઠવણ લાંબી મુદત ન ચાલતાં જૂના હિંદુ વિભાગ પુનઃ સ્થાપન થયા.

આ ઉપચારનું પરિણામ એ થયું કે ખેડુતો પાસેથી સરકારને લેવાની રકમ ઓછી થઇ. પણ તેથી ભરાણું કમી થયું નહિ, પહેલાં કરનો બોળે ભારે હોવાથી ઘણા ખાતેદારો લેણી રકમ આપી શકતા નહિ, ને બાકી બહુ રહેતી. હવે લેણું બરોબર આવવાથી સરકારને ઉપજ લગભગ તેટલીજ રહી ને રૈયતને માથે કર વેરાનો ભાર ઓછો થયો. અબુલફઝાનલે લખ્યું છે કે, શીરશાહનો ધારો ચોથો હિસ્સો લેવાનો હતો તોપણ તેથી ખેડુતોને માથે આ કરતાં વધારે બોળે પડતો, કેમકે તેના એક ચતુર્થાંશની જોડે બીજા કર અને હકસાધઓ આવવાની હતી; અકબરના સરકારી એક ત્રત્યાંશની જોડે બોળે બોળે ન હોવાથી ખેડુતોને વાસ્તવિક ઓછું આપવું પડતું.

અકબરે પોતાના વસુલાતખાતાના અમલદારોને ઉધરાવવાની રીતે જણાવી છે તે ઉપરથી તેની રૈયત ઉપર સમ્રાટ ન થવા દેવાની ફિકર, અને પ્રજાના સુખ ચેતનને સાર તેની આતુરતા જણાય છે. એ હકમોમાં વસુલાતખાતું ચલાવવાની કેટલીક વિગત લખી છે. હરકોઇ કર વેરો ઈન્સપેક્ટરોની મારફત ઉધરાવવો નહિ, અને પ્રત્યેક ખાતેદારની કબુલાત લેવી અને તેની પાસેથી બરોબર કર લેવો. મુખી પટેલો અને તલાટીઓને બધું કામ સોંપી તેમના કહેવાપર કેવળ બરોસો રાખવાની મના કરી છે.

દ્વારસી ગ્રંથોમાંથી મળેલો ઉપલો હેવાલ આપી એલિફન્ટાન સાહેબ લખે છે કે સામટ મેળે જોતાં આ મોટા સુધારાથી તે કાળના લોકના સુખમાં ઘણો વધારો થયો, પરંતુ એથી આગળ ખેતીના કામમાં સુધારો વધે તેવું નહોતું. ખાતર વગેરેથી જમીન સુધારે અને કુવા વગેરે પાણી પાવાનાં સાધનપર ખેડુતો નાણાં ખરચે તેથી જે નફો થાય તેમાંથી થોડાં વરસમાં સરકાર ત્રીજો ભાગ લે અને ખરચમાં ભાગ ન આપે, તો તે ખરચ કરવાનું રૈયતને મન ન થાય. વળી ખેતીના કામમાં લાગેલા લોકમાંના બીજા કેટલાકને ધંધા કરવાનું મન થાય એવું ઉત્તેજન મળે એમ એમાં નહોતું. અકબરની તરફથી એટલું કહી શકાય કે જમીનની વહેંચણ વારસાના હકથી બધા દીકરામાં થાય અને તેથી દરેક ખેડનારને હાથ થોડી થોડી જમીન આવે એવું હોય, ત્યાંસુધી સરકારી વસુલાતખાતાના કોઇ તરેહના નિયમોથી એ ખોડ મટી શકે નહિ, કેમકે થોડી થોડી જમીન ખેડનારને ખેતી સુધારવામાં મોટો ખરચ કરવો પાલવે નહિ. કુટુંબના પ્રત્યેક આદમીને ખેડવાની જમીન મળવાથી ખેડવાનું કામ છોડી વેપારાદિક બીજા ધંધા કરવાની કોઇને જરૂર પડે નહિ, એટલે ખેતીની મજૂરીનું તથા થાકનું મૂલ વધે નહિ.

વસુલાતખાતાના સુધારા કરવામાં સૂચના અને સલાહ આપનાર તથા ગોઠવણ કરનાર રાજ ટોડરમલ હતો, અને આખા રાજ્યમાં તેના નામથી એ જમાબંદી

ઓળખાતી હતી, ને જ્યાં તે હજી ચાલેછે ત્યાં અઘાપિ તે ટોડરમલની જમાબંદી કહેવાયછે. આ મહાપુરૂષના લશ્કરી પરાક્રમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અ-
બુલશાજલ લખેછે કે તેને પૈસાની લાલચ જરાએ નહોતી, ને તે કેવળ પ્રમાણિક પણ
દેશી અને ખારીશો હતો. તે અપવાસ કરવામાં, વ્રત પાળવામાં, અને હિંદુધર્મના ખીન્ન
વહેમોમાં એટલો ચુસ્ત હતો કે અકબરે પણ તેને ઠપકો દીધેલો. પોતાની ધર્મસુધા-
રાની ટોળીમાં તે શામીલ નહોતો તોપણ અકબરનો અનુગ્રહ અને ભરોસો તેના
ઉપર સંપૂર્ણ હતા.

વસુલાતખાતાની પેટે રાજકારભારનાં ખીન્ન ખાતાંઓ વિષે વિશેષ ખુલાસા
નોંધવામાં આવ્યા નહોતા, તથાપિ અકબરે પોતાના અમલદારોને ફરમાવેલા ફૂકમોની
નોંધ છે તે ઉપરથી તે સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકીએ.

રાજ્યના પંદર ભાગ કર્યા હતા, અને તેમાંના દરેક ભાગને સૂબો કહેતા. એ-
માંના આર. હિંદુસ્તાનમાં હતા અને ત્રણ દક્ષિણ દેશમાં હતા.* હિંદુસ્તાનમાં આર
હતા તેમનાં નામ—૧. અલ્લાહાબાદ, ૨. આગ્રા, ૩. દિલ્હી, ૪. કાબૂલ, ૫, લાહોર,
૬. મૂલતાન, ૭. અયોધ્યા (આઉદ), ૮. અજમેર, ૯. ગૂજરાત, ૧૦. માળવા, ૧૧.
આહાર, ૧૨. બંગાળ. દક્ષિણદેશમાં ૧. વરાડ, ૨. ખાનદેશ, ૩. અહમદનગર, એ ત્રણ હતા.
એમાંના દરેક સૂબા ઉપર અમલ કરનારા મુખ્ય અધિકારીને સિપાહસાલાર કહેતા,
ને તે પાદશાહના ફૂકમ પ્રમાણે તમામ મૂલકી અને લશ્કરી અમલ બજાવતો. ઉપર
કહેલા વસુલાતખાતાના અમલદારો તથા જીલ્લાના ફાજદારો તેના નીચે હતા. દરેક
જીલ્લામાં રાખેલી ફાજના ઉપરીને ફાજદાર કહેતા. એ ફાજના બે પ્રકાર હતા—જીલ્લા-
ની અને પાદશાહી. એ બંને પ્રકારના લશ્કરનાં થાણાં ફાજદારને તાબે હતાં, ને
જીલ્લાની હદમાં ફિતૂર કે બપોરે થાય તેનો બંદોબસ્ત કરવો એ તેનું કામ હતું. અ-
કબરના વખત પછી સિપાહસાલારને સૂબેદાર કહેતા, અને તેના હાથ નીચે વસુલા-
તખાતાનું કામ કરવાને પાદશાહ તરફથી દીવાનની નીમણુંક થતી. દરેક સૂબાના
કેટલાક મોટા ભાગ કરી તે દરેક ભાગને સરકાર કહેતા, ને દરેક સરકારના વિભા-
ગને પરગણું કે મહાલ કહેતા. વળી કેટલાક પરગણાના જથાને દસ્તુર કહેતા.
અકબરના વખત પહેલાં પરગણાથી મોટા ભાગને શાક, ખિતા, ઉર્સી, દિયાર, કે
વિલાયત કહેતા, ને તે ભાગ અમીરોની ફાજના ખરચને માટે ઠરાવ્યો હોય તો તેને
ઈકતા કહેતા. સૂબેદાર એ ઇલકાબ ધણુને આપવામાં આવતો નહિ; એ અમલ-
દારને ધણું ખર્ચ નાજમ પદ આપતા.

ઇનસાફ કરવાને મીર ઇ અદલ અને કાજી કચેરીમાં બેસતા. કામની તબવીજ
કરવી અને કાયદો જણાવવો એ કાજીનું કામ હતું, અને ઠરાવ કરવો કે ફેસલો
આપવો એ મીર ઇ અદલનું કામ હતું; ઉપરી અધિકારી તે હતો. મુસલમાની કાય-

* આલમગીર ૧ લાએ (ઔરંગઝેબે) ખીન્નપુર અને ગોલકોંદાનાં રાજ્યો
જીત્યાં, ત્યારે એ ત્રણમાં ખીન્ન ત્રણ ઉમેરી તેનાં નામ—ખીડર, હૈદ્રાબાદ, અને ખીન્નપુર.

દાની માહેતગારી કાળને હતી, તે તેમાં પાદશાહના હુકમથી કે દેશના રિવાજથી જે ફેરફાર થયો હોય તેનું જ્ઞાન મીર ઇ અદલને હતું. શહેરોમાં અને કસબામાં પોલીસ અને માજીસ્ટ્રેટનું કામ કરનાર મુખ્ય અધિકારીને કોટવાળ કહેતા. મોટાં ગામોમાં વસુલાતખાતાના અમલદારો તે કામ કરતા, અને નાનાં ગામોમાં ગામના અધિકારીઓને હાથ તે કામ હતું. હિંદુઓમાં કાયદા સંબંધી ઠરાવ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવતા.

અધિકારીઓને સૂચના અને હુકમો લખ્યા છે તે બધામાં ન્યાય અને લોકના ભક્ષા ઉપર નજર રાખી છે, પરંતુ તેમાં કેટલેક ઠેકાણે અસ્પષ્ટતા અને નાદાની જેવું યૂરોપી પંડિતોને લાગેછે. હિંદનો ઇતિહાસ લખનાર એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ કહેછે કે એશીઆના લોકના આ પ્રકારના લખાણમાં એ સ્વાભાવિક છે.

કોટવાળોના ઉપર મોકલેલી યાદીઓમાં સ્વેચ્છિક રાજ્યરીતિ પ્રમાણે ગુપ્ત બાતમી રાખવાની અને ખાનગી કામમાં હાથ ધાલવાની સૂચનાઓ છે; બજારમાં જતો માલ ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં ખરીદવા દેવાની મના કરી છે, અને કેટલાકે ડહાપણવાળા નિયમોની જોડે એક ધારો એવો છે કે, ગુનેગારોને વધ કરનારના લોટામાંનું પાણી પીનારનો હાથ કાપી નાખવો. એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ લખેછે કે આવો કાયદો મનુને શોભે, અકબરને ન શોભે. ઈનસાફ કરવાના સઘળા નિયમો રચવામાં ઉદારતા અને દયાપર નજર રાખેલી છે, તે જોતાં આ નિયમ વધારે વિશ્વમય ઉપજાવેછે. ગૂંજરાતના સૂબેદાર ઉપર લખેલું એક આજ્ઞાપત્ર તે પ્રાંતના ઇતિહાસમાં નોંધી રાખ્યું છે, તેમાં તેને બેડી પહેરાવવાનો, ફટકા મારવાનો, અને ગરદન મારવાનો એ ત્રણ સજા માત્ર કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તેની જોડે તેને ફરમાવ્યું છે કે મોતની સજા જેમ અને તેમ ઓછી કરવી, અને તે અમલમાં લાવ્યાની પૂર્વે કામના કાગળ દરબારમાં મોકલી પાદશાહની મંજૂરી મંગાવવી; માત્ર ભયકારી બંડાઓરોને માટે એ મંજૂરીની રાહ જોવી નહિ. મોટી સજા કરવામાં હાથ, પગ, નાક, કાનાદિક કાપવાની તથા ખીજ ફૂરતા કરવાની મના કરી છે.

ખીજ ખાતાના સુધારાની જોડે લશ્કરમાં પણ અકબરે સુધારો કર્યો. તેને હુકમ માનતું કરવાને જેમ લાંબા અને ભયંકર ઝંઘડા કરવા પડ્યા, તેમ પછી તેના વહીવટમાં કરકસર અને કાર્યસિદ્ધિ આણવામાં ભાગ્યે ઓછી મહેનત પડી. ફાજના પગાર અને ખીજ ખરચને પેટે જગીર અને ઉપજનો ભાગ આપવામાં આવતો, અને તે ઉધરાવવાનું કામ જગીરદાર પોતાની નજરમાં આવે તેમ કરતો, કેમકે તે ઉપર કોઇની દેખરેખ નહોતી. સ્વારોની હાજરીમાં અનિયમિતપણું અને દગલબાજી ચાલતાં. હાજરીને માટે માગી આણેલા ઘોડાપર નોકરોને અને છાવણીમાં કામે આવેલા માણસોને બેસાડી દેખાડવામાં આવતા. આ બંને બાબતોમાં અકબરે સુધારો કર્યો. જ્યાં બની શકે ત્યાં સરકારી જામદારખાનામાંથી પગાર આપવાને રિવાજ ચલાવ્યો, અને જે જગીરો રહી તેની દેખરેખનો બંદોબસ્ત કર્યો. હાજરીમાં સુધારાને માટે ચહેરાપત્રક કરાવ્યાં, તેમાં દરેક સ્વારના ચહેરાનું અને અંગનું વર્ણન

નોધાવી, એવી નોધવિના પગાર અપાય નહિ એવો ધારો કર્યો. સરકારી નોકરીમાં વા-
પરવાના પ્રત્યેક ઘોડાને ડામ વડે પાદશાહી નિશાન કરાવ્યાં. ઊંટ, બળદ, ગાડાં વગેરે
ફાજને માર્ગમાં જોઇએ તેઓની નોધ કરાવી, અને તેના દર ઠરાવી પૈસા અપાવ્યા.
ફાજમાં સુધારો કરવાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે પણ તેની ગોઠવણ બહુ સારી નહોતી.
તેમાં પલટણો એટલે અમુક સંખ્યાના વિભાગ, અને તે વિભાગને માટે અમુક
પ્રમાણમાં અમલદારોની ગોઠવણ નહોતી. પાદશાહને જરૂર જણાય તેટલા અમલ-
દારો નિમવા એવી પદ્ધતિ હતી. એ અમલદારોને મન્સબદાર કહેતા, અને તેઓમાં
દશ હજાર ઘોડાના નાયકથી દશ ઘોડાના નાયક સૂધી હતા. એ સરદારો પોતાને માટે
ઠરાવેલી ઘોડાની સંખ્યા રાખતા નહિ, પણ તે સંખ્યા પ્રમાણે તેમને પગાર મળતા.
છેક નીચલા વર્ગના મન્સબદારોને તો નામ પ્રમાણે ધોરેસ્વાર રાખવા પડતા. ઉપલા
વર્ગના મન્સબદારોને જેટલા સ્વાર રાખવાનો હૂકમ થાય તેટલા તેઓ રાખતા, ને તે-
ટલાની હાજરી પૂરાવી તેમનો પગાર લેતા. એ મન્સબદારોના માણસોની સંખ્યાનો સર-
વાળો થાય તેટલી ફાજની સંખ્યા થાય. દરેક સ્વારીમાં સેનાપતિ તથા કેટલાક તેના હાથ
નીચેના સરદારોને પાદશાહ નીમતા. બાકીના અમલદારો મન્સબદારો પોત
પોતાની ટૂંકડીમાં નીમતા હશે. પાંચ હજારથી વધારે ઘોડાની મન્સબદારી પાદશાહના
પુત્રો સિવાય બીજા કોઈને મળતી નહિ. પાદશાહી કુટુંબના શાહજહાં અને રજપૂત
રાજા રાણા સુદ્ધાંત પાંચ હજારના મન્સબદારો ત્રીસ હતા. બસં ઘોડા સૂધીના મન્સ-
બદારોને અંદર ગણતાં તેઓ સાડી ચારસંથી ઓછા હતા. દરેક મન્સબદાર જેટલા
ધોરેસ્વાર રાખે, તેથી અર્ધા પાળા રાખે એવો હૂકમ હતો. એ ખ્યાલમાંના ચોથા
ભાગે બંદૂક રાખવી અને બાકીના તીર કામમાં રાખી શકે, એ સ્વારોમાંના જેઓ
સિંધુ નદીની પેલીબેરના હોય તેઓને ઘોડા ખરચ સુદ્ધાંત પચીસ રૂપિયાનો પગાર
અને જેઓ હિંદના હોય તેમને વીસ રૂપિયાનો પગાર આપવો એવો ઠરાવ હતો.
બંદૂકવાળા પાળાને વધારેમાં વધારે છ રૂપિયા, અને તીરંદાજરને ઓછામાં ઓછા
અઠી રૂપિયાનો મહિનો મળતો. મન્સબદારના સ્વારો ઉપરાંત તેઓથી જાંચા પ્રકા-
રના છૂટક સ્વારો રાખવામાં આવતા, ને તેમને અહદી (એટલે એક એક છૂટક)
કહેતા. તેમને ગુણુ પ્રમાણે મુસારા મળતા, પણ મન્સબદારોના સાધારણ સ્વારોથી
તે વધારે હતા. મન્સબદારોને પણ સારા પગાર મળતા, પરંતુ તેમના પગાર હોદ્દા
વગેરે વંશપરંપરા ન હોતા. મન્સબદારનું મર્યું થયે પાદશાહ તેના દીકરાને કોઈ
ઉતરતી પંક્તિની પદ્ધિ અને બાપે સારી નોકરી કરેલી હોય તો કાંઈક પેન્શન પ્રથમ
આપતા. એ મન્સબદારોના પગાર વિષે એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ લખેછે કે આશીનિ
અકબરીમાં જે આંકડા લખ્યા છે તે તેમનો પંડોનો પગાર હોઈ શકે નહિ. પણ બ-
ર્નિએર નામે ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે કે તેનો મુરખી દાનિશમંદખાન નામનો પાંચ
હજારી મન્સબદાર હતો, પરંતુ વાસ્તવિક પાંચસે સ્વારોનો નાયક હતો ને તેનો માસિક
પગાર પાંચ હજાર કાઉન (સાડાબાર હજાર રૂપિયા) નો હતો.

અકબરની ફૅજમાં સ્વારોની સંખ્યા કેટલી હતી તે જાણવાનું સાધન નથી. પાછલા વખતમાં પહેલા આલમગીર (ઔરંગઝેબ)ના અમલમાં બેલાખ સારા લઢી શકે તેવા સ્વાર હતા એમ બનિઅરે જણાવ્યું છે. વળી તે ઉપરાંત તોપખાનું અને ખીનકવાયતી પ્યાદલ હતું. અકબરની સેનામાં એટલી સંખ્યા હોવાનો સંભવ નથી. અયુલકાજલે પ્રાંતોના જોદાની સંખ્યા ૪૪ લાખ લખી છે, તે અમુક પ્રસંગે નોકરીની સરતે જમીન ભોગવનારા રાજા, રાણા, કસબાતીઓ, ગરાસીયા, ક્રાંણી ઠાકરડા, ડુંગરોના બીલાદિકની હશે, અને તે પણ વાસ્તવિકથી વધારે કહેલી જણાય છે. એમાં ચેડાજ લાંખી મુદત લગી કામે લાગેએવા હશે; વખતે જંગલોમાં શિકારની વખતે એક બે દિવસ નોકરી બળવે તેવા ધણાખરા હશે.

અટક ધટ તથા ખીજા કિલ્લા, અને લશ્કરી તથા ખીજા કામની સરકારી ઈમારતો અકબરે કરાવી હતી. એમાં આગ્રાનો કોટ અને કિલ્લો ખીજા સર્વથી સરસ છે. એમાં ઘડેલા પથરાની ભીંતોના પડદા, અને ખૂરજો છે ને તેઓને મિનારા, ધૂમટા અને કાંગરાથી શણગારેલા છે તથા તેઓની આસપાસ ઊંડી ખાડીઓ કરી છે. રાજમહેલને ઘટે તેવા દરવાજા તથા તે ઉપરની ઈમારતો છે. ફતેપુરસીક્રી તેણે વસાવ્યું ને તેના કિલ્લા કોટ, ચણાવ્યા. તેના રહેવાના ધામોમાં મુખ્ય તે હતું. એ શહેર હાલ ઉજ્જડ છે, તથાપિ હિંદમાં જે ભારે શોભા પહેલાં હતી તેના અતિ ઉત્તમ નમૂનામાં એની ગણના થઈ શકે છે. એ ડુંગર ઉપર બાંધેલું છે તેથી દૂરથી દેખાય છે. તેની ભાગોળના ખૂરજની સીડીનાં, પગથીયાંની શોભા, રાજમંદિરનું ઉમદા નકસી કામ, અને તે નકસી કામનો વિસ્તાર વખાણવા જોગ છે. વળી એ સઘળાથી સરસ લાંની મસીદ (મસજીદ) છે. તેની અંદરના યોગાનની ઈમારત બહુ ભવ્ય છે. આગ્રામાં ઘોળા આરસની મસીદ છે તેનું નકસી કામ પણ બહુ સાદું અને સુંદર છે. આગ્રાનો મહેલ પણ ધણોખરો એજ પથરનો બનાવેલો છે અને તેમાં કેટલાક ધણા મઝાના ઓરડા છે. મોટા દીવાનખાનાનો ભપકો ભારે છે. તેમાંના ઘોળા આરસના થાંભલા અને કમાનોની સાદાઈ બહુ શોભાયમાન છે, અને તેઓ દિલ્હીના તેજ જતના કામથી સરસ છે. નાના ઓરડાઓમાં નકસી અને મિનાકારી કામ છે તે પણ બહુ જાંચી જતનું અને વખાણવા જોગ છે. દિલ્હીમાં પોતાના પિતા હુમાયુનો રાજો અકબરે બંધાવ્યો છે તે મોટી અને સંગીન ઈમારત છે. તે આસપાસની જમીનથી જાંચી જગાએ છે અને તેની ઉપર ઘોળા આરસનો મોટો ધૂમટ છે.

જેમ વસૂલાતખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, અને ફૅજખાતામાં સુધારો કરી નિયમો ઠરાવ્યા તેમ ખીજાં બધાં ખાતામાં કર્યું. ટંકશાળ અને ત્રિજેરીથી તે રાજ-

મહેલને લગતાં મેવા, ફળ, ફૂલ, સુવાસિક પદાર્થો અને જનાવરો રાખવાનાં સ્થળો, અને તે કામ પર રાખેલા નોકરો સંબંધી લગીના ધારા આયીનિઅકબરીમાં અબુલ-ફઝલે નોંધ્યા છે. અર્ધાં કામ કાયદેસર અને મોટા વૈભવથી ચાલતાં હતાં. મોટાં ખાતાં પર અને તેઓમાંના પુષ્કળ સેવકોપર જપતો રાખવામાં આવતો, અને ભારે ખર્ચ કરકસરથી ચાલતો.

અકબર જાતે સાદો છતાં પાદશાહી ડોળ ભારે રાખતો અને તેનો ખર્ચ પણ ઘણો થતો. તેની પાસે પાંચ હજાર હાથી અને પોતાને ચડવાના બાર હજાર ઘોડા હતા, ને તે ઉપરાંત શિકારી કૂતરા, શકરા વગેરેનું મૃગયા રમવાનું મોટું ખાતું હતું. મુસાફરીના તંત્રીઓ મોટાં ઘર જેવા હતા. તેની આસપાસ ઊંચા કોટજેવો કન્તાનનો પડદો રાખવામાં આવતો તેની માંહે લગભગ ૨૩૦૦૦ ચોરસ ગજ જમીન રોકાતી. તેમાં દીવાનખાનાં, જમવાના, રમવાના, કસરતના, સુવાના વગેરે મોટા અને સુંદર ઓરડા હતા, અને તેમાં ભારે કીમતી સામાન રાખવામાં આવતો. દેરાતંત્રીની કનાતોનો રંગ બહારથી લાલ હતો અને તેઓ માંહેથી ભાતભાતના સુંદર રંગ અને યુદ્ધવાળી હતી. તંત્રીની ટોચે મૂકેલા સોનેરી ગોળા દેવાલયનાં શિખરોની પેઠે શોભતા. લશ્કરી છાવણીમાં કિલ્લા જેવો પાદશાહનો મુકામ દેખાતો. છાવણી મોટા શોભાચમાન નગરના જેવી દીસતી. રંગ બેરંગી તંત્રીઓ સીધી હારમાં અને મેહેલાવાર ગોઠવતા અને વચમાં નિયમિત પહોળા રસ્તા રાખતા. મોટી છાવણીની લંબાઈ પાંચેક મૈલની થતી. કોઈ ઊંચી જગાએથી જોતાં તેનો દેખાવ બહુ રમણિય લાગતો. વસન્તોત્સવમાં અને પાદશાહની શાલગીરીને સમયે ભારે ઠાઠમાઠ થતો, ને તે કેટલાક દિવસ સૂધી પહોંચતો. એ જોવાને બહુ માણસ આવતાં તેથી મોટો મેજો ભરાતો. દબદબા ભરેલી મોટી સ્વારીઓ, રોશની, જાફતો, સાકમારી, તથા બીજી રમત ગમત થતી. પાદશાહ જે મૂલ્યવાન તંત્રીમાં આવી મુકામ કરતા તેથી ચારેક વિદ્યા ધરતી રોકાતી, ને તે પર રેશમી અને સોનેરી શેતરંજીઓ અને ગલીચા પાથરવામાં આવતા, તથા તેમાં મોતી અને રત્નોવાળી કસબી મખમલના પડદા ઝંઘઝંધી રહેતા. અમીરોના ડેરા પણ તેવાજ હતા. તેઓ એક એકને મળવા જતા અને પાદશાહની પધરામણી તેમને મુકામે થતી. તેઓ પાદશાહને નજરાણું કરતા અને પાદશાહ તેમને દુશાલા, શેલાં પાઘડી, વગેરે પોશાક તથા શીરપેચ, બાજુબંધ, કંઠા આદિક ધરેણું અને હાથી ઘોડાની બક્ષીસ આપતા. પાદશાહની તુલા થતી તેમાં એક ધારણુ સોનાથી, બીજી રૂપાથી, ત્રીજી અત્તરાદિક સુગંધમય વસ્તુઓથી, એમ અનેક પદાર્થોથી થતી, અને તે સર્વે તમાશગીરોમાં વહેંચી દેવામાં આવતું. સોનારૂપાની બદામ, ચારોળી વગેરે મેવાની મુઠીઓ ભરી પાદશાહ ફેંકતા, તેની લૂટાલૂટ અમીર ઉમરાવો પણ કરતા. તહેવારને મુખ્ય દિવસે શાહ આરસના મહેલમાં તખ્ત ઉપર બિરાજતા અને તેની આસપાસ સરદારો સુંદર મૂલ્યવાન પીછાં તથા શીરપેચવાળી પાઘડીઓ અને ઉમદા પોશાક પહેરી ઉભા રહેતા. સ્વારીના શણગારેલા સેંકડો હાથી ઘોડા તેની

આગળથી ચાલી જતા. હાથીઓની ટોળીઓ કરી હતી તેમાંની દરેક ટોળીના મુખ્ય હાથીને કુંભરથળે અને પડખે સોનાનાં પત્રાંની પાખર હતી. હાથીની પછી સ્વાર વગરના પણ સોના રૂપાની પાખર અને કસબી જીનોથી શણગારેલા ઘોડાની મોટી હાર આવતી. સાર પછી ગેંડા, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિકાર કરવાને શીખવેલા ચિત્તા, શિકારી કૂતરા, અને શકરા આવતા, ને આખરે કિનખાખ અને તાસનાં વસ્ત્ર પહેરેલા અગણિત ઘોડેસ્વારો ઘોડા નચાવતા ચાલી જતા.

આ બધા દમામમાં અકબરશાહનો દેખાવ જોવો પ્રતાપિ હતો તેવોજ સાદો હતો. નજરે જોનાર એ યૂરોપી ગૃહસ્થોએ તેનું ખ્યાન કર્યુંછે, તેનો ઉતારો એલિફન્ટના સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે તેમાં લખ્યું છે કે, “તે એશિયાના પાદશાહોથી ઓછો આડમ્બર રાખેછે, રાજ્યાસનની નીચે ઊભા રહીને કે બેશીને ધનસાક કરેછે, મળતાવડો, રાજતેજોમય, દયાળુ, અને સખ સજ્જ કરનાર છે; વળી બંદૂકો અને તોપો ખતાવવા વગેરે શિલ્પ કામમાં ચતુર, અલ્પાહારી, માત્ર ત્રણ કલાક ઊંઘનાર, વિસ્મયકારક ઉદ્યોગી, હલકા લોક જોડે હળીમળી જનાર, તેમના ઉપર માયા રાખનાર અને ઉમરાવોની ભેટ કરતાં તેમની ભેટને વધારે માન પૂર્વક સ્વીકારનાર, પોતાની રૈયતને વહાલો, અને શત્રુને ભયંકર હતો.”

હિંદના મુગલાધ રાજ્યની ઉત્પત્તિ બાબતથી થઇ, અને બાબરની ગાદીએ હુમાયું થયો, તથાપિ જે રાજ્યપદ્ધતિને લીધે એ રાજ્ય લાંબી મુદત લગી ટક્યું ને બીજાં મુસલમાની રાજ્યોને મુકાબલે વખણાયું, તે પદ્ધતિ મહાન અકબરે સ્થાપી. રાજ્યમાં બધે ઠેકાણે ન્યાયાધિશ રાખ્યા હતા, તેમ છતાં પંડે પણ પ્રતિ દિવસે એક વાર અને ઘણીક વખત બેવાર ખુલા દરબારમાં પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતા. એ ચાલ એની પછી પહેલા ચાલમગીર (ઝૈરંગજેબ)ની પછી થયલા બાદશાહોએ બંધ પાડ્યો તેથી તેમના વિષે પ્રજાનું માન ઘટી ગયું. અકબરે ખેડુતના ભલાને અર્થે વિદ્યોટી બાંધી અને વસૂલાતના ધારા કર્યા, લશ્કરના પગાર અને હાજરીનો બંદોબસ્ત કર્યો, રાજસેવાના સંબંધમાં ધર્મભેદ કાઢી નાખ્યો, ધર્મ વિષેના જૂલમનો નાશ કર્યો, અને બીજા સુધારા કર્યા તે ઘણા વખત લગી તેના વંશજોએ પાળ્યા. એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકેછે કે જો તેણે બીજા સુધારા કર્યા હોત તો તે પણ જારી રહેત. પોતાનો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, પણ માત્ર જૂઠા ઠાઠમાઠને માટે રાખેલા હજારો હાથી ઘોડાનો તથા બીજા નકામા દમામનો ખરચ ઓછો કરી તે ધન પ્રજાના ભલાને અર્થે ખરચવાનો ચાલ પાડ્યો હોત તો તે નિભવાનો સંભવ હતો. રૈયતપર થતો જૂલમ અટકાવવાને કરેલી કોશિશની નોંધ એના ઇતિહાસમાં છે, પણ લોકના વેપાર રોજગારમાં અને દોલતમાં કેટલો વધારો થયો તેની તજવીજ સંબંધીની નોંધ અને તેનાં પત્રકો જડતાં નથી. પૃથ્વીની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના ધર્મ, અને તત્વજ્ઞાનની શોધ તેણે કરી, પણ તેમના સંસારી રિવાજોની અને રાજરીતોની ખોળ કરેલી જણાતી નથી. જે વિચક્ષણ મહાપુરુષે ગોવાના યૂરોપી

ખ્રિસ્તી પાદ્રીઓને તેડાવી તેમના ધર્મ વિષે તપાસ કરી, અને તેમના બાઈબલનો તરજુમો કરાવ્યો, તેણે તેમને યૂરોપની સંસારી રીઠીઓ, નૌકાસેના, અને રાજનીતિ વિષે કાંઈ પૂછ્યું નહિ એ નવાઈ જેવું છે ! પોતાના ચતુર કારભારીઓ અને સો-બતીઓમાંના કોઈને યૂરોપ જોવા મોકલ્યો નહિ તેવું કારણ સમજાતું નથી.

એ સમયે ઉપલા વર્ગના મુસલમાનોમાં સ્ત્રીઓને બણાવવાનો ચાલ હશે એમ જણાયછે, કેમકે જહાંગીરની પ્રખ્યાત અને માનીતી બેગમ તુરજહાં એટલું બણેલી હતી કે ફારસીમાં નવી કવિતા જોડી પોતાના પતિનું મન રંજન કરતી, એવું તે કાળના ઇતિહાસમાં નોંધાયલું છે. પરંતુ એક પલિવ્રતના લાભનો વિચાર યૂરોપી લોકના ધારાપરથી તેના મનમાં ઊતરત, ઘણી પત્નિઓ પરણી તેમને જનાનામાં પૂરી ના મૂકતાં યૂરોપના પાદશાહો અને રાજા રાણા એક એક પત્નિ માત્ર પરણતા અને તે નારીઓને પડકારમાં કેદ ન રાખતાં બહાર ફરવા હરવા અને સંસારમાં મહાલવા દેતા એવું તેને જ્ઞાન થાત. કુંવારો પુરૂષ જે કન્યાપર મોહિત થયો હોય તેને પરણવાને તેની આજીજી કરતો, અને સ્ત્રીઓ બહુધા જીવાનીમાં આવે સારે-જ સ્વેચ્છાવર કરતી, એ તેના જાણવામાં આવત. એશિયા અને યૂરોપની એ સ-મેની બીજી સંસારી રીઠીઓ, ધારા અને રાજ્યપદ્ધતિઓના તશવત વિષે અકબરના કોઈ ખબરદાર દરબારીએ યૂરોપમાં પ્રવાસ કરી ગ્રંથ લખ્યો હોત તો તે ઘણો મનો-રંજક અને ઉપયોગી થાત. એ વેળા એશિયાને મુકાબલે યૂરોપમાં કેટલો સુધારો હતો તે એવા સાક્ષિથી જણાત.

નૌકાસેનાથી યૂરોપની સમુદ્રકાંઠે વસનારી પ્રજાઓને કેટલો ફાયદો થાય, અને હિંદને એવી ફોજની કેટલી બધી જરૂર છે તે પણ તજવી કરવા જોગ વિષય હતો. મક્કે હજ કરવા જનારાને પોર્તુગીઝ અધિકારીઓનો પરવાનો લેવો પડતો અને તે મુગલ સરકાર તરફથી મેળવી આપવામાં આવતો. આ અપમાનથી પણ અકબર-શાહના મનમાં નૌકા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું આવ્યું નહિ તેવું કારણ શું હશે ! હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કાંઠાનાં ઘણાંક બંદરો મુગલ સરકારને તાબે હતાં; એ બંદરોમાં વહાણો બંધાતાં, અને ખલાસીઓ પણ પુષ્કળ હતા. ઇસ્તાંબુલના સુલતાનને તથા આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાપરના મુસલમાની રાજ્યોને દરિયાઈ લશ્કરો હતાં અને અકબરશાહે મનપર લીધું હોત તો હિંદને માટે પણ બની શકત; ને તેમ થવાથી કેટલાક રજપૂત સરદારો નાખુદા અને નૌકાસેનાધિપતિ થાત અને તેઓની સોબતમાં અને તેમના રક્ષણ નીચે હિંદુ મુસાફરો અને વેપારીઓ બીજા ખંડોના દેશો જોવાને કે ત્યાં વેપાર કરવાને જાત. જેમ અટક નદી ઓળંગવાનો વહેમ રાજ જયસિંહ અને બીજા રાજપુત્રોના દાખલાથી ત્રુટ્યો, તેમ સમુદ્રગમન તથા યૂરોપ અને અમેરિકા જવાનો વહેમ નાશ પામ્યો હોત, અને હાલના સાંકડા મનના વહેમીઓ સ્વદેશપીડક થવા પામત નહિ. એથી દેશાવરનો વેપાર વધવાનો તથા વિદ્યાકળામાં ઊમેરો થવાનો સંભવ હતો. આ બાબતમાં મહાન આદરેદે જેવી મોટી

સેવા ઈંગ્લાંડની બળવી તેવી અકબરશાહ હિંદની બળવી શકત.

કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોના શ્રારસી તરજુમા આ સમયમાં થયા, તે પરથી સિદ્ધ થાયછે કે સંસ્કૃત અને શ્રારસી એ બંને ભાષા ભણેલા વિદ્વાનો અકબરના દરબારમાં હતા. અબજ છે કે એ પંડિતોનું લક્ષ એ બે ભાષાના સંબંધપર ગયું નહિ. અકબરના દરબારમાં હિંદી કવિઓ હતા, એવું, “કવિ ગંગ કહે સુણો શાહ અકબર,” એ વાક્યોવાળાં કવિતો પરથી જણાય છે. એ કવિઓનાં અને તેમના ગ્રંથોનાં નામનો પત્તો મને મળ્યો નથી.

ગોવાના પોર્તુગીઝ પાદ્રીઓને દરબારમાં બોલાવી માન સહિત પરોણા રાખ્યા હતા તેમને જેમ તેમના ધર્મ સંબંધી મત અને હકીકત પૂછી ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન અકબરે મેળવ્યું, તેમ પોર્તુગાલની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે પૂછ્યું હોત તો કોર્તે (કે કોર્તેસ) નામે તે દેશમાં કાયદા બાંધનારી રાજસભા હતી તેનું જ્ઞાન થાત. જેમ કુરાન અને બાઇબલનો મુકાબલો કરાવી મુસલમાની અને ખ્રિસ્તી ધર્મો વિષે સંવાદ કરાવ્યો તેમ મુગલાઇ અને પોર્તુગીઝ રાજ્યરિતીઓને સરખાવી એક કુલઅખિયારી અધિપતિ રાજ્યપદ્ધતિ, અને પ્રજાસંમતિ રાજ્યપદ્ધતિ વિષે ચર્ચા કરાવી હોત તો એક નવી રાજનીતિના જ્ઞાનની જોડે એ બેમાંની રાજ પ્રજાને વાસ્તવિક લાભકારી અને સુખદાયક ક્યી છે તે તેના જાણવામાં આવત. એ પાદ્રીઓથી તથા બીજા તજવીજથી ઈંગ્લાંડ અને સ્કોટલાંડની પાર્લામેન્ટનું, ફ્રાંસના સ્તેત્સ જનરલનું, જર્મનીની ડાયેટ નામે રાજસભા વગેરેનું તેને જ્ઞાન થાત, અને તેથી તેના મનપર થયલી રીડી અસર આખા હિંદના લોકોને ફાયદો કરત. અકબરશાહે પંડે જેજે સારા કાયદા કયા, જકાતો માફ કરી, અને બંદોસ્ત કયા, તેઓ તેની પછી ચાલુ રહેશે તેનો શો ભરોંસો ? તે કાયમ રાખવા કે બંધ પાડવા એ એક પુરૂષને હાથ હતું; તેની પછી જે માણસ પાદશાહ થાય તેની મરજીપર હતું. પણ પાર્લામેન્ટ જેવી રાજસભા તેના અધિકારને કાયદાના બજે ખાળનાર હોય તો તે ઓછું નુકશાન કરી શકે. કુલ અખિયારી અધિપતિને રૈયતની અવસ્થાનું જ્ઞાન ધણુંકરીને તેના કારભારીઓ અને અમલદારો કરે તેટલું અને તેવું થાયછે. પ્રજાની રાજસભા હોય તો લોકને રાજકાજમાં રસ લાગે ને તેઓ રાજકાજ સંબંધી વિચાર કરતાં શીખે; રાજ્યના નૂદાનૂદા ભાગોમાં વહીવટદારો, ન્યાયાધિશો, અને બીજા સરકારી નોકરો કેમ વર્તેછે તે, તથા રૈયતનાં દુઃખ અને રૈયતની ફરિયાદ એ સભાથી ભૂપતિના જાણવામાં આવે, અને તેમની સલાહ પ્રમાણે તેનો નિકાલ થઇ શકે; રાજ પ્રજા એકત્ર થઇ જાય; રાજના શત્રુ તે પ્રજાના શત્રુ મનાઇ તે શત્રુનો પરાજય કરવાને, તેમને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાને પ્રજા ભૂપાળની વાહારે ચડે; સ્વદેશાભિમાન કે એકપ્રજાભાવ બંધાય અને રાજ્યનો પાયો મજબૂત જામે. જે રચનાનો આરંભ હાલના સમયમાં લાઈ રિપને છેક નીચલા પગથીઆથી કરવા માંડ્યો છે તે કરવાનું અકબરશાહ ધારત તો

કરી શકત, એ રાજનીતિ સ્થાપવાને તેની પાસે અધિકાર અને સાહિત્યો જોઈએ તેટલાં હતાં. મોટા હિંદુ રાજા રાણા અને વંશપરમ્પરા મોટી જગીરો ભોગવનારા મુગલ, પઠાણ, તુર્કીદિક મુસલમાન ઉમરાવોની એક સભા નામે ‘દીવાને ખાસ’ (હાઉસ ઓફ લાઈસ,) અને શહેરોના મહાજનો અને ગામોના મુખી મતાદારોની ખીજી સભા નામે ‘દીવાને આમ’ (હાઉસ ઓફ કામન્સ) બની શકત, ને એમ હિંદી પાર્લામેંટનો પાયો નંખાત. પછી એ સભાઓ બોલાવવાનો દસ્તુર પડત અને તેઓમાં સુધારો થતો જત. પાદશાહ અમુક પ્રસંગે અને અમુક કામે દરબાર ભરતા, પરંતુ તેમાં કાયદા કરવાનું કે પાદશાહના મંત્રીઓએ કરેલા કાયદાના ખરડાની ચરચા કરવાનું કામ ચાલતું નહિ. આથીનિઅકબરીમાં નોંધેલા ધારાના ખરડા વખતે વખતે અકબર અને તેના કારભારીઓ બનાવતા, તે એવા દરબારમાં વાંચી સંભળાવી તેઓ વિષ કોઇને કાંઈ સૂચના કરવી હોય તો કરે એવું પાદશાહે ફરમાવ્યું હોત તો પાર્લામેંટનો આરંભ થાત. દીવાને આમ કે સાધારણ લોકની (હાઉ ઓફ કામન્સની) સભા સ્થાપવામાં મુશ્કેલી હતી, પણ મોટા રાજા, જગીરદારો અને સરદારોની સભા સ્થાપવાનું કામ સહેલું હતું. આગળ જતાં તેમાં બેસવાનો હક કેને છે તે તથા મળવાનો વખત મુકરર થાત, અને ત્યાં જવામાં અને મત આપવામાં મોટી આયજ ગણાત. એમ પાદશાહ અને રાજ્યના મુખ્ય આગેવાન પુરૂષોએ મળી કાયદા કરવાનો તથા રાજકાજ પર નીધા રાખવાનો રિવાજ પડી જત. આ વિષે વિસ્તારથી લખીએ તો એથી થતા ઘણા ફાયદા બતાવી શકાય. હાલ આપણા વખતમાં જે દેશી રાજ્યો છે તેઓના અધિપતિઓને અને કારભારીઓને આ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. રાજકાજ સંબંધીના અગ્નિ સાગરમાં પ્રજા ડુબેલી છે તેને તારવાનો ઉપાય હવે એજ માત્ર છે. એ કામ શીખવશે તો લોકમાં શીખવાની શક્તિ છે; એ શીખવ્યાથી દેશને ભારે લાભ છે. ઉદાર મનના જે ભૂપતિઓ તથા દીવાન, વજીર, કામદાર વગેરે આ કામ કરશે તેમનાં નામ અમર થશે, ને તેમની સુકીર્તિ ચીરકાળ લગી પહોંચશે.

